

Историјски архив Јагодина

мр Добривоје Јовановић

ЈЕВРЕМ МАРКОВИЋ

-Испред свог времена-

Јагодина, 2009.

ЈЕВРЕМ МАРКОВИЋ
ИСПРЕД СВОГ ВРЕМЕНА

Јагодина 2009.

Добривоје Јовановић
ЈЕВРЕМ МАРКОВИЋ
ИСПРЕД СВОГ ВРЕМЕНА

Издавач:
Историјски архив Јагодина

За издавача:
мр Дејан Танић

Рецензент:
Проф. др Живомир Спасић

Лектура:
Маја Пантић

Технички уредник:
Оливер Ђорђевић

Превод закључка:
Вера Јовановић

Коректура:
Љиљана Јовановић

Штампа:
Графика „Трумпић”, Јагодина

Тираж:
250

ISBN:
978-86-87479-03-6

Јагодина
2009.

Јеврем Марковић

УВОД

Србија из времена Јеврема Марковића била је на великој цивилизацијској прекретници. С једне стране велика заосталост у сваком погледу, која је била резултат вековног ропства, а с друге стране све већи продор либералних идеја, биле су основне карактеристике српског друштва. Србија је 60-их и 70-их година 19. века била привредно неразвијена земља са недовољно изграђеним робноновчаним односима, слабом пољопривредом, заосталим занатством и са индустријом тек у повоју. Од пољопривреде је живело преко 90% становништва. Преовладали су ситни и средњи сељачки поседи. Пораст броја становника, продирање робноновчаних односа, задуживање сељака и друго изазвали су уситњавање поседа и осиромашење дела сељаштва.

Занатство, које је по привредном значају одмах иза пољопривреде, такође је доживљавало стагнацију због надирања индустријске робе у Србију. Насупрот занатству, трговина се брзо развијала. Расла је и унутрашња и спољна трговина. Неповољно је било то што је око 80% спољне трговинске размене отпадало на Аустрију, а размену са светом отежавао је и међународни правни положај Србије. Трговина је ипак доста допринела развоју капитализма у Србији јер је главну снагу грађанске класе представљала трговачка буржоазија. Захваљујући развоју трговине, 60-их и 70-их година 19. века ствара се, мада веома споро, финансијско тржиште у организованијем облику. Важну улогу у томе имала је и држава, јер је настојала да онемогући зеленашко финансијско тржиште. Мада са невеликом концентрацијом капитала, организованије финансијско тржиште дало је ипак подстицај развоју индустрије и рударства.

Јеврем Марковић је врло рано уочио последице стварања новог власничког слоја у Србији. Као најстарије дете једног среског начелника, сусретао се са јачањем бирократизма, зеленаштва, полицијске присиле. Све то је све врло рано утицало на формирање његових политичких погледа, које је, као старији брат, преносио и на Светозара Марковића. Јевремови политички погледи нису били целовити, темељни и нису се заснивали на свеобухватним истраживањима. То се најбоље уочава у Програму из 1871. године. Јеврем се противио кнезу Милану због сумње у његово порекло и начин владавине, а не ради укидања монархије. Као покретачки слој у српском друштву видео је искључиво интелигенцију и официрски кадар.

Време у коме је Јеврем Марковић живео и радио изузетно је важно за конституисање Србије као водеће државе на Балкану и најважније

земље у борби против турске доминације. Упоредо са стварањем анти-турског расположења, Србија је чинила много и на буђењу националне свести осталих балканских народа. Наравно окупљање српског народа у једној држави била је стално присутна идеја.

Окретање Србије спољнополитичким питањима није могло бити остварено без политичких промена у самој Србији. Идеје либерализма биле су дубоко укорене, али борба за њихово остваривање била је тешка. У свим активностима на том плану Јеврем Марковић је активно учествовао, а у неким је имао и истакнуту улогу, па би истраживање његовог учешћа употпунило досадашња сазнања о политичким односима у Србији, као и њене улоге у формирању национално-ослободилачких тежњи на Балкану. Основни темељ српског друштва представљала је национална борба народа за ослобођење и уједињење. То је по Јеврему био највиши циљ за који је вредело борити се, а све остало је требало оставити за време после стварања заједничке српске државе. У том смеру је и његов панславизам, као прва фаза идеје о ослобађању и уједињењу, а и каснији рад на дизању устанка на Балкану, и нарочито његово ангажовање у српско-турским ратовима. У пуној мери је показао и своје војничко образовање и војничку способност, као и огромну жељу да се коначно Србија ослободи турске доминације и да постане центар окупљања српског народа на Балкану.

Љубомора и завист, а пре свега лична мржња кнеза Милана прекинула је једну блиставу војничку каријеру. Политичка сцена Србије остала је без енергичног поборника поштења, одговорности и политичког рада искључиво у општу народну корист.

До сада нису покретана истраживања о раду Јеврема Марковића. Чињенице о њему навођене су само у оквиру радова о појединим значајним личностима са којима је сарађивао или о догађајима у којима је учествовао. Све до сада изнете чињенице су недовољне с обзиром на значај ангажовања Јеврема Марковића. Уосталом, због свог политичког рада замерио се и владару Србије па је због тога изгубио живот. Посебно учешће у српско-турским ратовима није довољно истражено, мада је сврстан у ред најбољих официра.

Рад о Јеврему Марковићу под називом *Јеврем Марковић у политичком животу кнежевине Србије* одбрањен је на Факултету политичких наука пред комисијом у саставу: проф. др Жарко Гудец, проф. др Мирослав Ђорђевић и проф. др Милан Матић.

Ова књига је настала као резултат дугогодишњег прикупљања грађе у архивима, музејима и библиотекама. Овом приликом захваљујем колегама који су ми помогли у прикупљању грађе, а пре свега свом колеги и пријатељу Ђорђу Митровићу, кустосу саветнику Историјског музеја Србије и рецензенту проф. др Живомиру Спасићу.

РЕЦЕНЗИЈА

У историји Кнежевине Србије у другој половини XIX века има још неистражених необрађених тема од ширег научног интереса. Такав је случај до сада био са личношћу и делом Јеврема Марковића, брата истакнутог социјалистичког прегаоца Светозара Марковића. Више истраживача узгред је дотицало животни пут Јеврема Марковића, превасходно у вези са широким дијапазоном научних радова о његовом брату. Отуда је разумљиво што се Добривоје Јовановић латио обимног и одговорног посла - да истражи расположиву грађу и обради животни пут и дело Јеврема Марковића.

Монографија о Јеврему Марковићу писана је на основу прворазредних докумената који гарантују објективност и свестраност у животопису ове личности. Аутор је настојао да на што широј основи истражи расположиве изворе: архивску грађу, литературу и периодику и да на бази релевантних чињеница пружи реалну слику о Јеврему Марковићу. О томе сведочи преко три стотине фуснота прворазредне провенијенције. Држећи се хронолошког принципа, уз уважавање главних фаза политичке и војне историје Кнежевине Србије у другој половини XIX века, аутор је успео да свестрано и објективно осветли развојне фазе и улогу ове личности. Полазећи од чињенице да су му родитељи имали кућу у Јагодини, постаје разумљиво што је овај град добио значајно место у монографији. Његови житељи су са високом дозом уважавања и срдчности прихватили и респектовали браћу Јеврема и Светозара Марковића.

У настојању да са више аспеката осветли животни пут Јеврема Марковића, Добривоје Јовановић је пошао од порекла породице Марковић, која се у Србију доселила из косовско-санџачких крајева, односно из старог Колашина у нопозараском Санџаку. После промене више места ради трајнијег насељавања, међу којима посебно место имају Доња Сабанта, Рековац и Зајечар, породица Марковић се усталила у Јагодину. Отуда постаје разумљиво што су браћа Јеврем и Светозар овај град од срца волели и сматрали га својим завичајним местом. У Јагодину су често навраћали и упознавали тамошње житеље, који су рано прихватили њихове погледе на основна питања из развоја Србије. У исто време Београд, као главни град, имао је значајну улогу у развоју Јеврема Марковића. У њему је окончао своје гимназијско образовање и завршио Војну академију, одредивши се за позив официра.

После краћег службовања у Београду, Јеврем Марковић је изабран за питомца Војне академије у Берлину (1861). Када је избио Пољски устанак, овај истакнути официр са задовољством се придружио пољским

трупама које су се бориле против Русије. Он се истакао као командант једног пољског коњичког ескадрона, што је формацијски одговарало чину пуковника. По повратку у Србију поново је ступио у војничку службу, али је због сукоба са намесницима исту напустио.

Значајну пажњу аутор је посветио учешћу Јеврема Марковића на посланичким изборима. Због сарадње и прихватања братовљевих прогресивних идеја, овај официр је био омражен у неким званичним круговима Кнежевине Србије, укључујући и самог кнеза Милана Обреновића. Тек је на парламентарним изборима 1874. године изабран за народног посланика. Његова кандидатура за председника српског парламента није успела због опструкције неких утицајних личности.

Аутор је значајну пажњу посветио раду Јеврема Марковића у Народној скупштини Кнежевине Србије почев од чланства у Одбору за војне набавке па до бројних законодавних решења, која су ову државу водила у ред модерних и демократских узанси свих основних питања на путу њене афирмације. Овај народни посланик посебно се истакао у конституисању законодавне, судске и извршне власти, њиховом разграничењу и функционисању у интересу грађана Србије.

О оријентацији и раду у интересу Србије сведочи и понашање Јеврема Марковића у току припрема и вођења Првог и Другог српско-турског рата (1876-1878). Уместо посланичке функције, он је поднео оставку на овај положај и упутио се у војну јединицу у циљу одбране своје земље. Истакао се у оба рата служећи за пример у руковођењу својим војним јединицама. Ипак, нетрпељивост представника највиших органа власти довела га је на оптуженичку клупу због наводног учешћа у познатој Тополској буни (1878). Иако је на суду доказано да није крив односно да ни по ком основу није учествовао у овом изливу народног незадовољства, био је осуђен на смртну казну. Покушаји да се иста замени казном затвора нису дали резултате. У томе се ангажовала и супруга Јелена-Илка, његов верни сапутник и сарадник. Ова најтежа казна извршена је 12. маја 1878. године. Значајно место у монографији добио је Илкин атентат на кнеза Милана Обреновића. На крају аутор је приложио две песме којима се на својеврстан начин финализује садржинска оријентација ове књиге.

Уз основни текст, аутор је истражио значајне фотографије и факсимиле докумената, којима се употпуњују најважнији догађаји из живота и дела Јеврема Марковића. На тај начин добија се рељефна слика о краткотрајном, али садржајном животном путу ове личности.

Полазећи од актуелности изабране теме, начина обраде и оптималног коришћења расположивих извора, аутор Добривоје Јовановић успео је да свестрано и по узансама савремене методологије научноистраживачког рада обради животопис Јеврема Марковића. Објављивањем ове монографије попуниће се значајна празнина из

историје Кнежевине Србије. Отуда са задовољством предлагем да ово дело угледа светлост дана као вредан прилог нашој историографији.

Рецензент

Проф. др Живомир Спасић

ГЛАВА ПРВА

ПОРЕКЛО МАРКОВИЋА

Породица Марковић води порекло из косовско-санџачких крајева. По Скерлићу, породица Марковић доселила се из Старог Колашина у новопазарском Санџаку. Као разлог њиховог доласка, Скерлић наводи да су по убиству једног Турчина који им је отео и потурчио сестру, три брата Марко, Маринко и Бошко морали су да побегну у Србију око 1820. године. Марко је повео малог Радоја, оца Светозара Марковића.¹ Према неким изворима браћа Марко, Маринко и Рашко дошли су из околине Колашина у Црној Гори 1729. године. Марко се населио у Доњој Сабанти, Маринко у Драгову и Рашко у Течићу. Марко, или како су га звали Терзија Марко, имао је два сина Јована Раденковића и Марка Раденковића. Марко Раденковић је имао пет синова. Трећи син Радоје био је Светозарев и Јевремов отац.²

До закључка да Марковићи заиста воде порекло из Санџака дошао је и Божидар Ковачевић, зато што је песма *Урош и Мрњавчевићи*, испевана ијекавским наречјем, а Вук Караџић записао ју је од старца Бошка из Доње Сабанте, брата Марковог. Зато сматра да су „они пребегли у Србију из неког краја западно од Ибра из крајева најсвежијег ијекавског говора, где јуначка песма није суха хроника предања и племенских догађаја...”³ Породица Марковић се много раније доселила у Сабанту него што тврди Скерлић. Они су се доселили између 1690. и 1736. године. Радоје, Јевремов и Светозарев отац, како пише на надгробној плочи, рођен је 6. јануара 1813. године у Доњој Сабанти. То одбацује Скерлићеву тврдњу да је он донет у Доњу Сабанту у периоду између 1816 и 1820 године. У Крагујевцу је Радоје завршио два разреда основне школе, вероватно као ученик прве генерације, јер је школа отворена око 1820. године.⁴

По мајци Јеврем води порекло из источне Србије. Његова мајка Стана рођена је у Рготини. Водила је порекло од породице Живуловца,

- 1 Јован Скелић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1922, стр. 7. Коста Марковић, потпуковник у пензији, у чланку од 23. јула 1933. године, наводи да су се браћа звала Радисав, Марко и Радован, и да су се почетком 19. века доселили у Србију. Радован се населио у Опарићу, а Марко и Радован у Сабанти.
- 2 Томислав Грујић, *Доња Сабанта у прошлости*, Крагујевац 2004, стр. 384.
- 3 Божидар Ковачевић, *Живот Светозара Марковића*, Наша књижевност, 1946, св. 9, стр. 106-108.
- 4 Драгољуб Петровић, *Још једном о пореклу родитеља Светозара Марковића*, Кораци, Крагујевац, св. 9-10, септембар-октобар 1979, стр. 41.

која се у првој половини 19. века доселила из околине Сјенице. Њен деда Здравко је крајем 18. века био сеоски кнез у Рготини. Једно време био је у служби код видинског одметника Пазван-оглуа. У току Првог српског устанка био је бимбаша код Хајдук Вељка. После пропасти устанка, са другим првацима прелази у Аустрију. После годину дана враћа се у Рготину и почиње са хајдуковањем. Касније се предао Турцима. Умро је 30-тих година 19. века.⁵ Његов млађи брат Станоје такође је био учесник првог српског устанка. По пропасти устанка није прелазио у Аустрију, већ се крио у Крајини. Након измирења са Турцима постављен је за кнеза у Рготини. Имао је великих заслуга у борбама против Турака у Крајини 1833. године. Уз Станоја био је његов синовац Јеремија, Станин отац. Захваљујући Станојевом утицају, Јеремија Здравковић је постао старешина вражогрнског среза. Касније је постављен за члана Управителног савета. У току 1846. године дао је оставку на државну службу и повукао се на своје имање.⁶

Јевремов отац Радоје Марковић у Тимочку крајину долази 1831. године, као дечак од 15-16 година. Био је постављен за млађег писара у трговачкој компанији за увоз соли у Кусјаку, која је била власништво кнеза Милоша. Јуна 1833. године, по истеривању Турака из Крајине и организовања српске власти, Радоје је повучен из Кусјака и постављен за писара среза вражогрнског са седиштем у Рготини.⁷

Године 1836. доласком новог капетана вражогрнског среза уместо Јеремије Здравковића, седиште новог среза премешта се у Зајечар, који је већ био окружно место. Тако је Зајечар постао ново место службовања Радоја Марковића.⁸

У Зајечару је Радоје остао доста дуго. Узрок томе је женидба са Станом, кћерком Јеремије Здравковића, тада водеће личности црноречког округа. Радоје је овим браком добио нешто непокретне имовине, али пре свега прилику за напредовање у служби. Он је као начелник среза сврљишког располагао у Зајечару имовином чија је вредност службено била процењена на 17.000 гроша. Од тога је 10.000 гроша отпадало на два дућана, 6.000 гроша на кућу и 1.600 гроша на две ливаде. После одласка из Зајечара ову имовину су надгледали његов таст Јеремија и шурак Алекса, а повремено је и Радоје обилазио имање.⁹

⁵ Светислав Првановић, *Светозар Марковић, порекло и место рођења*, Зајечар, 1966, стр. 34-35.

⁶ Исто, стр. 37-38.

⁷ Као писар среза вражогрнског радио је 9 година и 5 месеци.

⁸ Светислав Првановић, наведено дело, стр. 40.

⁹ Светислав Првановић, наведено дело, стр. 27.

АС, НОЈ, Ф Х, р-109/858.

После четири године ова имовина је морала бити дата на јавну продају, не зна се да ли због наплате дугова или на захтев старалаца ради издржавања и школовања деце. Лицитација је одржана 18, 19 и 20. јуна 1858. године, а за продају је била предвиђена

Преко свог таста Радоје је био увучен у уставо-бранитељски покрет, којим су кнез Милош и његов син Михајло, 1839, односно 1842. године протерани из Србије. Он је завери *свагда непоколебљиво веран био...и све као писар срески по народу радио...и кметове вражогрнског среза непрекидно врбовао...и онда, при волненију оном, исте подигао.* После кнежевог протеривања, Јеремија Здравковић је неко време остао у Београду, док се Радоје Марковић вратио у Крајину са привременим *Правленијем* којим је постављен за привременог старешину над оба среза црноречког окружја, са задатком да отправља текуће послове, чува ухапшене присталице Обреновића и да одржава ред и мир.¹⁰

Радоје је потпуно оправдао поверење. Ипак, када се политичко стање стабилизovalo није добио очекивано признање. Мада су оба места среских начелника била упражњена јер су начелници срезова црноречког и вражогрнског као присталице Обреновића отпуштени из службе, молба Радоја Марковића није усвојена, већ је 28. септембра постављен за благајника окружног начелства. Пошто је ту службу одбио, 21. децембра исте године поново је враћен на место писара.¹¹

следећа имовина: Једна кућа са четри собе и две кујне, од тврдог материјала, на пијаци зајечарској, са плацем имајућим с лица 16 2/6 хвати, а са ширине 11 ½ хвати; дужине пак с источне 31, а са западне стране 24 фата и процењена је 9.860 гроша.

Два дућана, један до другог, такође на пијаци, од дрвеног материјала, на плацу заузимајућем ширине с прочеља 3 4/6 а са зачеља 1 фат и 2 ½ ћука дужине пак с источне стране 31 ½ а са западне стране 29 фати, у вредности 100 гроша.

Један забран у атару велико-изворском близу Зајечара, од једног дана орања, у вредности 100 гроша. Један забран у атару села Гамзиград, са 200 од прилике дрвета, по већој части церових, без земље, у вредности 200 гроша.

Исте 1858. године, по пресуди Примирителног суда вароши Јагодине од 2. маја, на лицитацији за наплату дуга, продато је имање Радоја Марковића у Доњој Сабанти. Прво је извршена продаја казана, који се налазио код Косте Арсенијевића из Доње Сабанте. Њива у величини од ½ дана орања продата је почетком новембра исте године за 1682 гроша. Од добијене суме исплаћен је дуг манастиру Љубостињи од 10 дуката и 30 цванцика на име трошкова парнице. Лицитације су вршене у присуству Косте Јовановића, адвоката и пуномоћника татора масе и удовице Марије Марковић. АС, НОЈ, Ф VIII, р-8/852. јуна 1852. Радоје Марковић је платио дуг Андрији Кнежевићу, туфегџији из Зајечара од 4 гроша и 20 пара.

¹⁰ АС, МУД,Ф I,р-173/845. Вршио је дужност старешине среза црноречког пет а среза вржогрнског шест недеља

¹¹ *Србске новине*, Београд, бр. 3. од 10. јануара 1843. године.

АС, МУД, П, XII, 10/843. Указом кнежевим од 21. децембра 1842. године, Радоје Марковић је постављен на место писара окружја црноречког.

Одбијањем места благајника Радоје је доста успорио напредовање у служби. Када је децембра 1844. године поново било упражњено место начелника среза вражогрнског, Јеремија Здравковић се опет обратио кнезу Александру Карађорђевићу са молбом да се упражњено место додели Радоју Марковићу. У молби је навео да је Радоје Марковић способан да обавља ту дужност, а и да му је неопходна већа плата јер је морао да издржава и децу умрле браће. Кнез Александар Карађоређевић је упутио молбу Попечитељству унутрашњих дела, али Попечитељство, баш због ранијег одбијања благајничког места, није му изашло у сусрет. Решење је гласило: *„Будући да писар г. Марковић давану му већу службу није хтео примити, а место оно за које поменути господин Марковић препоручује да се постави већ је попуњено другим лицем, то се од стране овог Попечитељства ова г. Здравковићева молба за сада уважити није могла.“*¹²

Другу молбу за унапређење послао је из Зајечара сам Радоје Марковић 23. септембра 1846. године. У молби је навео да је као писар Начелства среза вражогрнског служио од 1833. па све до 1842. године, до промена на престолу. Даље је у молби навео своје заслуге у династичким променама, и да је тада, по привременом решењу, обављао најважније дужности у оба среза Црноречког округа. Ипак, после тога многи у његовом рангу, па чак и они испод његовог положаја, добили су боља звања, док је он враћен на место писара. Истакао је да против њега за сво време чиновничке службе није било примедби ни од стране народа ни од стране представника власти, а пошто је већ скоро четири године писар окружног начелства, сматрао је да би Попечитељство унутрашњих дела требало да му додели бољу функцију, чиме би поправио и своје материјално стање. Попечитељство је 21. октобра исте године одговорило Радоју Марковићу да ће га првом приликом имати у виду, када буде слободно неко место. Међутим, од тога није било ништа.

Нову молбу за унапређење Радоје Марковић је упутио 28. априла 1848. године из Крагујевца, лично кнезу Александру Карађорђевићу. Тада је искористио 30-дневно одсуство, које је добио ради обиласка имања у Доњој Сабанти, после смрти своје браће. На основу ове молбе, у којој је изнео свој дотадашњи рад и имовно стање, Радоје Марковић је указом од 21. новембра 1848. године постављен за начелника сврљишког среза са чином поручника. Почетком децембра је разрешен писарске дужности у Зајечару, а 10. децембра 1848. године положио је заклетву у Гургусовцу, као нови срески начелник. Средиште сврљишког среза било је у Нишевцу, где је породица Марковић живела током 1849, 1850 и 1851. године.¹³

Незадовољан положајем среског начелника у Нишевцу, Радоје Марковић 1851. године тражи премештај за Јагодину.¹⁴ Као разлог,

¹² Светислав Првановић, наведено дело, стр. 18.

¹³ Исто, стр. 18.

¹⁴ АС, МУД, п,Ф IV,р-26/848

између осталог, наводи и потребу да Јеврем настави школовање у крагујевачкој полугимназији. Попечитељство унутрашњих дела, на основу указа кнеза Александра Карађорђевића од 17. новембра, донело је одлуку о премештају 20. новембра 1851. године.¹⁵ Почетком следеће године, тачније 12. фебруара ступио је на дужност начелника среза левачког са седиштем у Рековцу.¹⁶

¹⁵ АС, Попечитељство унутрашњих дела, Деловодни протокол, бр. 469. АС,НОЈ,Ф II,р-27/852.

¹⁶ АС, МУД-п,Ф IV,р-52/851. Среска кућа у којој је становала породица Марковић, а која је уједно била и канцеларија Среског начелства, саграђена је 1846. године. Чинила су је три објекта. Најважнији објекат састојао се од три собе, канцеларије, кухиње, предсобља и подрума. Осим канцеларије, остала одељења коришћена су за становање породице Марковић. Зграда је била зидана од цигала, а подрум од камена. Кров је био покривен ћерамидом, а прозори су били застакљени. Други објекат састојао је од штале за коње, једне собе и кухиње. Трећа зграда била је намењена слугама који су служили у среској кући. Касније је служила као школа. Око ове зграде налазило се пространо двориште.

ДЕТИЊСТВО И ШКОЛОВАЊЕ

Јеврем је прво од шесторо деце породице Радоја и Стане Марковић. Као ни за Светозара, тако ни за Јеврема није утврђено место рођења јер су књиге рођених у Крајини спаљене у току српско-турских ратова. Вероватно је његово место рођења Зајечар, где је од 1838. године па све до почетка 1849. године живела породица Марковић.¹⁷ Као датум његовог рођења треба свакако прихватити 18. мај 1839. годину, јер је тај датум уклесан на његовом споменику на Јагодинском гробљу.

Јеврем је два разреда основне школе вероватно завршио у Зајечару, где се његов отац налазио у служби. У Нишевцима, где је породица живела током 1849, 1850, и 1851. године, завршио је трећи и четврти разред.¹⁸

После завршетка основне школе, Јеврем је своје школовање наставио у Неготинској полугимназији, тада јединој средњој школи у источној Србији. Његов отац је 10. новембра 1850. године тражио одсуство да би обишао кућу и радњу у Зајечару, али и да нађе *квартир за Јеврема у Неготину, јер га је на науке послао.*¹⁹

¹⁷ Архив САНУ, бр.14475/11. Сећања Милице, рођене сестре Светозара и Јеврема Марковића. Према њеном сведочењу Јеврем и Персида, прво двоје деце Радоја и Стане Марковић, рођени су у Зајечару.

¹⁸ Светислав Првановић, наведено дело, стр. 27.

¹⁹ АС, МУД-п,Ф II,р-83/1850.

У Неготинској полугимназији Јеврем је показао добар успех. На главном испиту првог полугодишта, који је одржан 8. фебруара 1851. године, показао је следећи успех: граматика србска – превасходан 1; свештена повесница – превасходан 2; природна повесница – превасходан 1; земљописаније – превасходан 1; немачки буквар – превасходан 1; численице – превасходан 1; краснопис – добар 3.²⁰

Своје школовање, по преласку породице у Јагодину, Јеврем је наставио с јесени 1852. године у крагујевачкој полугимназији. Према квалификацији ученика трећег разреда, школске 1852-1853. године, Јеврем је на главном испиту, одржаном 30. јуна 1853. године, показао следећи успех: латински језик –1 класа 3; немачки језик –1 класа 1 р 4; земљопис –1 класа 1 р 3; историја народна –1 класа 1 р 1; рачун – превасходан 8.²¹

Четврти разред крагујевачке полугимназије Јеврем је завршио јуна 1854. године. Исте године, односно 1. јула, његов отац је тражио одобрење да може одсуствовати са дужности месец дана. У молби је навео да му је одсуство потребно ради одласка у Београд, ради наставка школовања Јевремовог: „...*будући да ми је нужно при концу месеца овог, дете у Београд на науку водити, те да му тамо место где ће обитовати и коштање погодити, почем је четврту граматикалну класу у Крагујевцу већ свршио...*” У истој молби наводи да је потребно да обиђе у Зајечару и своја непокретна добра, и да наплати кирије које није наплаћивао две године.²²

Та 1854. година била је посебно тешка за Јеврема и породицу Марковић. Исте године умиру Јевремови родитељи.²³ После њихове смрти за татора малолетне деце одређен је њихов ујак Алекса Здравковић. Јеврем, тада 15-годишњак, одбио је да са братом и сестрама пређе да живи код деде и ујака, већ је одлучио да наставе живот са њиховом маћехом Маријом. Разлог за ово треба тражити пре свега у мајчинском односу маћехе Марије према њима, а и због Јевремове одбојности према *народним старешинама*.

За његовог деду Јеремију, Светозар је записао „*да је био најстрашнији човек кога је познавао.*” Уосталом, живећи у породици среског начелника, Јеврем је могао да уочи неправду, посебно нижих

²⁰ АС, МП-с,Ф I,р-202/1851.

²¹ АС, МП-с,Ф II,р-324/1851. Не постоје подаци о Јевремовом успеху у другом резреду, али је вероватно тај разред завршио у Неготину, јер се не налази у класификацији ученика крагујевачке полугимназије за прво и друго полугодиште 1852. године.

²² АС, НОЈ, Ф VII,р-67/1854. Радоје Марковић је 15. јула добио одобрење за одсуство, а на његов захтев, 5. августа одобрено му је одсуство од још десет дана.

²³ *Србске новине*, број 111, Београд, од 23. септембра 1854. године, објавиле су смрт Радоја Марковића, начелника среза левачког: *Радоје Марковић, Началник Среза Левачког Окружја Јагодинског, после 20-дневног свога боловања 10. тек.м. (септембра) преселио се у вечност.*

органа власти према народу. Његов стриц користио се братовљевим положајем да би глобио народ у левачком срезу. Вероватно су та сазнања у раној младости утицала на формирање његовог односа према народу и носиоцима власти. Не само да је његов развој текао у правцу борбе против неправде, корупције и полтронства, већ је то пренео и на млађег брата Светозара.²⁴

²⁴ Емило Цветић, у свом делу *Споменици Јагодине* књига 2, наводи да је Стана умрла два месеца од Светозаревог поласка у школу, почетком новембра 1852. године. На основу извештаја Начелства окружја јагодинског Радоје Марковић је умро 11. септембра 1854. године. На гробљу у Доњој Сабанти налазе се гробови Стане и Радоја на међусобној удаљености око 20 метара. На плочи Радоја Марковића стоји следећи натпис: „*Овде леже кости бившег Начелника среза левачкога Радоја Марковића рођеног 6. јануара 1813. године у Доњој Сабанти, а умрелих 21-г септембра 1854. год. после 21-годишње верне службе његове. Из вечите благодарности подижу му спомен овај втора брачна супруга Марија и синови Јеврем и Светозар.*“ На споменику мајци, утиснут је натпис: „*Овде лежи тело упокојене Стане, супруге бившег капетана Радоја Марковића. Поживе 40 година. Престави се 30. новембра 1854 године у Сабанти.*“ На посебној плочи уз споменик, налази се запис: „*Светозар 1871. године подиже овај споменик.*“ Живомир Спасић, *Светозар Марковић у Јагодини*, Светозарево, Јагодина, 1990, стр. 24.

ГЛАВА ДРУГА

ПОЧЕТАК ВОЈНИЧКЕ КАРИЈЕРЕ

Јеврем је у лето 1855. године завршио седми разред гимназије у Београду.²⁵ Исте године уписује Војну академију, као питомац треће класе.²⁶ На Војној академији Јеврем се све више интересује за политичка питања, а све више испољава се и његова бунтовна природа, која долази до изражаја 1858. године. На Светоандрејској скупштини Фрања Зах, управник Војне академије, са још неколицином је био оглашен за *заклетог и крвног злотвора народа* и за њих је предложено протеривање из Србије. Стевча Михаиловић, као кнежев местозаступник, удаљује Заха и остале са дужности и протерује их из земље. Војни питомци су устали у одбрани свог управника. Написали су петицију и одредили Јована Драгашевића и Јеврема Марковића *„који има у Скупштини ујака човека уваженог у три среза...а и подпредседник Скупштине Стевча Михаиловић нешто бијаше род”*, да је поднесу у Скупштину и да се свим силама боре за њено усвајање.²⁷

Војну академију Јеврем је завршио 1860. године, као четврти у класи.²⁸ У официра је произведен 17. августа исте године. Прво место службовања било је у Београду, у првом ескадрону коњичког дивизиона.²⁹ Затим је почетком септембра исте године премештен са службом у Књажевац. Из Књажевца Јеврем 9. септембра 1861. године пише писмо свом куму Антонију Книћанину, у коме описује своје службовање, али и испољава интересовање за крупне политичке и војне проблеме: *„Већ и други дан откако сам у старом Књажевицу, међу летошњим познаницима, у коме се опет прилично налазим. Немам се ни теби ни куми с другим чим фалити но љубазности и искрености ови рајски људи, с добрим печењем и тимочким вином...Молим те извести ме ако оћеш шта има новог у Београду о г. Гарашанину, о Министарству, о народној воиски и шиљању официра преко. Баш те то молим.”*³⁰

²⁵ Јован Авакумовић, *Мемоари*, књига 2, Архив САНУ, бр. 9287, стр. 105.

²⁶ Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850-1900, стр. 105.

²⁷ Савременици о Светозару Марковићу, Београд 1976, стр. 42.

²⁸ Споменица педесетогодишњице Војне академије, стр. 122.

²⁹ Календар са шематизмом кнежевине Србије за 1861. годину.

³⁰ Архив САНУ, бр. 7417.

За Илију Гарашанина се интересовао, јер је он на основу *Начертанија* водио пропаганду и спремао ослободилачки рат, а 9. септембра 1861. године постављен је за кнежевог представника и министра иностраних дела. За оснивање Министарства војног, које је основано тек 10. марта 1862. године, интересовао се зато што је оно требало да буде организовано са задатком да води послове редовне и народне војске, која је према *Устројенију народне војске* од 17. августа 1861. године добила задатак да брани земљу и чува стечена права кнежевине Србије. Осим тога, војска је водила бригу о усавршавању официрског кадра у војним вештинама, односно школовању официра у страним земљама.

Његова жеља да настави војно усавршавање у иностранству убрзо се остварила. Главна војна команда 7. октобра 1861. године покренула је иницијативу за слање 18 војних питомаца у Пруску, са намером да тамо усаврше своје војно образовање. У писму Министарства иностраних дела од 24. октобра 1861. године, Главна војна управа предложила је да се ови питомци потпуно укључе у рад пруске војске и да се не третирају као гости, већ као пруски војници. Такође је предложено да Ранко Алимпић одведе питомце у Пруску, да их тамо смести и да уреди све односе са пруским војним властима. У истом писму се износи жеља да се ово питање што пре реши и да се питомци, не губећи времена, укључе у војне активности.³¹

Већ 27. новембра 1861. године тражено је од Министарства иностраних дела да се спреме пасоши за питомце у трајању од три године и за мајора Ранка Алимпића, који је одређен да питомце одведе у Берлин. Ови послови су брзо завршени и питомци су 30. новембра или 1. децембра 1861. године кренули за Пруску. Јеврем Марковић је, са још двојицом питомаца, Цветком Павловићем и Мишом Ђермановићем, био одређен за коњичку струку.³²

Јеврему је тешко пао одлазак из Србије. Осетио је тежак живот у страној земљи, међу страним официрима, далеко од своје земље и народа о чијој судбини је непрестано размишљао. И у Пруској се највише интересовао за рад на ослобођењу и уједињењу српског народа. У писму Антонију Книћанину од 16. фебруара 1862. године, писаном у Либену где је био распоређен, дао је одговоре на неке проблеме, о којима га је Книћанин обавештавао, а из којих могу да се изведу закључци о Јеврему Марковићу. Он је у том писму, писаном Вуковим правописом писао:

³¹ АС, Министарство иностраних дела, (МИД) I, 1862, I, 92.

³² АС, Министарство иностраних дела, 5, 1861, I, 92. Поред Јеврема у Пруску су отишли: за струку генералштабну Димитрије Ђурић и Ђорђе Мишковић; за инжињерску струку Јеврем Радојковић и Коста Протић; за артиљеријску струку Лазар Чолак-Антић, Сава Грујић, Алекса Давидовић и Сима Влашић; за пешадију Петар Топаловић, Јован Пантелић, Милоје Јовановић, Владимир Васић, Јоца Вучковић, Михаило Надрљански и Светозар Хаџи Томић.

„...за министра мило ми је само није довршено, само од Бога желим да се поново крене овим негдања стара доба идеја, да не чамимо више. За ванџаменте ове госпode, беш сам се грохотом насмејао. Ја не знам докле ћемо тако да мислимо. Колико има и који су ти заслужни воени код нас? Нема их много ни цивилни или тако рећи тек неколико; а ми где показасмо наше способности и шта учинисмо? Где су та завојевања и те битке што су добивене које су? О Бого! са чувај ме од такви мисли и идеја; Ја тако ми свега најмилијег признајем да ово што имам ништа није, но само одвећ прегрдно благодејаније једном труту, који мрве није заслужио, о Богме су и остали; ми тек имамо зајам да враћамо народу и правитељству за ово што нам је досад учињено, а ко има образа не може нити има с чим више да тражи.

За Гарашининово подстрекивање, ако доиста мисли што, то је добро, само би требало прво да жртвује луксузни трошкови наши богати људи на спрему војену, па тек онда можемо што почети. Говорити је ласно. Народа има код нас доста и доброг, али не иде без леба и одела, а богме и оружја ваља колко тога јошт. У истом писму, после описивања Либена и свог живота у њему, Јеврем се опет враћа на жељу за рат са Турском и повратку у Србију: ...Само да би Бог дао да што на пролеће буде, то би најмилије сад на овом свету било; тај глас би тек био кадар да ме овесели, јер би то позив на повратак био. Даље Јеврем описује своје стање због одласка из Србије: ...Молим те пиши ми кад узмогнеш, јер знај како је у туђем свету, а особито мени, што немам никакве србске душе око мене.

Да знаш како ме је твоје писмо обрадовало. Ништа незнадох од једно 5 до 6 дана, тако сам био почео очајавати да мишљах оћу да полудим, од никог па ни од куће моје немадо никаква гласа; твоје писмо за први у суботу, па јуче у недељу добих од куће и од Драгашевића и од мог брата, те чисто ми свану, чисто добих нов живот и снагу. Бога ми ти кажем, да сам знао да ћи ми овако бити, не би дошао у Прајску, да би по повратку за Бога поставили а не за незнам каквог военог чиновника. Ја мислим да сам много година од мог века скратио, ни кад су ми мајка и отац умрли нисам толико плакао колико у Либену за овај месец дана.

Ја се чисто од себе стидим, ал бадава, срце пусто. Отечество и свои, ја тек сада разумем значење тих речи, досад нисам знао. О Боже! Молим те сачувај и мог душманина од оваквог живота. Сада сам боље, али оне старе веселости нема нигде, би и прође.“

Своје писмо Јеврем завршава догађајима у Пруској: „...Вазда се чује и тамо, овде у Праској као да ће да буде револуција. Краљ једну камеру распустио, сада је нова сазвана, но и са њом није баи задовољан, ако и њу распусти, онда може свашта бити. Официри у Берлину били су

код Краља и он их је лепо примио, толико само знам, но не знам о чему су тамо говорили, и је ли их Краљ што питао.”³³

³³ Архив САНУ, бр. 7418.

УЧЕШЋЕ У ПОЉСКОМ УСТАНКУ

Поред носталгије за домовином, родбином и пријатељима, код Јеврема, као и код осталих војних питомаца, постојала је све присутнија жеља за оружаном акцијом Србије за народно ослобођење и уједињење. То нарочито кулминира 1862. године, после српско-турског сукоба и бомбардовања Београда. Тај догађај је узбудио европску јавност. У Србији је дошло до дизања народне војске и стварања добровољачких чета, а на њеним границама до концентрације турске војске. Очекивао се оружани сукоб Србије и Турске. Питомци су очекивали позив да се врате у земљу и да се укључе у ратне припреме.

Међутим, како тај инцидент није довео до оружаног сукоба, код питомаца се јавља разочарање и огорченост према кнезу и влади Србије. Осам питомаца, међу којима је био и Јеврем Марковић, из разочараности према властима у Србији, крајем новембра 1862. године били су спремни чак и да дају оставке на војну службу. Ту намеру истичу и у писму Владимиру Јовановићу. Поред оставки на своје положаје, били су спремни да: *„под вођством Гарибалдија боре се за слободу и правду у редовима бораца, уједињених братством српско-италијанског оружја.”*³⁴

У другом писму Владимиру Јовановићу из фебруара 1863. године, питомци истичу да су због несугласица са војном управом 5. фебруара 1863. године дали оставке на своје положаје и да желе своје војничке заслуге да ставе на располагање Гарибалдију, уједно наводећи разне разлоге који су их навели на тај корак.³⁵ Оставку потпоручника кавалерије Јеврема Марковића, који се као питомац налазио у Пруској, објавио је *Видовдан*, наводећи да је то урађено по личној молби Јевремовој.³⁶ Са иницијативом питомаца био је упознат и сам Гарибалди. Поводом жеље питомаца да му се придруже, изјавио је да *„прима пружену му братске руке младих витезова српских, па их поздравља као будуће другове у борби за слободу и правду.”*³⁷ Један од разлога због чега су се питомци одлучили на оставке вероватно је и избијање устанка у Пољској 22. јануара. Сматрали су да у интересу слободе, правде и словенства, треба и они да се укључе на страни Пољака.³⁸

³⁴ Владимир Јовановић, *Успомене*, Београд 1984, стр. 155.

³⁵ Исто, стр. 155-156.

³⁶ *Видовдан*, од 19. фебруара 1863. године.

³⁷ Владимир Јовановић, наведено дело, стр. 156.

³⁸ *Политика*, 20. мај 1940. У чланку о Сави Грујићу, наводи се, да је он заједно са Јевремом Марковићем отишао у Пољску. Као разлог прикључења пољском устанку, наводи се то што њему и његовим друговима није усвојен предлог о даљем школовању у пруској војсци. Димитрије Ђурић, према сопственом трђењу, оставку је

Од девет питомаца, пољским устаницима прикључили су се њих четворица: Јеврем Марковић, Ђорђе Мишковић, Сава Грујић и Димитрије Ђурић.³⁹ О активностима Саве Грујића и Димитрија Ђурића не зна се ништа. Јеврем Марковић и Ђорђе Мишковић ухваћени су 17. априла од стране пруске полиције, на делу Пољске који је био под управом Пруске. Они су ухваћени приликом претреса у селу Бродову, удаљеном око 40 километара југозападно од Познања, са групом добровољаца из разних земаља. За Јеврема и Ђорђа наводи се да су имали уредне пасоше и да су дошли из Берлина. Пошто је у полицијском извештају наведено да је један од добровољаца рањен, вероватно се ова група, у којој су се налазили Јеврем Марковић и Ђорђе Мишковић, враћала из борбе.⁴⁰

Борећи се у пољском устанку на страни Пољака, Јеврем се, захваљујући свом војничком таленту, храбрости и пожртвованости врло брзо истакао. Борио се све док је трајао устанак, мада, према његовом уверењу, устанак није могао да успе јер је Пољска била остављена сама у борби против Русије. Према неким изворима, Јеврем је постао командант једног пољског коњичког ескадрона, што је одговарало чину пуковника.⁴¹

Из пољског устанка Јеврем се вратио болестан и разочаран у Пољаке. Поред тога, остао је и без новца, јер му је после оставке укинута стипендија из Србије. У тим тешким тренуцима Јеврему су помогли

поднео јер му није било одобрено, да у пруској војсци заврши вишу војничку школу. Лазар Чолак-Антић дао је оставку зато што му није, као страном официру, дозвољено да се усавршава у фабрици и лабораторији за израду оружја.

О разлозима оставке питомаца још се наводи: Поводом смрти Ђорђа Мишковића, у новосадском *Напредку* од 24. марта 1866. године, наводи се: „*После године и по дана са друговима својим буде доведен у таки положај да се сви одваже да даду оставку на звање своје, и то колико се зна, због неприличног поступања од стране војних старешина наспрам њих, противу чега нису могли заштите наћи, нити опет равнодушни остати. У то време, у пролеће 1863. год. још је у Пољској пламтела буна и четничка војна, па наши млади војници мишљаху да су дужни словенској браћи показати саучешће србско у борби народног ослобођења. Почем они нису могли ићи одреде коцком двојицу, а један од тих двојице био је Мишковић.*“

У чланку о Сави Грујићу у *Босанској вили* од 15. фебруара 1902. године, наводи се да су питомци дошли у сукоб са српском владом, која није хтела рат са Турском после бомбардовања Београда 1862. године па су зато њих деветорица дали оставке на стипендије.

Владимир Јовановић, *Успомене*, стр. 159: „*Наши официри, који су се затекли у Берлину у време устанка Пољске, мислили су да, у интересу слободе и правде и словенске узајамности, треба да и они на делу осведоче своје симпатије за Пољаке, па су одлучили да и један од њих узме удела у оружаном покрету Пољака. Који ће од њих отићи у Пољску, требало је коцком одредити. Коцка је пала на Јеврема Марковића и он је одмах похитао браћи Пољацима у помоћ...*“

³⁹ Љубимир Дурковић-Јакшић, *Учешиће Јеврема Марковића и других Срба у Пољском устанку 1863. године*, САНУ, Светозар Марковић живот и дело, научни скуп 24-27. новембар 1975, књига 5, одељење друштвених наука, књига 9, Београд, 1977, стр. 620.

⁴⁰ Љубомир Дурковић-Јакшић, наведено дело, стр. 620.

⁴¹ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 19, из 1878. године.

његови другови, питомци Јеврем Радојковић и Сима Влашић. Због учешћа у пољском устанку дошло је до разлаза Јеврема са неким питомцима. Они су били љути на њега што им је „окренуо леђа, и тиме све њих обрукао.” Драгутин Милутиновић, његов друг, износи своје виђење на „жалосну и несрећну 1863. годину.” По њему, разлози су у томе, што је Јеврем „племенитошћу и неискуством вођен и био жртва језуитизма, подлости, моралној и политичкој развратности.”⁴²

*Дворац у Бродареву у коме је пруска полиција открила Јеврема
Марковића и Ђорђа Мишковића*

У једном другом писму Јеврему Марковићу од 3. јануара 1866. године, Драгутин Милутиновић саопштава са Јевремовим положајем: „...јер ја знадо твоју душевну борбу...школу си жестоку проучио, само ћу да сад видим, дал и тогод и аснијо? Дал је Марковић постао паметнији, тим горким искуством, и дал је престао у сваком човеку пријатељство

⁴² Рукописно одељење Матице српске (РО, МС), бр. 35896.; Јован Авакумовић, *Мемоари*, књ. 2, Архив САНУ, стр. 107.

налазити, чим му се човек мало насмеши...И мене су искуства таквим учинила, те сам и био против пањева, кад оно твоје друштво 1861. године у Берлин дође. Да се онда слушао Драгиша, који је искуством у дружењу (а и из историје) врло добро пањева познавао, неби се с такви гадови онако тесно пријатељство скопчало, којега се несрећне последице до сада опажаху."⁴³

⁴³ РО, МС, бр. 35897.

ПОВРАТАК У СРБИЈУ И ПОНОВНО СТУПАЊЕ У ВОЈНИЧКУ СЛУЖБУ

Јеврем се враћа у Србију почетком октобра 1863. године.⁴⁴ Већи део времена проводи у Јагодини. Од пријатеља добија савете да док не добије посао пише о војној струци у листу *Војин* „...јер ако не употребимо своје знање на то да покажемо Европи, да смо најобразованији народ на целом Балканском југу, а друга да и самим несрпским народима на балканском полуострву респект улијемо...”⁴⁵

По повратку у Србију Јеврем дуго не добија службу. Тек крајем 1865. године, после дугог чекања, постављен је за официра у пионирској полубатерији са чином потпоручника.⁴⁶ Децембра 1865. године, на једном пријему, кнез Михајло је обећао Јеврему да ће му поправити ранг, који је изгубио због учешћа у пољском устанку. Поучен догађајима из ранијих година, Јеврем је одлучио да почне нови живот са новим искуством, али и даље наглашава као Србин и човек: „Волим да живим и радим за друге него за себе.”⁴⁷

Свој рад у пионирској полубатерији спроводио је преко предавања, која су се односила на правила гарнизонске службе, поретка у касарнама, правила за руковање и чување пушака, читање дисциплинских закона, устројство стајаће војске, знање о народној војсци и њеним командама и на војној дисциплини и субординацији.⁴⁸

После рада у инжињеријској полубатерији, Јеврем је 24. јануара 1867. године постављен за професора Артиљеријске школе у Београду, такође са чином потпоручника. У Артиљеријској школи предавао је, од пријема па све до јесени 1869. године општу историју, историју ратне вештине, географију и статистику.⁴⁹

⁴⁴ Дневник Павла Михаиловића, АИИ, 5/12. У свом дневнику Павле Михаиловић наводи, да је 1862. године, Јеврем Марковић, са још неким официрима, држао војничка предавања ђацима Велике школе. Јеврем Марковић је држао предавања из администрације. Јеврема Марковића, Јеврема Радојковића и Анђелковића, ђаци су мрзели, јер су били арогантни, сурови и незасити у грдњама.

⁴⁵ РО, МС, писмо Драгише Милутиновића од 25. октобра 1863. године.

⁴⁶ РО, МС, бр. 35897, од 3. јануара 1866. године.

⁴⁷ Војо Јеремић, *Светозарева непозната делатност и списи*, Београд 1975.

⁴⁸ Архив САНУ, бр. 0160/3,4. Сачувана су два програма предавања војних правила војницима инжињеријског потпоручника Јеврема Марковића за зимски курс 1866/1867. године.

⁴⁹ Споменица Војне академије...стр. 92-93. У својим мемоарима генерал Никодије Стефановић пише, да је Јеврем Марковић на Артиљеријској школи предавао општу

Најзад, после дугог чекања, још као професор на Артиљеријској школи, с пролећа 1867. године, бива унапређен у поручника.⁵⁰ Поред рада у Артиљеријској школи, Јеврем је у зиму 1867. године држао предавања коњичким официрима стајаће народне војске. Од тих предавања, која су касније допуњена, настало је у току 1967. године, његово дело *О кавалерији*.⁵¹

Познато је да је Јеврем из војне струке издао још један рад. То је била *Карта Књажевачког округа*, која је као прилог штампана у Гласнику српског ученог друштва. Ова карта је вероватно урађена 1861. године, када се Јеврем са службом налазио у Књажевцу.⁵²

Посебно место у војничкој каријери Јеврема Марковића представља његов рад у Другој бугарској легији. Ова легија основана је у Београду крајем септембра или почетком октобра 1867. године. Циљ оснивања легије био је да се припреми официрски кадар за будућу бугарску војску. Легионари су примљени као војни питомци. Примали су месечну плату од три талира и имали су посебног куvara. Било је око 300 питомаца, и то око 200 Бугара, док су остали били из других области Балкана. За првог команданта Бугарске легије постављен је капетан Јован Драгашевић. Први испит пред официрима свих родова војске питомци су имали после обуке од два месеца. Месец дана касније, била су још два испита. После трећег испита српске власти су промениле однос према питомцима. Та промена односа поклапа се са постављењем Јеврема Марковића за команданта Бугарске легије уместо Јована Драгашевића. Прво су легионари добили другу ложију просторију за предавања и вежбања. Касније су неки легионари премештени у друге јединице, где су радили послове као што су цепање дрва, чишћење дворишта и јавних просторија, чување робијаша. Као командант Бугарске легије, Јеврем се показао врло строгим официром. Легионари крајем фебруара 1868. године изражавају незадовољство Јевремом Марковићем и другим старешинама, јер их „*њихово опхођење убија умствено и физички.*”⁵³

Незадовољство легионара повећава се услед затварања групе њихових другова, због безначајног повода. Огорчени легионари после тога одлучили су да дају оставке. Сазнавши за то, Јеврем је пред постројеном легијом тражио да се јаве они који су решили да дају оставке,

историју од 12. октобра 1866. године. По њему, Јеврем је био један од најспремијих предавача.

⁵⁰ РО, МС, Писмо Драгише Милутиновића Јеврему Марковићу од 15. априла 1867. године. У Шематизму за 1867. годину, Јеврем Марковић се налазио у пионирској полубатерији са чином потпоручника, а тек 1868. године са чином поручника на Артиљеријској школи.

⁵¹ *Српске новине*, бр. 8, из 1867. године.

⁵² Љубомир Дурковић-Јакшић, наведено дело, стр. 623.

⁵³ Ђорђе Игњатовић, *Београд као политичко средиште Бугара пре једног века*, Зборник радова, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, стр. 356-357.

претивши им батинама, па чак и стрељањем. После његових претњи легионари су писмене оставке послали војном министру Блазнавцу. Бугари су свим силама настојали да се очува Бугарска легија. Недостатак дисциплине правдали су подстицањем мање групе непослушника и предлагали њихово истеривање из легије. Али све то није помогло па је Друга бугарска легија расформирана у другој половини априла 1868. године.⁵⁴

Иако је дошло до неспоразума Јеврема Марковић са легионарима, ипак је он код неколицине објективних Бугара оставио утисак доброг човека и наставника, али и строгог и правичног старешине. Његова предавања била су врло цењена. Бугарски револуционар Васил Левски у више наврата је тражио да му се набаве Јевремова предавања, која би служила у обуци бугарских устаника.⁵⁵

Убрзо по расформирању Бугарске легије, 29. маја 1868. године дошло је до убиства кнеза Михаила. То се делимично одразило на даљу војничку каријеру Јеврема Марковића. Иако је припадао левом крилу Уједињене омладине српске, која се није у потпуности слагала са политиком кнеза Михаила, Јеврем је као велики патриота озбиљно узиман у обзир у кнежевим плановима за ослобођење и уједињење српства-кнезу „*треба човек поуздан и човек који зна ценити свој народ и за његово се добро жртвовати, њему као таквог препоруче Јеврема, који је вољан и јуначан, који је барут већ омиришао.*”⁵⁶ Али кнежева смрт прекинула је све планове о сарадњи.

Препоручивање Јеврема кнезу није било случајно. По Јеврему су се сва питања у Србији углавном сводила на ослобођење и уједињење српства. Преко свог брата Светозара, који је школовање наставио 1866. године у Русији, интересовао се о српском народном комитету у Херцеговини и о покушајима уједињења свих српских патриота за борбу против Турака.⁵⁷ Светозар је у Русији имао везе са неким вишим чиновницима па је преко њега Јеврем дознавао за неке кораке Русије према Србији. Конкретно, био је упућен у мисију Јована Мариновића, кога је кнез Михаило послао у Русију. Вести о боравку кнежевог изасланика Јеврем је преносио истомишљеницима у Београду.⁵⁸

Јеврем је реално гледао на унутрашње и спољне циљеве и односе Србије. Све оно што се тиче унутрашњих односа Јеврем је правилно схватао, али је све то требало по њему радити после рата са Турском. Светозарево писмо од 16. фебруара 1868. године упућено Јеврему из

⁵⁴ Исто, стр. 357.

⁵⁵ Борђе Игњатовић, *Јеврем Марковић-командант ослободиоца Пирота*, Пиротски зборник, бр. 8.

⁵⁶ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 19 из 1878. године.

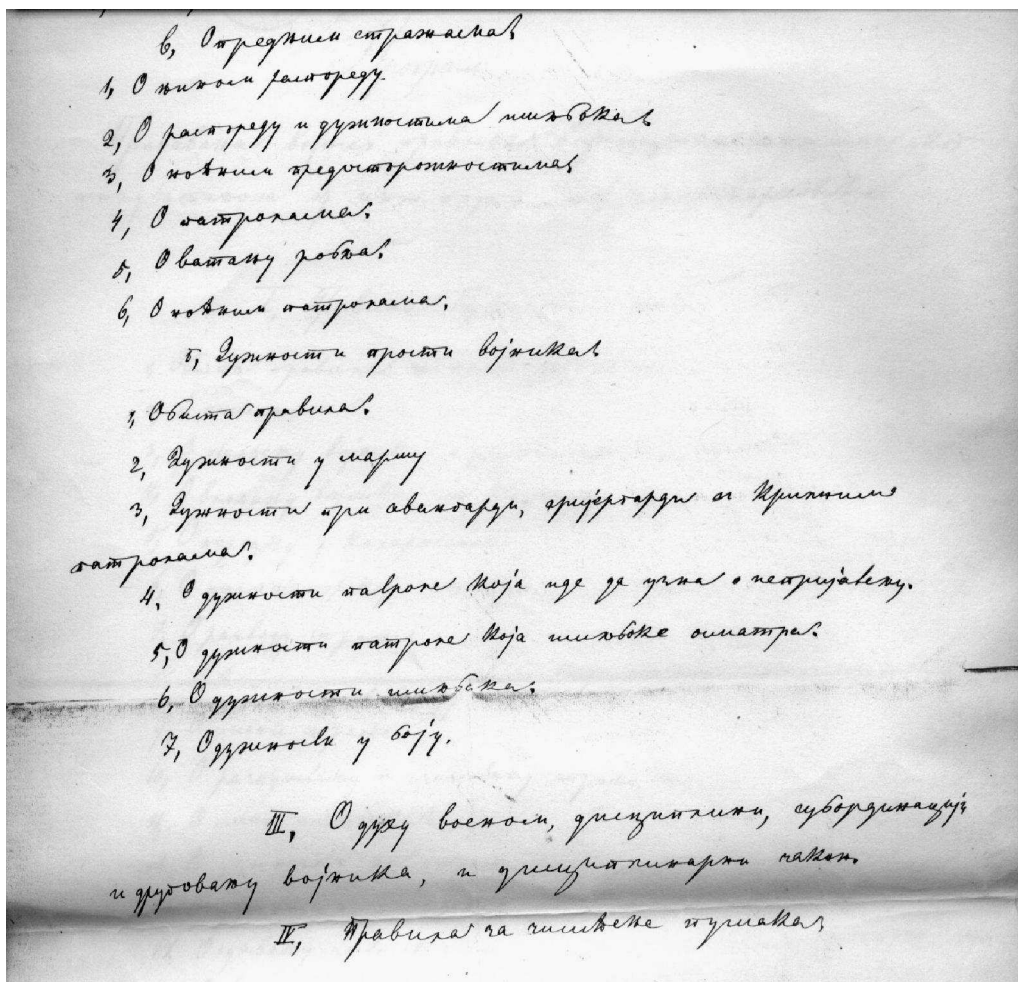
⁵⁷ Војо Јеремић, наведено дело, стр. 55.

⁵⁸ ИАБ, ЗПО, К – 1/5,2.

Петрограда, најбоље исказује његове идеје: „...Него сад морам да ти кажем, а ваљда те нећу разљутити (тим пре што је главна мисао твоја). Ја сам Паји казао у последњем писму да није вајда само сазнати несрећно стање наше него да треба радити да га нестане.

Ти само говораше прошлог лета, да код нас није укорееена и освећена деспотија иљадугодишњим суштатствовањем, да код нас нема силне аристократије по рођењу и богатству, да код нас нема духовенства против народних интереса-на по томе и да нема услова да се одржи суштатствујући поредак. Значи да се може радити да тог поретка не буде. Само треба знати како? Ту се ја опет повраћам на твоје мисли, што си ми их летос говорио. И ја мислим као и ти да се треба оставити либералног говорења, пресипати из пустог у празно, а треба обратити и сва наша средства на ослобођење од Турака и политичко уједињење, а кад то буде онда ћемо имати снаге да изборимо унутарњу слободу.“⁵⁹

⁵⁹ Светозар Марковић, Целокупна дела, књига I, стр. 223.

Програм предавања Јеврема Марковића

У наставку писма Светозар износи предлог *српске општине* о начину рада Србије на овом питању. Србија је тајно требало тајно да организује и наоружава добровољачке чете, које би под командом млађих српских официра радиле на подизању устанка у Босни, Херцеговини и Бугарској. Међу тим официрима своје место је свакако имао и Јеврем Марковић.

После убиства кнеза Михаила, Јеврем се са другим официрима изјаснио за одржање народне династије, односно династије Обреновића, на српски престо. Мада је по породичној традицији био за династију Карађорђевића, он је сматрао да интереси Србије у том тренутку не смеју да се подреде династичкој борби. За Србију је било важно да настави са радом на подизању устанка хришћана у Турској, односно да настави са политиком кнеза Михаила. Као и сви официри, и Јеврем се сложио да се на српски престо доведе братанац кнеза Милоша, Милан Обреновић, са

којим ће Јеврем нешто касније доћи у озбиљан сукоб. Сведочанство о томе оставио је Миливоје Блазнавац, тадашњи министар војни, који је имао кључну улогу у проглашењу Милана за кнеза. Рано ујутру 30. маја отишао је у касарну београдског гарнизона и позвао официре да прихвате Милана Обеновића за кнеза: „...*Кад су, дакле дошли у касарну позвани официри, међу којима је био и Јеврем Марковић, ја сам их обавестио о стању ствари, па запитао јесу ли и они за бирање новог кнеза или за одржање народне династије. Они су сви договорили, да су за одржање народне династије. Ја сам захтевао, да они и по други и треће пут одговоре на моје питање, и они су сва три пута одговорили, да су за одржање народне династије. Ја сам их тада питао: да ли би они били готови да ради одржања народне династије, употребе и оружану снагу, па да и крв пролију, ако би нужно било, они су одговорили, да су готови заложити и своје главе за народну династију...Сагласили смо се, те смо одмах скупили војску. Обавештена о стању ствари, војска је једнодушно прогласила за кнеза Милана Обреновића.*”⁶⁰

Истог дана Блазнавац је издао наредбу целој војсци и тражио да се за кнеза прихвати Милан Обреновић. После ове наредбе трупе београдског гарнизона су то и учиниле.

⁶⁰ Владимир Јовановић, наведено дело, стр. 240-241.

СУКОБ СА НАМЕСНИЦИМА И ОСТАВКА НА ВОЈНУ СЛУЖБУ

Убрзо по постављењу малолетног Милана за кнеза, Јеврем долази у сукоб са његовим намесницима Јованом Ристићем и Миливојем Блазнавцем, јер није био задовољан начином њихове владавине. Под утицајем лево оријентисаних чланова Уједињене омладине српске, а пре свега под утицајем свог брата Светозара, Јеврем се у својим политичким ставовима и свом политичком раду, све више окреће унутрашњим проблемима у Србији. Наравно за њега је увек на првом месту српски народ. По њему, осим количине образовања, српски народ има у свему преимућства пред западним народима. У њему нема ни спахија ни аристократичког духовенства, ни утврђеног монархистичког чувства, ни урођене бирократије, ни аристократије капитала, ни пролетаријата, чиме страдају сви народи на западу. Како је говорио: *Наш народ је млад народ, чио и здрав као млад човек и у њему би се могла остварити најчистија демократска начела и у државном и у друштвеном животу.*⁶¹

Пошто у народу нема других снага које би покренуле реформе, како Јеврем сматра, улогу вође требало би да има српска интелигенција. Свакако, вође народа не би требало бити намесници Блазнавац и Ристић, који по Јеврему поткрадају државну касу и тај новац шаљу у Енглеску. Они су, такође, из користољубља наметнули „*влашко копиле за кнеза.*” мислећи на малолетног Милана. Према достави Ристићевог доушника, да би спасао Србију такве власти, Јеврем је чак намеравао да убије Блазнавца, уколико би му после тога Мађарска дала политички азил. Истом доушнику изнео је наводне покушаје Турске, Аустрије и Мађарске да се са српског престола збаци династија Обреновића и за кнеза постави Петар Карађорђевић.⁶²

За своје нападе на намеснички режим Јеврем је, као и његов брат Светозар, користио штампу. Своје дописе, у којима се разрачунавао са намесницима, објављивао је у току 1869 и 1870. године у листу *Панчевац*. Нарочито је нападао Миливоја Блазнавца, који се ослањао на војску, уз чију помоћ је и довео кнеза Милана на престо Србије. Зато је Јеврем желео да дописима искористи, али и да продуби извесно незадовољство у војсци, како би на тај начин ослабио позиције намесника. Јеврем је, као и већина чланова Уједињене омладине српске, пребацивао намесничкој влади да је изневерила идеју за ослобођење и уједињење српског народа.

⁶¹ Светозар Марковић, *Целокупна дела*, књига I, стр. 244-245.

⁶² Ђорђе Игњатовић, *Јеврем Марковић-командант ослободиоца Пирота*, Пиротски зборник, бр. 8

На критике омладине да намесништво ништа не ради на реализацији те идеје, намесници су преко неких новина у Србији тврдили да непрестано раде на томе, то јест да раде у „интересу отеченства.”

Поводом писања тих листова Јеврем је Ристићевом доушнику Томи Павловићу на његово питање да ли је читао те чланке, одговорио: „*Ја које чије фабуле нећу да читам јер сам уверен да је све то смутути па прости а од озбиљног дела врло је далеко, но ваљда су господа Намесници рекли Розену и Каљевићу да што мало оштрије напишу у Застави уверење да они раде а да не раде ништа...кнез Михаило је у најбољем пријатељству стајао са Црном Гором, установио народну војску, добио градове, а шта је регенство до сада учинило.*”⁶³

Јавним изношењем својих политичких ставова, којима је потпомагао и рад свог брата Светозара, Јеврем је на себе навукао гнев намесника, који су тражили повода за освету према њему. То се и остварило у време избора посланика за Народну скупштину 1869. године. Том приликом су, према достави Ристићевог доушника, Јеврем Марковић и његови истомишљеници: Маринко Радовановић, Панта Срећковић, Живојин Жујовић, Алимпије Васиљевић, Милан Кујунџић, Љубомир Каљевић, Ђока Влајковић и још неки радили на томе – „*упркос поштеност свету*” да се за посланике изабери либерали из редова опозиције: Милан Јанковић, Владимир Јовановић, Љубомир Каљевић и Ђока Влајковић.⁶⁴ У истој достави се износи и њихова решеност да за идеју морају погинути.

На дан избора за посланике Јеврем је са својим школским другом Јованом Авакумовићем отишао на гласање. Када је гласао за опозиционара Милована Јанковића, Јеврема су почели да исмејавају Стеван Мирковић и Стеван Вишњић. Тада је међу њима настала свађа, а Јеврем је чак потегао и сабљу. Управник вароши Београда одмах је известио о овом сукобу Министра унутрашњих дела и Министра војног Јована Бели-Марковића. Истог дана Јеврем је по потреби службе премештен у Чачак.⁶⁵

Намесништво је уз помоћ Министра војног овим сукобом добило шансу да се освети Јеврему због давања подршке опозицији и због напада на намеснике. Још пре овог сукоба Јеврем је премештен са места професора у Артиљеријској школи у војно министарство, а после сукоба, био је чак и затворен.⁶⁶

Из затвора Јеврем је послао писмо свом брату Светозару у Швајцарској у коме је изнео жељу да остави војну службу. У одговору од 7. јула 1869. године, Светозар подржава његове намере: „...*што ми пишеш да си намеран оставити службу ако ти не дају уделотворења ја*

⁶³ АИИ, ЗЈР, 3/385, 28. фебруар 1870. године.

⁶⁴ АИИ, ЗЈР, III/19, 3/493, 26. мај 1869. године.

⁶⁵ Јован Авакумовић, *Мемоари*, књига 2, САНУ, бр. 9387, стр. 12-13.

⁶⁶ Календар са шематизмом кнежевине Србије за 1869. годину.

би рекао да урадиш то и ако ти даду, само ако ти иоле дозвољава твоје материјално стање. Али и ако за сада неузможнеи, гледај за ово две године док сам ја на страни да урадиш. А кад се вратим доћи ће самном још неколико са истим начелима те ће нас бити више. Најбоље је средство да се народ освети, стати у његове редове па га водити против господа... ”⁶⁷ Према достави Ристићевог доушника, Јеврем је и 20. новембра 1869. године ухапшен и то овог пута због кривоклетства.⁶⁸

Због премештаја у Чачак, Јеврем је одлучио да да оставку на војну службу. Ристићевом доушнику је изјавио у Пешти, августа 1869. године, да неће ићи у Чачак куда је премештен и да не жели „ да као поштен човек служи подлу владу. ”⁶⁹

⁶⁷ Светозар Марковић, *Целокупна дела*, књига 2, стр. 159.

⁶⁸ АИИ, ЗЈР,3/554.

⁶⁹ Ђорђе Игњатовић, *Јеврем Марковић-командант ослободиоца Пирота*, Пиротски зборник, бр. 8.

ГЛАВА ТРЕЋА

САРАДЊА У ШТАМПИ

После оставке на војну службу, Јеврем је почео да се бави трговином дрвета. Првенствено је намеравао да се бави агрономијом. Са том намером упознао је и брата Светозара, који је и сам био заинтересован, јер је очекивао последице због писања чланка *Српске обмане*.⁷⁰

Јеврем је 20. новембра 1869. године поново ухапшен. Прочуло се, да је ухапшен због кривоклетства. Ристићев доушник, који је и даље пратио Јеврема, не зна куда су га жандари одвели, али је иронично предложио да је режимски хумористички лист „*Ружа, надлежна да да известије о славном мужу*.”⁷¹

Своју политичку активност Јеврем је наставио са више жара. Припадао је кругу београдских напредних омладинаца. Осим што је брата материјално помагао, био је један од највећих његових присталица. Заједно су присуствовали састанцима напредних омладинаца у Коларчевој пивници у Београду. Јеврем Павловић је извештавао Јована Ристића: „*Има две вечери како виђам у Коларчевој пивници Каравелова са друштвом и то: Светозаром Марковићем, са правником Стевом Грчаревићем, Никетићем, Пајом Михаиловићем, Гигом Гершићем, бившим професором Бошковићем и Јевремом Марковићем.*”⁷²

Када је Светозар Марковић са Пајом Михаиловићем и Ђуром Лочићем, покренуо први социјалистички лист *Раденик*, Јеврем је био један од првих сарадника. Он је становао у кући Живојина Величковића, где се и налазила редакција листа. Паја Михаиловић је забележио да су му Јеврем и његова жена Илка, који су становали на доњем спрату, доносили чај и колаче када је остајао дуго да ради.⁷³

Сви прилози Јеврема Марковића у *Раденику* нису утврђени, осим серије чланака о изградњи железнице у Србији. Питање изградње железнице било је присутно још од 1859. године, из времена друге владавине кнеза Милоша. Када је оно поново постављено на заседању Народне скупштине септембра 1871. године, Јеврем је у *Раденику* изнео сумњу у оправданост изградње железничке пруге, настављајући полемику коју су социјалисти покренули још 1868. године. По њему, преча је обавеза српског народа рат са Турском и стварање заједничке државе, него изградња железнице. Своју полемику са Чедомиљем Мијатовићем и

⁷⁰ Светозар Марковић, Целокупна дела, књига 2, стр. 162.

⁷¹ АИИ, ЗЈР, 3/554, 20. новембар 1869.

⁷² АИИ, ЗЈР, 3/766, 10. мај 1869.

⁷³ Паја Михаиловић, *Дневник*, Архив ИИ, 5/12.

другим присталицама владине политике, по питању изградње железнице у Србији, насловио је *Треба ли нам железница*.⁷⁴ Јеврем је ово питање посматрао са три гледишта: политичког, војног и трговачког и економског.

У делу где износи политичко и војно гледиште, Јеврем истиче: *„Највећа вредност долине Мораве, што се она сучељава са долинама и пределом реке Вардара који је тамо најбогатији и има при ушћу Солунско пристаниште...Са реком Нишавом сучељава се са реком Марицоми њеним пределом оји је најбогатији у Тракији и има на свом ушћу Цариград. Справ севера нема ушће Мораве толику вредност због Београда, но с њим сојужено предушће долине каквим путем доводи јој водене путове низ Дунав, низ Саву, Драву и Тису све к Београду.*

Ово је мамац који нас маме да правимо гвоздени пут кроз Србију од Београда до Алексинца, и горе да га сјединимо са Аустријском пругом која ће доћи до Земуна, а доле с Турским пругама која ће састајући се од Ниша доћи до наше границе близу Алексинца.

...Аустријанцима Земун постаје важна оспадна тачка против Србије. Сајужна тачка турских путова око Ниша је испадна тачка на Србију у долину Моравску, на најслабији део наше земље. Турски гарнизони су раштркани, па кад узмемо у рачун да би Турска морала из Азије вући своју војску, онда је лако поњатно што она хита и нааваљује да прави железничке пруге...па јој треба пут до Солуна низ богату долину Вардара куда може брзо превести и укрцати Азијатску војску у Солун и може јој из богатог предела набавити ране за операције...

⁷⁴ Раденик, бр. 44, Београд, 7. септембар 1871.

А Аустро-угарска пошта нам је дошла иза врата базјашком пругом испадом до у предео Млавско-Пекски, сад нам долази другом до Земуна...на ће имати најбољу комуникациону попречну линију на првој својој основици против северне границе Српско-босанске...Поред тога (Аустријанцима) треба им да увате Србију за срце, као најјачу за сада земљу јужних Словена. А то ће, мисле железничком пругом. Једно зато, да својој трговини отворе путове кроз Босну и Србију, друго, да много задуже Србију и да изгуби кредит који ужива...То ће рећи: они знају да ће железнице узети њени банкар, и да ће ови умети акцијама и осталим финтама да извуку новац из народа, да ће умети удесити рад железнице и рачуне тако, како ће им они плаћати увек велике интересе...А од железнице у рату имали би још вајду, што би акционарским дружинама било достављено пре рата те би пре свега вагоне извукли за Турску или Аустрију, те Србија од својих сопствени кола и своје железнице неби могла имати ни оне мале асне коју би имала.

С погледа политичко-војничког држим да је јасно, како би ми стајали с нашим гвозденим путем спрам Турске или Аустрије... И нака свака мања погрешка наша може да нам много нашкоди нашој будућности, а то све иде у прилог онима који се старају о понижењу и пропасти нашег народа."

У делу где говори о трговачким пословима Србије, Јеврем истиче: "Нисам убеђен о томе, да је икаква држава правила или дозволила градњу гвозденог пута поглавито због превоза, свугде где год сам разбиро о томе, глави мотив је био унутрашња потреба трговачка или војничка...Сав увоз еспапа за Србију преко године износи 1.500.000 дуката цес. Више од половине т.ј. на 700.000 дуката вредности овог остаје по варошима и селима по окружјима поред воде, а тек она друга половина разнесе се по Србији, и нешто од тога иде за стару Србију, а поглавито њен јужни део: Пазар и Призрен, јер Ниси добија еспапе већином преко Видина.

...Према ценама подвоза Моравом, то би железница узела највише 48.000 дуката за увоз...Но нек се изведе више сировина из окружја у вредности за 500.000 дуката цес. (железница) би највише узела тад за подвоз 75.000 дуката цес. Свега би наша Моравска железница могла узети за подвоз на 120.000 дуката цес. Нек се узме и за путнике највише 80.000 дуката, то је свега 200.000 дуката, а ја не верујем при овом ступњу образованости, радиности и богатства, да ће бити 40.000 путника годишње...Ово би била највећа сума дохотка од наше железнице Београд-Алексинач. "⁷⁵

„...И кад би имали железницу Цариград-Београд-Беч, то би нам сад алужила само у толико, да извеземо само из неколико окружја

⁷⁵ Раденик, бр. 43, 11. септембар 1871.

јужног краја Србије сировине наше, т.ј. из они окружја која су близу железнице. А то је врло мали извоз.

... Дакле наш народ не би добио ништа том железничком пругом но трговци и фабриканти из Аустро-угарске... ми би само помогли Аустро-угарским трговцима, да преко својих агената сами од народа купују сировину и шиљу је управо њима...Што се Београда тиче, он како данас стоји, као несамостална превећ слаба новчана пијаца, која зависи од Бечки банки и банкара, то би железницом изгубио и ово мало трговачке вредности, и био би просто место локалне трговина...

...Што се тиче наше трговине са пределима поморским око Грчког и Белог мора, са Цариградом и Солуном, та је тако малена да је готово никаква.”⁷⁶

⁷⁶ Раденик, бр. 43, 11. септембар 1871.

У трећем делу Јеврем износи сумњу у економску оправданост изградње железнице:

„А сад да видимо шта ће коштати грађење железнице саме, т.ј. колико треба капитала за то. Каже се, у протоколима народне скупштине за 1870. Годину, интерес на утрошене новце за грађење што је само 6% износи 180.000 дуката цес. Више тога означава годишње трошкове на 1 километар око 13.500 франака што на дужину а за годину дана износи 2.816.000 франака или 250.000 дуката цес. То ће рећи годишњи расход железнице сав би био 430.000 дуката цес. ...Како данас стојимо са трговином нашоом... расход је дупла сума прихода. И народ би морао годишње да отплаћује тих 240.000 дуката цес. са прирезом више од дуката с главе на главу, или сваке године са толико да се задужује. Ако узмемо у рачун несигурност у Турској... то се можемо сигорно надати да ће нам приход још за 30-50.000 дуката бити мањи.

...Са свим би још другче било, кад би друштво страно узело да пут прави...Коттање железнице отишло би сигурно на 4. Милиона дуката. Друштво би као што чине варало и крало при рачунима, и дали би могла држава да га контролише и вата рачун шта кошта грађење и шта издржавање? Морали би пристати што кажу на савашта би народ био обавезан да плаћа гарантовану-осигурану добит на капитал, који би износио увек још више но кад би држава пругу правила...а народ притиснут дугом и плаћањем овим неће моћи да нам прирезом више средства да побољшамо било просветно било економско његово стање, те да унапредимо и да му отворимо пута к бољој и већој радиности и већем богатству и да може све веће и веће жртве да учини у своју сопствену корист...Наше војничко унапређење и наша политика у интересу слободе наше браће, пропала би.

...Не само да би себе бацили у ово мртвило, већ би нашоом штетом дали нашим непријатељима Аустро-угарској моћ. Олакшали би трговини да нас боље измузе; дсали би им у руке све наше имање...

...Слабој Турској дали би средства да лакше може кретати војске против нас, да нас бије и држи у мртвилу, док не сазнамо и сами паднемо у наручје ојачалој Аустро-угарској...Нама није време за железнице. Нама не требају, а њима да правимо ћуприје за исток било би неопростив грех...Време је да дугове правимо у интересу слободе и напретка нашег, правећи бедем одбране против нашег северног непријатеља који се нада као образовани брат Турака, да му буде наследник кад умире. То нам треба сад а не железница.”⁷⁷

У расправу о оправданости изградње железнице укључио се и Светозар Марковић, такође у листу *Раденик*. Бранећи владину политику, неки листови у Србији укључили су се у полемику са *Радеником*, а пре свих *Јединство*.

⁷⁷ *Раденик*, бр. 44. 13. септембар 1871.

У време демонстрација у Крагујевцу, познатих под именом *Црвени барјак*, Јеврем Марковић је долазио са јагодинским механџијом Ђоком, кметом из Јагодине Тасом Ђикићем и Николом Пашићем код Павла Вуковића. Према извештају окружног начелника, они су отишли из Крагујевца када је општинска управа намеравала, као сумњивим особама, да им тражи пасоше.⁷⁸

У време одржавања демонстрација у Крагујевцу, у *Старом ослобођењу* објављен је чланак под називом *Доле са оваквим министарством*, у коме су влада и Јован Ристић оптуживани за корупцију приликом набавке оружја. У време суђења учесницима демонстрација уредник новина је изјавио да је чланак писао Јеврем Марковић, али га он није послао, већ неки од његових пријатеља.⁷⁹

У *Раденику* Јеврем је објавио и чланак о адвокатима. Повод је био доношење допуне Закона о адвокатима. Критиковао је предлог владе, која је желела да омогући допуном закона бављење адвокатуром само оним лицима која су завршила школу са предметима из правничке струке. Тврдио је да народ неће адвокате, и да се питања њиховог рада поставља на скоро свим скупштинама. Чак је тражено, од стране појединих посланка, да се укине Закон о адвокатима и да се дозволи свима да се баве адвокатуром. Јеврем признаје да је неопходно да постоје људи који знају и тумаче законе, и на тај начин могу да помогну народу, али пракса је у Србији то другачије приказала. Народ је сматрао адвокате заштитницима кметова и зеленаша: „...*Да није адвокатство Србију усређивало изодавна, то можемо бити сигурни, јер га не налазимо нигде у каквим старим књигама; јамачно је дакле, да пре четрдесет година није у Србији било ни трага не само по имену него и по раду своме. Кад су заведени окружни магистрати и народни суд, само се каже, да су секретари били највише Срби, заклетни маџарски адвокати. Њиховом братском помоћи отворили смо канцеларије али смо допали у заразну школу, да се права могу измајсторисати. Изнајпре они су писали “иницијације” а затим су обавештавали неке људе, како би ваљало да даду на писмено магистратима реплике и дуплике које су они у оно време слободно могли писати. Као учевни људи који су знали по три језика, они су кнезове магистратске поучавали како је право по законима које су они учили, и највише се онако и судило. Мало по мало осети се вајда од иницијација реплике и дуплике на људи тражећи суда, стану тражити помоћи, да им се код те госпode заклетих маџарских адвоката право измајсторише, и од тог доба зачне адвокатско време. Као што се види, адвокати су пукли у магистратима, исправничествима и најпосле у окружним судовима. У то доба помагали су заклетим маџарским адвокатима и учитељи који су овамо прешли и који су научили у Карловцима богословију, и у Сомбору препарандију, или друге школе у Пожуну или другим местима; или таки*

⁷⁸ АС, ПО, кут. 73, б. 370.

⁷⁹ Историјски архив Шумадије (ИАШ), К/6-кут. I, бр. 47/1-2-1876.

учуитељи који су овамо дошли без икакве друге способности осим црквеног певања и чистог рукописа. Способнији учитељи намештени су касније за секретаре магистрата а неки заклети маџарски адвокати узимати су у народни суд за тим у апелацију, у попечитељство после у врховни суд и т.д. међутим, адвокатство је једнако било у суду, јер се господи секретарима и писарима није бранило писати ни реплике ни дуплике, и није се узимало на ум, какве се злоупотребе чине, и каква варања распостире. Тако је то трајало пуни двадесет година, довољно времена да се читав појас отрује у измајсторисавању права.”⁸⁰

⁸⁰ Раденик, бр. 44. 13. септембар 1871.

У НАЦИОНАЛНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОМ ПОКРЕТУ НА БАЛКАНУ

Од доношења Начертанија Илије Гарашанина 1844. године, чиме је донет национално-ослободилачки програм Србије, почиње рад на припреми мера за његову реализацију. Остваривање ових задатака започето је организовањем политичке пропаганде. Она је требало да подстакне опште припреме за дизање устанка. Усклађивањем са погодним европским приликама и правовременом војном акцијом Србије, требало је остварити коначно ослобођење и уједињење српског народа.

Од самог доношења Начертанија 1844. године, започет је рад на појачаној пропаганди у областима које су насељаване Србима. Са мањим прекидима, тај први период пропагандног рада трајао је све до промена на престолу 1858-1859. године. Нарочито за време друге владавине кнеза Михаила долази до ширења ослободилачких планова Србије, вероватно и због тога што је један од најважнијих руководица овог посла био Илија Гарашанин, председник владе и министар иностраних дела до 1867. године.

Рано интересовање Јевремово за националне проблеме вероватно је једним делом настало под утицајем Фрање Заха, управника и професора Артиљеријске школе, коју је Јеврем завршио. Фрања Зах је аутор Начертанија, односно упутства по коме је Србија требало да ради на ослобођењу и уједињењу Срба и осталих словенских народа на Балкану. Овај програм Илија Гарашанин је прилагодио реалној политици Србије.

Поред других активности у раду на ослободилачком покрету међу Србима и другим народима на Балкану, нарочито интересовање међу омладином за националну борбу против Турске изазвало је покретање Београдског листа *Видовдан*.

Од брата Светозара Јеврем 1866. године добија вести о *Српском Народном комитету* у Херцеговини и о покушајима да се све српске патриоте уједине. Светозар Марковић је у лето 1867. године са истомишљеницима разматрао питање припреме устанка и рата са Турском. У фебруару 1868. године, у писму Јеврему, Светозар износи план како је требало покренути устанак: „...Треба тајно образовати дружину од младих официра и других честитих људи који би увукли владу да им да средства за покретање устанка. Ако би се под претњом Турске кнез Михаило одрекао устанка, онда би наоружане добровољачке чете у Србији поставиле питање власти кнеза и владајуће класе.”⁸¹

⁸¹ Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књига I, стр. 7-8.

Јеврем је већ 1867. године био укључен у припреме за дизање устанка. Према Гарашаниновом плану Мића Љубибратић, дошао је почетком 1867. године у Београд ради добијања упутства за дизање устанка, који је требао да букне крајем априла или почетком маја исте године. Он је требао 9. маја да крене у Херцеговину са Јевремом Марковићем и Митром Ковачевићем. Оружје би добили од Италијана. Њихов одлазак се стално одлагао, све до пада Милутина Гарашанина, који се догодио после убиства кнеза Михаила. Намесништво је напустило планове о дизању устанка.⁸²

Последњих месеци 1871. године организација за дизање устанка се проширила. У њу се активно укључује и Јеврем Марковић, који успева да придобије неке официре српске војске. Овом покрету крајем 1871. године прилази и Светозар Марковић. Он је имао разлоге због којих се укључио у рад. Сматрао је да пре социјалистичке револуције у Србији, треба решити источно питање „*на ма каква држава српска поникла из тог устанка.*”⁸³

Према неким тврђењима, Светозар Марковић је радио на томе да се влада збаци и установи *комуна*. Ако то због неприхватања комуне од стране народа не би успело, онда је требало установити нову владу, која би се, као и војска, ставила под заповедништво Јеврема Марковића.⁸⁴

⁸² Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, СКА, Посебна издања, књ. LXXXIII, Друштвени и историјски списи, књига 35, стр. 16. Београд 1930. М. Љубибратић примљен је у службу са чином капетана и имао је 20 дуката месечне плате за припрему устанка у Босни.

⁸³ Васо Војводић, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини*, Историјски гласник, 1960, бр. 3-4, стр. 11.

⁸⁴ АИИ, Збирка Јована Ристића - 3 / 930, 5. август 1872.

Прикључење више нових чланова, мада са различитим убеђењима, довело је до промене плана самих припрема. Уместо завереничког карактера, припреме је требало да се врше у заједништву са званичним органима Србије и Црне Горе. На скупштини Уједињене омладине српске одржане у Вршцу августа 1871. године изабран је Годишњи одбор за Србију, Босну и Стару Србију, за Србе у Аустрији и Мађарској и за Црну Гору. У одбор за Србију изабрани су, поред Јеврема Марковића и Васа Пелагић, Ђока Влајковић, Милан Кујунџић, Љубомир Каљевић, Владимир Јовановић, Владан Ђорђевић, Светозар Карапеша, Драгољуб Поповић, Велимир Протић, Стојан Живковић, Милан Јовановић и Стојан Угринаић.⁸⁵ На истој скупштини је решено да се представници Омладине и српске патриоте са Балкана окупе на Цетињу септембра 1871. године. Тада је основана *Дружина за уједињење и ослобођење српско*. Организација је имала за циљ да употреби сва средства како би све српске области биле ослобођене и уједињене у једну државу. Први корак у том правцу Дружина је покушала да реши меморандумом, у коме су наведени предлози: да се питање будуће владе јединствене државе реши на првој уставотворној скупштини; да ни једна српска држава не може започети оружану акцију без пристанка друге; да се одбаци заповедништво у једној особи; да се направи заједнички план и заједнички ратни савет. Ради бољих припрема образовани су Месни одбори у Србији. Јеврем Марковић и његови пријатељи из редова официра били су укључени у Месни одбор у Београду.

После састанка на Цетињу дошло је до нових корака у извођењу припрема за устанак. Пре свега требало је упознати српску владу са намерама о дизању устанка и радити на њеном придобијању. Помоћ у придобијању српске владе требало је да пружи митрополит Михајло. Он је примио представнике Организације за дизање устанка, који су му изнели план о припреми устанка хришћана у пограничним турским областима. Од митрополита се тражило да обезбеди у почетку тајну, а касније и јавну подршку српске владе. Почетак устанка одређен је за фебруар 1872. године. По дизању устанка вођство би било препуштено српској влади. По мишљењу Омладине једино је Блазнавац могао да оцени вредност плана за дизање устанка па је тражена помоћ митрополита око уговарања састанка представника Омладине са намесником.

Миливоје Блазнавац у почетку није желео да прими митрополита, јер је подржавао омладину, у коју он, због напада листова *Омладина* и *Застава*, није имао поверења. Касније, када је ступио у

⁸⁵ *Раденик*, Београд, бр. 35, 24. август 1871. Осим њих, у Годишњи одбор изабрани су још: др Светозар Милетић, Тома Хаџић, др Лаза Костић, Илија Вучетић, Миша Димитријевић, Тоша Недељковић, др Милан Ђорђевић, др Сава Павловић, Корнел Јовановић, војвода Маша Врбица, Јован Сундечић, Милан Костић, Ст. Ковачевић, Сима Поповић, Илија Рамадановић. За председника је изабран Васа Пелагић, а за потпредседника Миша Димитријевић.

контакте са митрополитом, тражио је име особе која је у име Омладине разговарала са њим и све оно о чему су разговарали. Два пута је Блазнавац одбио молбу митрополита да прими представнике Омладине. Тек на наговор руског представника Блазнавац је пристао да се састане са пуномоћницима Омладине.

Намесници су такође били за сусрете са члановима Организације за дизање устанка, али из других разлога. Намеснике је забринула озбиљност припрема, које су без знања владе далеко одмакле. Посебно се Блазнавац оштро супротставио намерама омладине о дизању устанка и то без јасне подршке Русије. Руски представник у Србији је изнео став Русије по коме је подухват оцењен као неразуман и да би последице таквог подухвата биле само узалудно проливање крви и трошења средстава, која би могла да се искористе када наступе повољни услови. Из Ристићевих писама види се сва озбиљност дотадашњег рада на припреми устанка. Према његовим речима, узајамна сарадња је постојала са истомишљеницима у Бугарској, Босни и Херцеговини и Јужној Србији. Везе су биле тако јаке да, како Ристић даље наводи: „ако би и успели за сада да разбијемо, ово коло, брзо ће се саставити друго, јер су ствари тако сазреле, да се дуго неће моћи одлагати акција.”⁸⁶

У оваквим околностима намесници нису желели прекид односа са Друштвом за дизање устанка јер у том случају не би имали увид у њихов рад, који би без контроле владе могао да доведе до непромишљених потеза. Српска влада није желела устанак па је настојала свим силама да разбије планове Друштва. Представници Организације нарочито су тражили састанак са Блазнавцем јер се сматрало да он једини може да оцени вредност плана за овакав подухват. За сарадњу са Блазнавцем били су и многи српски официри, које је у месне одборе укључио Јеврем Марковић.⁸⁷

⁸⁶ Владимир Стојанчевић, *Политички погледи Јована Ристића*, Историјски часопис, књ. 28, 1981, стр. 85-87.

⁸⁷ Илија Станојчић, *Два до сада непозната писма Светозара Марковића*, Огледи, Београд 1953, стр. 23. Блазнавац је злоупотребио једно писмо Светозара Марковића, које му је он упутио у лето 1872. године, тврдећи да је Марковић, како би скинуо са себе одговорност за оптужбе да је спремао преврат у Србији, издао своје другове па и свог брата Јеврема. Међутим, то није било тачно и писмо Светозара Марковића се односило на придобијање српске владе за ослобођење и уједињење српског народа. У писму је изнео да пре почетка устанка треба решити источно питање, без обзира каква држава из тог устанка настала. За рад Омладине истакао је да је започет са истим циљем и темељима као и код социјалиста. Без обзира на разлике код учесника покрета, решавање унутрашњих питања било би остављено да се изврши по завршетку ослобођења и уједињења. Он је сматрао да у групацији за ослобођење и уједињење српског народа могу да уђу разнородни елементи. На оптужбе Миљивоја Блазнавца да је Јеврем употребио његово име да би задобио официре за устанак, Светозар Марковић је навео да су официри желели са њима да раде јер су се слагали са циљевима и начином рада. Многи од њих били су лични пријатељи Јевремови, а желели су да Блазнавац буде упознат са радом на дизању устанка. У вези са

Према тврђењу Ристићевог доушника, Јеврем му је у разговору изнео да Омладина одавно ради на томе да се намесници Ристић и Блазнавац посвађају. Према изјави доушника, Јеврем је изјавио: „...да је крајње време, ако желимо да будемо снажни и велики то се морамо придржавати науке искусне Гарашанинове⁸⁸ и трудити се раскинути везу између намесника Блазнавца и Ристића. И кад се постојећа свеза раскине и постану они један другом непријатељи Блазнавац ће остати с Књазом желећеду свију нас потпомогнуте Русима одушевљети Блазнавца па ће Блазнавац сам мислећи о својој бољој сигурности препоручити Партију слободњачку и Гарашанина Књазу и кад Гарашанин и Партија заузме строј државни а Књаз је и тако још дериште, а дериштад нам не требају јер није у стању са земљом ни управљати а још мање довести каквој сјајнијој будућности, онда ради обите Србског уједињења принуђени ћемо бити пасти на амал Императору да нам пошаље једног свог принца па ћемо се борити барем под снажном Руском Заставом и стајаћемо као што стоје остали Германски под Прајском...На томе одавно радимо (свађа Блазнавца и Ристића) и осећамо успех велики. Паиквиле су биле на то намењене да се свеза раскине но Блазнавац почем је намеравао ићи у Русију то није могло ништа предузимати.”⁸⁹

Према сведочењу Мите Ценића из 1881. године, Јеврем је од јесени 1871. године ступио у тајне везе са Блазнавцем с циљем да се обори Ристић. У том циљу издати су и неки чланаци у новинама. У Панчеву је уз помоћ Миљивоја Блазнавца штампан чланак под називом *Баба Дудине фамилије*, који је написао Јеврем, а потом поштом разаслат посланицима крагујевачке скупштине. Касније су Светозар и Јеврем Марковић склопили савез са Блазнавцем у циљу подизања устанка у Босни и Херцеговини и Старој Србији. Јеврем је сматрао да сукоб међу намесницима може лако настати јер, како тврди, Блазнавац само чека пунолетство кнеза Милана па да се ослободи Ристића. После тога било би лакше да Гарашанин и Организација за дизање устанка заједно са Блазнавцем узму власт у Србији. Касније би, због добијања пуне подршке од стране Русије, од руског цара тражили да на место малолетног кнеза

Блазнавчевом оптужбом да Светозар и Јеврем спремају социјалну револуцију у Србији, Светозар одговара да је социјална револуција у Србији бесмислица јер нема се с чим дизати. Као повод што је њему писао, Светозар је истакао три разлога, по којима је Блазнавац био најпогоднија личност за сарадњу, са којима се слагао и Јеврем: што је био славољубив, властољубив и храбар; што је ауторитет у војсци и што нема династичких предрасуда.

⁸⁸ Гарашанин, док је био министар код кнеза Михаила, није био наклоњен Уједињеној омладини српској, али је вероватно због сукоба са намесницима рачунао на Омладину, због чега га је Јеврем истицао. После објављивања књиге Бомбардовања Београда, где га је Јован Ристић приказао у лошем светлу, у политичким комбинацијама Гарашанина је заменио Стевча Михаиловић.

⁸⁹ АИИ, З Ј Р, III/19, бр. 875.

Милана на српски престо постави једног од руских принчева. То би, по исказу Јеврема, био пут за стварање јединствене српске државе.⁹⁰

Митрополит је успео да уговори састанак Блазнавца са представником Организације за дизање устанка. Представник организације био је Јеврем Марковић.⁹¹ Он је требало да изложи план устанка, да изнесе средства са којима се располаже и да затражи сарадњу и помоћ српске владе у новцу и наоружању, као и уклањању свих политичких препрека, које би се евентуално појавиле при дизању устанка.

О току дотадашњих припрема Јеврем је Блазнавца обавестио на састанку одржаном 14. децембра 1871. године. Припреме су рађене врло темељито и заснивале су се на:

1. новчаној помоћи обећаној из Русије од словенских комитета у Москви и Одеси;
2. сарадњи грађана, јер се значајан број обавезао да ће се јавити при првом позиву;
3. обећану сарадњу црногорских војвода;
4. устанак у Албанији, који би могао да се прошири;
5. одзив око 3.000 Црногораца који раде и живе у Цариграду;
6. помоћи комитета бугарске омладине, чије би чете везивале сву турску војску у Бугарској;
7. на велику количину оружја, коју су обећали хетеристи из Грчке.

Јеврем Марковић је рекао Блазнавцу да је Бугарски комитет обећао организовање неколико чета почетком 1872. године на планини Балкан, које би привукле турску војску из Дунавског вилајета. Такође су и грчке хетерије обећале да ће одреде организовати у Епиру и Македонији. За главне области, у којима је требало подићи устанак, Јеврем је означио Бугарску, Босну и Македонију. За Босну и Херцеговину Јеврем је истакао да би се ослободила за два месеца уз помоћ муслиманског становништва коме би се пре почетка устанка обећало очување вере и имовине. У случају да влада пружи помоћ, одбор би своје средиште пренео у Крагујевац, одакле би се лакше организовао устанак.

Блазнавац је успео да убеди Јеврема Марковића да су предложене мере недовољне за успех устанка. Обећана новчана помоћ од стране словенских комитета једва би била довољна за куповину неопходног

⁹⁰ АИИ, 3 Ј Р, 3/875, 3. фебруар 1872.

⁹¹ У свом извештају руски представник у Србији Шишкин, о Јеврему је написао следеће: *Особа којој је Омладина поверила да представи план свог подухвата, је био неки Јеврем Марковић, који је служио као официр у редовној српској војсци и био удаљен из војне службе, због политичке агитације у армији; лутајући после тога по Европи, вероватно је као политички емигрант био заврбован у организацију међународних револуционара и заједно са другим странцима учествовао у пољском устанку 1863-64.*

оружја. Због држања Аустро-Угарске устанак у Босни не би био масовнији. Вероватно би устанак хришћана у Босни наишао на снажан одјек, али масовнији прелазак и учешће у устанку Аустрија би лако спречила затварањем границе. Помоћ из Црне Горе вероватно би изостала када би се сазнало да је устанак подигнут без сагласности српске владе и против воље Русије. Кад је у питању устанак у Албанији, пошто је познато да се они прикључују ономе ко плати више, није требало сумњати да би Турска од њих направила брзо своје савезнике пошто располаже са много више новца. Црногорци у Цариграду би били врло брзо похапшени и протерани, а неизвесно је да би оставили своје занате и послове и упустили се у неизвесну борбу. Средства бугарске омладине и хетериста су врло скромна и на њих не треба рачунати. Када је у питању Босна као једно од места за подизање устанка, сва средства која су планирана да послуже заштити народа, било хришћана било муслимана, нису довољна јер како се у народу сматрало - своју судбину ставили би у руке хајдука.⁹²

Осим тога, и политичка ситуација није ишла у прилог подухвату *Омладине* јер без сагласности Русије подухват би могао да штети Србији и да поништи све до тада постигнуте резултате у остваривању националних циљева. Поред тога, Аустрија, да би лакше остварила своје циљеве на истоку, не би пропустила да искористи неуспех устанка како би ослабила Србију. На крају разговора Блазнавац је указао на некомпететност и грешке *Омладине* на уједињењу и ослобађању свих словенских народа. Сматрао је да идеја уједињења мора дуго и стрпљиво да се изграђује. По њему би листови *Застава*, *Омладина* и *Раденик*, уместо што сеју раздор међу разним слојевима народа проповедајући му социјалне теорије које нису својствене српском народу, могли да забораве личне сукобе и почну да уче народ како да живи у слози и да стреми јединству, како би се развијала Србија, која је једина гаранција грађанских слобода и живота изграђеног на закону.⁹³

Јеврем се сложио са чињеницама које је врло разложно и аргументовано изнео Блазнавац. Обећао је да ће употребити сав свој утицај на брата и на своје другове у *Омладини* како би их убедио у одлагање устанка, док се не стекну бољи услови, и да *Омладина* све своје будуће делатности стави под контролу српске владе. Јеврем је навео Блазнавцу да Црна Гора нема материјалних ни људских могућности да би успешно могла да поведе и успешно оконча устанак. Разговор са намесницима требало је по Јеврему да смањи претензије кнеза Николе на могућност његовом постављења на престо заједничке државе.

Јеврем је јануара 1872. године отпутовао у Нови Сад и успео да убеди своје истомишљенике па је почетак устанка био одложен. У циљу

⁹² Уједињена омладина српска и њено доба 1860-1875. Грађа из Совјетских архива, Извештај Шишкина о разговору Јеврема Марковића и Блазнавца, Матица српска, стр. 232-236.

⁹³ Исто, стр. 232-236.

превазилажења ранијих сукоба *Омладина* је одредила новог представника, који би наставио преговоре са Блазнавцем о условима даље сарадње. Нови представник *Омладине* био је Лаза Костић.

И поред уверавања Јеврема Марковића да је успео да убеди своје другове о потреби одлагања устанка, Блазнавац је морао поново новим представницима доказивати да је одлагање устанка неопходно. Фебруара 1872. године успео је да убеди и Лазара Костића и Димитријевића па су и они обећали да ће учинити све како би доказали својим истомишљеницима да је одлагање устанка неопходно. Такође је обећано да ће *Омладина* признати првенство српске владе. У том циљу Блазнавац је тражио да *Омладина* призна неопходност испуњења захтева и на тај начин докаже своју искреност у помирењу и потчињавању вођству кнежевске владе: 1. да Србија буде центар окупљања свих Јужних Словена, са династијом Обреновића на челу; 2. да се одустане од свих непријатељских дејстава или новинских полемика против поретка у Србији; 3. да се усмере све снаге за борбу против настојања Аустро-Угарске да ослаби Србију.⁹⁴ Блазнавац је очекивао да би *Омладина*, ако би деловала под његовим руководством, више користила на зближавању словенских народа што би био први предуслов за општи устанак јер је много лакше да преузме одговорност него српска влада због вазалног положаја Србије. Блазнавац је намеравао да преко *Омладине* и неколико словачких патриота ради на буђењу националне свести Словака у Аустрији, како би радио на њеном слабењу. Такође је намеравао да побуни *Омладину* против мађарске власти, што је подразумевало установљење Војводине и враћање Србима свих права која су им призната 1848-1849. године, а која су касније систематски гушена.

Мада се у разговорима са Блазнавцем пристало на одлагање почетка устанка, *Омладина* је наставила рад. Почетком 1872. године у Србији је основан Главни одбор за ослобођење Срба у Турској. По статуту *Главни одбор за српско ослобођење основали су српски патриоти у намери, да путем организованог устанка сруше турско господарство над српским народом*. Главни одбор је основао месне одборе, који су радили на: врбовању људи за устаничке чете, прикупљању материјалних средстава и војне опреме, пропаганди у Турској, подстицању против турске власти итд. На крају статута стоји тврдња, да кад припреме за устанак буду готове, онда ће Главни одбор прокламовати почетак устанка једновременно са испадом чета из Србије.⁹⁵ Главни одбор током априла 1872. године сачинио је пројект војничких потреба за устанак. За врховног заповедника над устаничким четама у Босни и Хереговини био је предвиђен Јеврем Марковић.⁹⁶

⁹⁴ Уједињена омладина српска и њено доба 1860-1875, стр. 232-236.

⁹⁵ Васо Војводић, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини*, стр. 14.

⁹⁶ Ђорђе Игњатовић, наведено дело, стр. 24.

Један од најважнијих месних одбора био је месни одбор у Крагујевцу. Средином априла 1872. године, по налогу Главног одбора, Пера Велимировић је посетио Крагујевачки одбор да би се утврдило докле се дошло са припремама. Преко њега је Јеврем послао писма члановима одбора у којима их подстиче да истрају у припремама:

„ Доносач овог писма је наш друг у радњи Пера Велимировић,

Он тамо долази, да би дали пуномоћја одборска утврђена печатима...

Што се тиче преговарања нашег и народне србске партије из Аустрије са српском владом о делу ослобођења, остало је на томе да се склопи савез и са Грчком и онда је вољна влада да почне борбу четама а после и свом силом, како је захтевано у меморандуму, кога је Слободоумна странка србска поднела србској влади.

Зато је однео Каљевић одговор у Нови Сад јуче, и из Новог Сада су одредили човека свог, који ће ићи у Грчку, да се са грчим хетеристима уговара савез за борбу. Ја пак пре или одмах по Ускрсу идем у Влашку да тамо са Бугарима уговарам. У свему известићемо вас, шта и колико смо урадили.

Ви ипак известите нас шта су учинили чланови војени у својим местима, што се тиче нашег рада обитег, и да ли имају људи за бој спремних бар морално, и убијте шта је рађено и до чега је дошао посао.

Велимировић по обитој жељи нашој иде да види местимице колико је урађено и какво је одушевљење за устанак сад, па молим да му будете морално при руци да обиђе поједине другове у раду и да га обавесте о свом послу, да би нам могао казати нашта се ми србска револуционарна партија можемо ослонити, и чиме се можемо представити пред револуционарима осталих народности и осталих србских крајева у Турској. То нам је нужно ради оцјентовања у раду и преговарања са другима. Желим да не оладимо у овом послу.

Свима братски поздрав од вашег

Јеврема Марковића ”⁹⁷

После извештаја Пера Велимировића Јеврем је у другом писму, од 20. априла 1872. године, такође подстицао на истрајност:

„ Велимировићу !

Радовао сам се и сви ми расположењу наших пријатеља у Крагујевцу. Нек они спреме људе и да се може која батерија кренути,

⁹⁷ Музеј града Београда, I, I, 1252.

укратко они нек будукако треба, а за остало је много лакше. Новац је најлакше добити кад човек тргне. То ће бити наша брига.

Нек ти пођеш одмах и нек пишу свим друговима ако нису, да малко ревносније и са вољом пораде, да се са људима договоре и нек ми склопе рачун чим колико могу повести чете.. Исто тако сам казао и Ерцеговцима, тако сам писао у Нови Сад, а тако ћемо уговорити и са Бугарима и Грцима. Па кад ћемо знати с чим ћемо почети, а гледаћемо да уватимо рачуна и какова ће нам помоћ и у које време притицати. Јер револуција не иде једанпут свом снагом, и кад почне, онда се одушевљен свет лакољудима агитаторима и новинама распали и тад брзо притиче свачим помоћ из патриотизма и сујете да се јефтино прослави. Почетак је тежак, и за овај ваља имати смелости и с малим почети, само на више места.

Дреч и другови полазе сутра у Ерцеговину преко Новог Сада. А ја у суботу или недељу у Влашку, где се нећу задржавати, надам се, не више од 10 дана.

Радите и радите и опет радите.

Поздрав свима и теби од Јефрема Марковића. “⁹⁸

Месни одбори су постојали у Нишу, Лесковцу и Пироту. Овим одборима руководио је Јеврем Марковић. Састанци у Пироту су се одржавали у кући Хећима Томе.⁹⁹

По мишљењу Јеврема Марковића и Главног одбора дизање устанка у Турској је требало да буде првенствено задатак српских патриота јер је од њих зависио успех у дизању устанка. Због тога је посебна пажња била посвећена окупљању и организовању таквих присталица. У писму једном од месних одбора, Јеврем Марковић је писао: „...Све зависи од нас и нашег рада. Ако будемо имали воље и енергије да створимо средства за почетак, можемо бити сигурни да ће и Србија званично ући у рат...

Они који управљају Србијом-маленом снагом спрам Турске, неће смети никад упућивати се без добрих савезника у рат. Али још мање ће смети изостати да не уђе у борбу, кад се подигне револуција у Турској...

Дакле и опет од нас, од револуционара србске народне партије зависи прво и главно почетак борбе против Турака. Не будемо кадри ми слободњаци револуционари да је дигнемо, још мање можда мислити влада на то...”¹⁰⁰

⁹⁸ Писма Светозара и Јеврема Марковића о организовању устанка у Босни 1872. године, *Савременик* бр. 5, 1957, стр. 615-618. Јеврем је почетком априла 1872. године отишао у Букурешт ради договора са Бугарским револуционарним централним комитетом о заједничкој акцији на дизању устанка.

⁹⁹ Борислава Лилић, *Историја Пирота и околине*, део 1. Пирот 1994.

¹⁰⁰ Музеј града Београда, I/1, 501.

Међутим, српска влада је радила на разбијању покрета. До коначног раскида српске владе и Главног одбора дошло је јуна месеца 1872. године. Тада је настало осетно повлачење патриота из рада на устанку. У току лета дошло је до растурања и организације за дизање устанка. Светозар Марковић је писао Јеврему да више немају никаквог интереса да учествују у припремама јер су *сви удесни тренуци пропуштени*.

Ипак, идеја о подизању устанка није престала да живи, нарочито по избијању босанско-херцеговачког устанка половином 1875. године. Група посланика око Јеврема Марковића и Адама Богосављевића, а под утицајем Николе Пашића, предлагала је Народној скупштини да Србија пружи помоћ устаницима. Никола Пашић је однео и знатну новчану помоћ устаницима у Херцеговини октобра 1875. године. Том приликом уочио је недовољну организованост, трвење вођа и мешање страних сила, па је ради боље организованости устанка предложио стварање *привремене херцеговачке владе*, која би и код устаника и у целом свету уживала ауторитет. Зато је за састав владе предложио неколико познатих личности из Србије, Црне Горе, Војводине и Хрватске. Из Србије, по њему, требало је укључити либерала Владимира Јовановића и радикале Перу Велимировића и Јеврема Марковића, из Војводине Лазу Костића и Михајла Полит-Десанчића и из Хрватске Милана Маканеца.¹⁰¹

¹⁰¹ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, Београд, стр. 43-44.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

УЧЕШЋЕ НА ПОСЛАНИЧКИМ ИЗБОРИМА 1871. ГОДИНЕ

Политички живот Србије после доношења устава из 1869. године почео је да се мења. Својом појавом устав је допринео оживљавању политичког живота и почетку поларизације политичких група. Намесништво, које је одлучујућу улогу имало у доношењу устава, из тактичких разлога упустило се у полемику око садржине устава и на тај начин, бар у почетку, успело је да неутралише делове опозиције.

Ипак, скупштински период од 1871 до 1873. године је карактеристичан по новим политичким тенденцијама, пре свега под утицајем Светозара Марковића. Поводом предстојећих скупштинских избора, који је требало да се одрже по уставу из 1869. године, неколико његових присталица написали су један политички програм. Потписници су желели да придобију бираче да гласају за њих, како би скупштинском борбом покренули политичко-економски преображај земље у напреднијем и слободнијем духу. Потписници су се обавезали да после уласка у скупштину наступе у име народа, чију су подршку у тој борби и очекивали. Највише изгледа да буду изабрани имали су Јеврем Марковић и Аћим Чумић.

Овај програм су поред Јеврема Марковића потписали још и Ђока Влајковић, Аћим Чумић, Милан Кујунџић, Васа Пелагић и Павле Михаиловић. Програм је потписан 2. августа 1871. године у стану Јеврема Марковића, у кући у којој се налазила и редакција *Раденика*. Програмом су изнети предлози за реформама у свим областима:

„ Програм на који се сагласисмо и на идућим скупштинама ваља нам радити да га извршимо:

- 1. Општинска аутономија и самоуправа,*
- 2. Окружна аутономија и самоуправа,*
- 3. Потпуна слобода штампе,*
- 4. Слобода удруживања и радње,*
- 5. Окружне штедионице за земљоделце и занатлије; варошке банке за трговину и индустрију. Ово замењује Управу фондова која ће се укинути,*
- 6. Да се укину еснафи,*

7. Неодобравање предлога о железници,
8. Одложити предлог о плати свештеника,
9. Слободу јавних састанака,
10. Потпуну независност судску,
11. Реформе у целој управи државној у смислу народне самоуправе,
12. Установљавање земљоделских и занатских школа,
13. Реформе из основа свију наших школа,
14. Да се укине стајаћа војска и да се уреди систем народне војске,
15. Место садашњих школа стајаће војске да се установе школе за образовање народне војске и њених старешина. Војничко изображење да се споји са грађанским. Сада постојећу војену школу-академију, преустројити за специјално образовање официра,
16. Да се укину жандари као излишни према усвојеној автономiji и самоуправи општинској (која ће бринути о поретку)
17. Да се укину диспозициони (тајни) фонд,
18. Тражити да народна скупштина има потпуну контролу над државним буџетом (а не само право одобравања) Народ има право прегледати како су и зашто су одобрене суме употребљене,
19. Да се суме буџетом одобрене могу употребљавати само на буџетом одобрене цели; ако би што протекло да се врати у народну касу,
20. Да се укине данашњи закон о адвокатима
21. Предложити скупштини да тражи измену устава. ”¹⁰²

Програм је изнет у јавност тек 1875. године и требало је његовим објављивањем да се обелодани превртљивост Аћима Чумића, који је, иако један од потписника Програма, 1873. године, са положаја министра унутрашњих дела и председника владе одлучујуће утицао у спречавању избора Јеврема Марковића и других опозиционих кандидата за посланике.¹⁰³

¹⁰² Ослобођење, Крагујевац, бр. 14, 31. јануар 1875.

¹⁰³ Исто ...1873 он је био одлучно за полицијску цензуру над штампом и за одржање жандармерије. Он је као члан владе Мариновића отпустио капетана Саву Грујића

Према Програму, скупштинском борбом је требало налазити решења у промени бирократског управног система. Врховна државна власт требало је да пређе у надлежност Народне скупштине, односно Главног одбора, као извршног органа скупштине. У границама округа власт би спроводили окружни одбори, као извршни органи окружних скупштина и они би управљали економским, просветним и другим областима које би биле у надлежности окружних одбора. Полицијска управа би била у ингеренцијама општина. Финансијска политика била би сасвим у домену банака. Централна банка би управљала државним финансијама, а окружне и среске банке управљале би окружним, и среским финансијским пословима. Преко банака вршило би се финансирање целокупне привреде и свих јавних радова. Да би се подигла народна индустрија и поправило дотадашње застарело газдовање у пољопривреди, требало је задружним капиталом стварати задружну производњу. Школски образовни систем морао је бити уређен према нових захтевима, односно да спрема привреднике и раднике, а не чиновнике.

Овај програм је касније послужио као основа програму Радикалне странке. Поређењем програма са каснијим програмом Радикалне странке виде се велике сличности у истицању главних захтева. То се пре свега односи на захтеве за општинском аутономијом, опште политичким слободама, реформама у целој земљи у смислу народне самоуправе. Најближи Радикалној странци, мада тада није формално постојала, био је Јеврем Марковић. Једино се он од потписника Програма, на изборима 1874. године отворено кандидовао као представник нове радикалне опозиције.

За остварење овог Програма, касније се у Скупштини, са позиције народних радикалних захтева, борио и Адам Богосављевић и група окупљена око њега. Са њима је Јеврем тесно сарађивао у заједничкој скупштинској борби. Међу тим народним захтевима истичу се плате свештеника, изградња железнице, контрола државног буџета од стране Скупштине, наменско трошење средстава, доношење закона о адвокатима, укидање тајног диспозиционог фонда.

Могућност да се бори за овај програм опозиције, покушао је да добије Јеврем Марковић, учествујући на посланичким изборима у Јагодини 1. августа 1871. године. Предходно, да би могао да учествује на

из државне службе...само зато што је Сава заступао иста начела о нашој војној организацији која је Чумић мислио да заступа као скупштинар; он је гонио Јеврема и Глас Јавности, као и оне јавне органе и независне људе као непријатеље државног поретка и владоца, који су заступали стално сва она начела, која су изложена у програму што га је потписао; он се напослетку труђаше свим силама да не уђе у скупштину Јеврем Марковић, који је такође потписао исти програм, и са којим је Чумић водио још нарочите засебне преговоре за осигурање свог избора за скупштину и за остварење програма.

изборима, његова маћеха Марија одрекла се дела куће свог мужа и целу кућу породице Марковић у Јагодини пренела је на Јеврема.¹⁰⁴

Агитацију за Јеврема и остале опозиционаре вршио је Светозар Марковић преко народних зборова у Јагодини, Левчу и Јасеници и у листу *Раденик*.¹⁰⁵ У *Раденику*, у допису из Јагодине, нападао је присталице режима речима: „Од када је Видовдан повео речи о изборима народних посланика за идућу скупштину, од та доба се опажа нека живост међу питомцима Христићевим; састају се, шапућу, договарају се и праве планове како свога кандидата протурити-у осталом против тога не може нико ништа рећи, земља је уставна-Али нека нам буде дозвољено запитати какво смо добро доживели за време док су нас та господа и други њима равни, на скупштинама заступали?народу се није олакшало, та народа се нико није ни сећао, народ је у свом незнању бирао људе који су заступали само великашке интересе; али је данас друкче: народ је њи упознао, а познаје и оне који се за њега муче и који му добро желе, народ је дошао до те свести да бира свесне људе, људе који ће га достојно

¹⁰⁴ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 39 из 1878. године.

АС, МФ, Пописне књиге, По попису из 1863. године, Марија жена Радоја Марковића живела је у породици са Светозаром, Кристином и Милицом. Од имовине наводи се само кућа од слабог материјала и она је вредела 150 дуката. Месечни приход је био од пензије. По имању спадала је у најслабију I класу а по приходима у II класу.

АС, НОЈ, Ф X, р-27/854. Суд окружја јагодинског 6. априла 1854. године тражио је од окружног начелства попис и процену имовине Гаврила Перишића у Јагодини, ради сакупљања 200 дуката цесарских због поравњања са Маријом, бившом удовицом Панте Перишића, а тада женом Радоја Марковића, Начелника среза левачког. Окружно начелство није пронашло имање Гаврила Перишића.

АС, НОЈ, Ф VIII, р – 24/856. Марија Марковић и малолетна деца Радоја Марковића успели су да остваре право на пензију тек од 1. августа 1856. године. По решењу Попечитељства финасија, исплата пензије извршена је крајем јула 1856. године, на следећи начин: од 11. септембра до 11. новембра 1854.године исплаћено је 150 гроша пореских, у монети 5 дуката цесарских и 3 цванцика; од 1. новембра 1854. до 1. новембра 1855. године 1080 гроша пореских, у монети 37 дуката цесарских, 7 цванцика и 4 кр. сребра; од 1. новембра 1855. до 1. августа 1856. године за девет месеци, 810 гроша пореских, у монети 28 дуката цесарских и 13 цванцика. Од 1. августа 1856. године, текла је редовна исплата пензије у висини од 90 гроша чаршијских месечно.

Добривоје Јовановић, *Где се налазила кућа породице Марковић у Јагодини*, Зборник ИМС, бр. 29-30,1995/96, Београд, 1998. Кућа је имала две собе, ходник и кухињу. Налазила се на углу улица Светозара и Јеврема Марковића. После више дограђивања, нови власници су је срушили 1935/36. године.

Михајло Бјелица, *Један нови документ о месту рођења Светозара Марковића*, Зборник ИМС,бр. 11-12, Београд, 1975. Решењем Суда окружја јагодинског од 22. јануара 1869. године Светозар Марковић је проглашен пунолетним и дат му је припадајући део готовине на слободну управу. По његовој жељи тај део је предат на слободну управу његовој маћихи Марији.

¹⁰⁵ Војо Јеремић, наведено дело, стр. 155. За Јеврема је агитовао и Ђура Јакшић, и то је био главни разлог што је истеран из Јагодинске реалке.

*заступати, који ни једну длаку од народних интереса неће уступити-
Јест браћо не дајте се кајишарима и себичњацима.*”¹⁰⁶

У самој Јагодини владине присталице су радиле против Јеврема. Полиција, сам помоћник начелства, старешина народне војске Мита Димић, пандури Петар Пауновић и Лаза Рајковић, за које је сматрано да су у исто време и шпијуни власти, говорили су да је Јеврем Марковић-*„непријатељ владин, да је комунист, итд.”*¹⁰⁷

Ипак, и поред свих сметњи, на изборима од 6. августа, Јеврем је добио 120 гласова, док је владин кандидат Мијалко Раденковић добио 108 гласова. Како ни један од њих није добио апсолутну већину, тј. подршку више од половине гласача, избори су морали бити поновљени.

До других поновљених избора полиција је предузела нове мере како би спречила избор Јеврема Марковића. Од свих грађана тражило се отворено да гласају за Мијалка Раденковића. Уколико не гласају за владиног кандидата, онда бар да се уздрже од гласања. Јавно су нападани поједини грађани, за које се знало да су Јевремове присталице, и о њима су изношене најгадније лажи, само да би њих, а и остале грађане, одвратили од гласања.¹⁰⁸

Окружни начелник успео је да убеди неке од најимућнијих и највиђенијих грађана, као што су Тодор Аранђеловић, Јован Косовљанин и кмет Ранђел, да не изађу на изборе јер им је речено да ће избори бити свакако поништени.¹⁰⁹ Али је зато окружни начелник наредио својим чиновницима и пандурима да гласају за Мијалка Раденковића. Кмет Јованча Цветановић истерао је 40 Цигана на гласање и наложио им за кога да гласају. Раније поменуте старешине народне војске, заједно са пандурима трчали су целог дана по вароши тражећи од грађана да гласају за Мијалка Раденковића.¹¹⁰

И сама влада била је заинтересована за изборе у Јагодини. Три дана, колико је трајало агитовање, начелник је добијао телеграмом упутства од министра унутрашњих дела. После другог поновљеног избора, Милоје Блазнавац, један од намесника, обавестио је руског представника у Србији Шишкина *„...да је у Јагодини изабрат за посланика Мијалко Раденковић а да тамо је хтела шарлатанија да изабере свог једног и то Јефрема Марковића, но вели правитељство је стало том избору на пут Марковића а волели су да буде изабрат М. Раденковић...боље што је он изабрат него Јефрем Марковић као познати револуционар и учесник пољске револуције.”*¹¹¹

¹⁰⁶ Раденик, бр. 27, 3. август 1871.

¹⁰⁷ Светозар Марковић, *Последњи скупитински избори*, књ. 2, стр. 316.

¹⁰⁸ Раденик, бр. 39, од 2. септембра 1871. године.

¹⁰⁹ Светозар Марковић, *Последњи скупитински избори*, књ. 2, стр. 316.

¹¹⁰ Исто, стр. 318.

¹¹¹ АИИ, ЗЈР, 3/819, 14. август 1871.

Многобројне мере које је полиција предузела дале су резултате. На поновљеним изборима 10. августа Мијалко Раденковић је добио 251 глас, док је Јеврем Марковић добио 168 гласова. „*Тако је уз помоћ полиције, изборе добио човек, који је за време прошле владе био љубимац Христићев и у оно доба кад је по поузданимн извештајима јагодинских трговаца био скоро пропао наједаред је дошао до таквог богатства да је могао озидати кућу и механу у Јагодини. У Јагодини се јавно говори да је он у два маха добио из тајног фонда 1.800 дуката што је као председник скупштине продавао народне интересе. Овај човек, кога презиру сви честити грађани, који је 1867. године, када је пропала Христићева влада добио је један једини глас-такав човек је постао 1871. кандидат владин.*”¹¹²

По завршетку гласања већина чланова бирачког одбора није хтела да изда пуномоћје Мијалку Раденковићу јер су сматрали да је избор био незаконит. Председник изборне скупштине Анђелко Анастасовић и чланови Алекса Голубовић и Сава Матејић одбили су да потпишу пуномоћје изабраном посланику Мијалку Раденковићу. Под притиском окружног начелника, пуномоћје су потписала само два члана изборне скупштине: Атанасије Марковић и Димитрије Донић.¹¹³

Тридесет грађана је поднело жалбу скупштини због незаконитости избора. У жалби су тврдили да је избор извршен под притиском полицијске власти. Истовремено, од стране полиције и педесет и једног гласача, поднета је жалба против првих: „*што су властима и бирачима подметали не истинита дела, и то што су наговарањем, хтели силом наметнути Јеврема Марковића за јагодинског посланика.*”¹¹⁴

У регуларност избора у Јагодини сумњао је и Стевча Михаиловић. Ристићевом доушнику је изјавио: „*...да су Јагодинци свесни на нећеду онога кога им влада силом намеће...Раденковић је Христићевац а Јефрем Марковић је народни човек, човек научен, одвећ велики патриота и радио би у интересу опште народноме а не у интересу поједини људи.*”¹¹⁵

Одбор за жалбе и молбе добио је од Народне скупштине задатак да утврди истинитост навода у жалбама јагодинских гласача и да извештај о томе достави скупштини. Одбор је по завршеном послу свој извештај доставио скупштини:

¹¹² Светозар Марковић, *Последњи скупштински избори*, стр. 316.

¹¹³ АС, НС, Ф I, р3/1871. Извештај Одбора за преглед жалби и молби Народне скупштине.

¹¹⁴ АС, НС, Ф I, р3/1871. Извештај Одбора за жалбе и молбе Народне скупштине.

¹¹⁵ АИИ, ЗЈР-3/883, 13. септембар 1871. Стевчин син је сматрао да Шишкин треба да помогне његовом оцу да састави владу од људи који су поштовани у народу и у исто време одани Русији. Тврдио је Ристићевом доушнику, да Стевча изузетно цени Јеврема, и да би њему поверио Министарство војно. Осим Јеврема, за остале министри били су предвиђени Јеврем Грујић, Владимир Вујовић, Владимир Јовановић, Јован Илић. АИИ, ЗЈР-3/893, 28. март 1872.

1. Да се по самом закону према показаној савршеној већини гласова г. Мијалко Раденковић има примити за посланика Јагодинског и без пуномоћја и да се одмах позове што законом о избору скупштинском није ништа томе наређено за овакав случај;

2. Да се умоли г. Министар унутрашњих дела да изволи што пре наредити да се Аранђел Анастасовић председник општинског суда Јагодинског, са двојицом другова, подвргне законским последицама за наведено самовођство, којим су нарушили прописе законске, у толико пре што је скупштина позвана да пази на извршење закона;

3. Да се жалбе законитим путем иследе.¹¹⁶

*Кућа Мите Величковића у Београду у којој је била редакција
листа Раденик*

После извештаја Одбора за молбе и жалбе развила се бурна расправа у скупштини. Алекса Петковић, посланик за срез темнићки у Јагодинском округу, сматра да најпре треба прочитати списак оних бирача који су гласали за Мијалка Раденковића па ако се из тога види да је он добио већину гласова, да се позове у скупштину, иако није добио пуномоћје од бирачког одбора. Због одбијања да издају пуномоћје, предложио је да се казне чланови бирачког одбора. Он сматра да полиција није утицала на изборе јер је окружни начелник скоро дошао у Јагодину

¹¹⁶ АС, НС,Ф I, р- 3/1871.

па му грађани нису добро познати, а и свађе су настале по њему јер „*не влада споразумље међу грађанима.*”¹¹⁷

Милосав Вукомановић, посланик из Доње Сабанте, среза левачког, округа Јагодинског, изнео је да треба звати Мијалка Раденковића у скупштину, јер је он по самом закону народни посланик, а после нека се нареди утврђивање истине.¹¹⁸

Остали посланици из Јагодинског округа, Милан Миловановић за срез темнићки и Јанићије Пешић, нису учествовали у дискусијама о жалбама јагодинских гласача.

Посланици из других округа били су подељени у предлозима. Милан Ковачевић је правдао агитацију владе у корист Мијалка Раденковића, али такође је и сматрао да не треба толерисати насиље и претње.

Јован Бошковић је такође говорио о неправилности избора у Јагодини и изнео је пример, да је један практикант условљен да ће изгубити државну службу ако не гласа за Мијалка Раденковића. Предложио је да се нареди утврђивање истине око неправилности на изборима, а дотле да се не позива Мијалко Раденковић у скупштину. Слично су предлагали Милан Брачинац и Сима Несторовић. Васа Мацаревић је сматрао да претходно треба извршити увиђај по жалбама грађана и изнео је сумњу у регуларност избора, јер је за кратко време нарастао велики број гласача који су гласали за Мијалка Раденковића, што није било могуће без наговора од стране власти. За бирачки одбор сматра да не могу да се позову на одговорност јер није то било прописано законом већ једино скупштина може морално да их казни. Арса Лукић је сматрао да треба извидети тврђење Јагодинаца да је Атанасије Таса Ивановић-Арачлија обезбедио 40 Цигана да гласају за Мијалка Раденковића. Љубомир Каљевић био је упоран у ставу да не треба дозволити Мијалку Раденковићу да дође у скупштину јер из поднетих жалби види да су се обе стране жалиле на регуларност у току избора па је предложио да се покрене истрага против неправилности приликом избора, и то под контролом која би осигурала правилан исход избора. Мато Карамарковић је сматрао да није било принуде од стране власти јер није било жалби на понашање власти од стране гласача који су дали глас Мијалку Раденковићу. Коста Великић сматрао је да је гласање било по *наговору* јер је Јеврем као *нејагодинац* добио доста гласова, па је мишљења да одмах треба позвати Мијалка Раденковића у скупштину. Слично је изнео и Ђорђе Малетић. Сматрао је да је морао за добијене гласове да организује агитацију јер Јеврем није био довољно познат Јагодинцима. По њему, бирачки одбор је био дужан да изда пуномоћје и предлагао је да се због тога одбор узме на одговорност. Живко Недић

¹¹⁷ Протоколи Народне скупштине за 1871. годину, стр. 52.

¹¹⁸ Исто, стр. 54.

сматрао је да жалиоци нису надлежни да подижу жалбу на избор јер, по њему, могу да се жале само они гласачи који су гласали под притиском. По мишљењу Радивоја Милојковића, резултати избора су, ван сумње, у корист Мијалка Раденковића јер је он трговац из Јагодине, а био је и раније посланик и у два наврата и председавао Народним скупштинама. Сматрао је да Јеврем није био познат бирачима, а судећи по броју гласова које је добио, вероватно имао организовану агитацију од свог брата Светозара, који се тих дана налазио у Јагодини. На крају је изјавио да су „*грађани вароши Јагодине свесну људи, који се тако лако не могу наговорити да противу свог убеђења бирају посланика.*”¹¹⁹

Поводом сталних тврдњи да није из Јагодине и да је непознат грађанима, Јеврем се огласио у *Раденику*, где је изнео податке о свом пореклу: „*Припослато: Читам у новинама да се говорило да ја нисам Јагодинац и да сам сасвим стран и непознат човек. Јављам знања ради, да су моји родитељи сарањени у месту рођења мог оца у селу Сабанти окр. Јагодинском срезу левачком, који лежи на 1 сат далеко од Крагујевца, сарањени су у гробљу где лежи мој дед, баба, моја браћа и сестре и многа друга фамилија. И сада има у Сабанти око 15 и више кућа моје фамилије а и по Левчу много више растурени у неколико села. Отац мој познат је у том крају под именом: капетан Радоје и остао је у спомену као поштен човек и старешина. Маћија моја по смрти очеве од 1854. године живи у Јагодини, где су моја браћа и сестре одрасли, и данас је мати у кући нашој с млађом сестром, а старија је удата за млађег брата Аранђеловића.*

Јефрем Марковић

*Поручник штабни у оставци сад трговац у Београду”*¹²⁰

После излагања посланика приступило се гласању. Од 104 посланика, 54 је гласало да се избор Мијалка Раденковића прихвати и да се увиђај о избору посланика не спроводи, док је 50 посланика било против тога. Тиме је скупштина за посланика вароши Јагодине прогласила Мијалка Раденковића после чега је он позван у скупштину.¹²¹

¹¹⁹ Протоколи Народне скупштине 1871. године, стр. 53-69.

¹²⁰ *Раденик*, бр. 49, 28. септембар 1871.

Драгољуб Петровић, *Још једном о пореклу Светозара Марковића*, Кораци, свеска 9-10, 1974, стр. 40-41. У попису од 1871. године не помиње се ни једна кућа Марковића. Разлог томе је промена презимена Марковић у Раденковић. Због сталног шиканирања од стране власти због Светозареве делатности, Марковићи су се одлучили на тај корак. До промене презимена је у ствари дошло после стрељања Јеврема Марковића због наводног учешћа у Тополској буни. После атентата Илке Марковић на кнеза Милана власти у Београду тражиле су поверљивим путем све податке о родбини Светозара и Јеврема Марковића. У споразуму са општинским властима Марковићи су променили презиме у Раденковић и тако су се спасили разних проблема са властима.

¹²¹ Протоколи Народне скупштине за 1871. годину, стр. 68.

УЧЕШЋЕ НА ПОСЛАНИЧКИМ ИЗБОРИМА

1874. ГОДИНЕ

Избори за нови трогодишњи скупштински период заказани су за 24. октобар 1874. године, истовремено у целој земљи. Такође и на овим изборима, као кандидат опозиционе листе, у Јагодини учествује Јеврем Марковић. Полиција се и овог пута, као и на изборима 1871. године, мешала у избор истакнутих опозиционара. Против избора Јеврема Марковића у Јагодини лично се залагао и сам кнез Милан због сумње, да је Јеврем организовао долазак незадовољних сељака из Белице и Левча у Крагујевац 1873. године, у време заседања Народне скупштине. Истицао је да ће евентуални избор Јевремов за посланика сматрати непријатељским актом.¹²² Такође је и Аћим Чумић, министар унутрашњих дела у време избора 1874. године, све чинио да би спречио улазак напредних либерала у скупштину, иако је један од потписника програма из 1871. године, а тиме и Јевремов истомишљеник. Његова полиција добила је упутства да ради на спречавању избора за посланике: Александра Николајевића, трговца из Пожаревца, Јована Бошковића из Лознице и два бивша официра Саву Грујића и Јеврема Марковића. Чумић се овог пута свим силама посебно трудио да у скупштину не уђе Јеврем Марковић.

Ипак, на изборима од 24. октобра, Јеврем је са 115 гласова изабран за посланика Јагодине.¹²³ Полицијска власт није се мирила са Јевремовим избором. Упутила је 30. октобра писмо министру унутрашњих дела, у коме је наведено да је избор био незаконит јер је прекидан паузом за ручак. Одбор за пријављивање посланика и за утврђивање њихових пуномоћја, коме је жалба била прослеђена, на састанку од 8. новембра, „налази да разлози начелства не заслужују призрење”, па је избор Јеврема Марковића проглашен законитим.¹²⁴ То је потврђено и сутрадан читањем имена пријављених посланика са уредним пуномоћјем.

На првом састанку скупштине Јеврем је учествовао у избору за председника скупштине. Није изабран јер је добио 31 глас, и од 27

¹²² Како су били оптерећени огромним дуговима према зеленашима, 165 сељака из околине Јагодине упутило се децембра 1873. године у Крагујевац у време заседања Народне скупштине. Тражили су да скупштина донесе одлуку о обустави продаје њихових имања због дуга и да им се под повољним условима позајми новац ради враћања зеленашких дугова. Пошто је у листу *Јавност* анонимни правник из Јагодине указао на раширеност зеленаштва, а то је подржао и Светозар Марковић, вероватно се сумњало да је тај долазак сељака организовао Јеврем Марковић.

¹²³ Протоколи Народне скупштине за 1874/1875. годину, стр. 37.

¹²⁴ Исто, стр. 5.

кандидата по броју гласова налазио се на 11 месту.¹²⁵ У даљу процедуру за избор председника скупштине ушло је првих пет посланика по броју гласова. Ипак, и поред неуспеха у избору за председника скупштине, Јеврем је на другом скупштинском састанку 12. новембра, учествовао у избору за члана Одбора за молбе и жалбе, али ни овог пута није био изабран.¹²⁶

На трећем састанку скупштине разматрана је полицијска тужба против избора Јеврема Марковића. У тужби је истицано да је избор прекидан у подне због чега тројица грађана нису могла да гласају. У тужби се још наводи и лоше материјално стање Јеврема Марковића. Истиче се да је запао у дугове, и да је тек дан пред изборе платио порез.

Поводом тужбе јагодинске полиције и извештаја Одбора за жалбе развила се велика дискусија у скупштини. Аксентије Ковачевић предлагао је да се избор Јеврема Марковића огласи законитим јер су акта окружног начелства обичне измишљотине у којима се не наводе докази о подмићивању или претњама, већ неки наводи који не заслужују пажњу.¹²⁷

Слично је говорио и Урош Кнежевић, и тврдио је да треба правити разлику између договарања и наговарања. Милош Глишић је изнео да све оно што се у писму окружног начелства наводи може употребити против полицијске власти због њене неуредности.¹²⁸ Михајло Лазаревић је истакао да је избор заиста за време ручка био прекидан, и да је због тога повређен изборни закон па је предложио да се избор поништи.¹²⁹ Још неколико посланика узело је учешћа у расправи. На крају је министар унутрашњих дела Аћим Чумић иступио са предлогом којим је позвао скупштину да не допусти никакво одступање од наређења у изборном закону. После његовог иступања посланици су гласали поименице, и већином гласова су одлучили да се поништи избор Јеврема Марковића, и да се нареди спровођење нових избора за Јагодину.¹³⁰

Одмах после одлуке скупштине, у писму од 18. новембра, 204 гласача из Јагодине тражило је да се нови избори спроведу што пре, а да ће о неистинитостима полицијских оптужби поднети доказе.¹³¹ Тужбу против незаконитости избора поднео је и Коста Голубовић са групом грађана.¹³²

¹²⁵ Протоколи..., стр. 10.

¹²⁶ Исто, стр. 25.

¹²⁷ Исто, стр. 25.

¹²⁸ Исто, стр. 37.

¹²⁹ Исто, стр. 37.

¹³⁰ Исто, стр. 37-38.

¹³¹ Исто, стр. 160.

¹³² Исто, стр. 102.

Жалба Јагодинаца није разматрана у скупштини пошто је 23. новембра пала влада Јована Мариновића. Прва одлука новог председника владе Аћима Чумића од 26. новембра била је одлагање скупштине за 14. јануар 1875. године. Овим одлагањем био је одложен и избор Јагодинског посланика.

Поновни избор за посланика Јагодине одређен је за 4. јануар 1875. године. Јагодинска полиција одмах се потрудила да се избори за победу свог кандидата Петра Митровића. Непосредно по поништењу избора за Јагодину, половином новембра, нови окружни начелник Ђока Стефановић претио је Мијајлу Маринковићу, ђакону и учитељу, да ће га преместити за Турску јер је наводно наговарао грађане да гласају за Јеврема Марковића. Истог месеца 19. новембра слично је поступио и са Миланом Недељковићем, јагодинским свештеником.¹³³

Полицијска власт није се задовољила само претњама, већ је и затварала Јевремове присталице. Димитрија Петковића, четовођу батерије, полиција је ухапсила 21. децембра и осудила на 20 дана затвора, без икаквог саслушавања зато што је тобоже изјавио: „Ако Јеврем Марковић не буде изабран за народног посланика, биће сече по вароши.” Изгледа да је стварни разлог био тај, што је тужбу 204 јагодинских гласача однео у скупштину заједно са молбом да се избори што пре одрже. Стеван Маленовић, јавни правозаступник и општински одборник, затворен је 23. децембра зато што је наводно говорио да ће Мариновић-Чумићево министарство пасти јер како се чуло по Чумићевој наредби убијен је Грковић у Горњем Милановцу, а требало да буде убијен Јоца Бошковић у Лозници ако буде изабран за посланика. Мијајло Мајурац, водник ескадрона и општински одборник, ухапшен је 28. децембра зато што је говорио да је општински суд неуредан и да је рачуновођа неуредан и пијаница, а у ствари јер је гласао за Јеврема Марковића. Истог дана ухапшени су и осуђени на десет дана затвора: циглар Тодосије Николић, шпекулант Коста Младеновић, Илија Ранђеловић, бакал Милан Кочовић, касао Јован Симић, Сима Николић због тога што нису били на *егзерциру*.¹³⁴

Таса Ђикић, трговац и општински одборник, Сава Живковић, трговац и Коста Ђокић, трговац, ухапшени су 2. јануара и осуђени на по 30 дана затвора јер су наводно говорили против хапшења Стевана Маленовића. На дан избора, 4. јануара, ухапшени су: Сава Матејић, трговац, који је осуђен на 30 дана затвора јер се зна да је гласао за Јеврема Марковића, Алекса Голубовић, бивши кмет, који је осуђен на 10 дана затвора јер је јавно износио незаконите поступке полиције, док је Мата Аранђеловић осуђен на 3 дана затвора јер је гласао за Јеврема.¹³⁵

¹³³ Ослобођење, бр. 16, 5. фебруар 1875.

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ Исто.

Осим хапшења било је и других мера застрашивања Јевремових присталица. Тако је водника ескадрона Владимира Живковића, механцију Нацка Јовановића, учитеља Јову Јовановића, кафецију и општинског одборника Љубу Здравковића, трговца Петра Петковића, касапа Тасу Марића, и многе друге, окружни начелник Ђока Стефановић јавно оптуживао да су бунтовници, непријатељи власти и рушиоци престола како би их заплашио и спречио да гласају за Јеврема.¹³⁶

Осим тога, начелникови достављачи, да би застрашили гласаче, ширили су гласине по вароши да ће сви они који гласају за Јеврема бити ухапшени, а да су већ ухапшени они за које се зна да ће гласати за њега. Драгутин Стефановић, писар београдске полиције, који се налазио у Јагодини на сам дан избора, говорио је грађанима да ће Јеврем Марковић бити ухапшен уколико буде изабран.¹³⁷

И поред оволиког застрашивања полицијски агенти су ипак на дан избора стајали на вратима општинског суда и поново претили грађанима да ће бити ухапшени уколико буду гласали за Јеврема.

Поред застрашивања полиција је чинила и друге незаконитости. Бирачки одбор дозволио је појединцима да гласају иако нису били уписани у бирачке спискове па према томе нису ни имали право гласања. Тако су Јоца Максимовић председник окружног суда, Петар Поповић, начелник среза беличког, Стева Вуковић, писар суда и Михајло Павловић, практикант, гласали иако нису били уписани у бирачке спискове, а и већ су гласали 24. октобра 1874. године, у ранијим местима службовања.¹³⁸

Поред њих, гласали су механција Нацко Димић, пандур Радосав Ђорђевић, Паја Нишлић и Лазар Рајковић, који су били пред стечајем. Љуба Симић, Илија Обрадовић, Аврам Миљковић, Јова Тодоровић, Владимир Нешковић као судски практиканти нису били уписани у бирачке спискове. Филип Јовановић, Ђока Јовановић, Чедомир Ристић, Драгомир Ђерић као практиканти начелства такође нису били уведени у бирачке спискове. Драгутин Стојковић није имао право гласања јер није напунио 21 годину, па самим тим није ни плаћао порез. Мијалко Величковић, Риста Стојановић, Аврам Радојковић, Милентије Лазаревић

Видовдан, бр. 56, 9. март 1875. У допису *У хатар истини*, тврди се, да су Матејић, Голубовић и Аранђеловић били на путу, а да су на дан избора били у Јагодини и гласали за Јеврема Марковића.

¹³⁶ Ослобођење, бр. 16, 5. фебруар 1875.

Видовдан, бр. 56. У чланку *У хатар истини* наводе се имена грађана Јагодине који су јавно агитивали за Јеврема Марковића: Владимир Живковић, Сима Јоцић, Љубомир Сретеновић, Коста Стојадиновић, Таса Марић, Нацко Јовановић, Петар Петковић, Љубомир Радојковић, Мијалко Станисављевић, Љубомир Здравковић, Јован Караматић, Сава Петковић, Анта Јоцић, Живојин Поповић, Стеван Јовановић, Аксентије Милићевић и Аранђел Нastiћ.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ Исто.

и Дина, поштански момак, сви суруције из Јагодине, Ђорђе Софијанац, Јованча Софијанац, Аврам Баштован, Коста Лотрић, Станко Димитријевић, фамулузи, такође нису имали право гласа као горе наведени практиканти. Васа Стефановић, пандур среског начелства није имао право гласа, јер није плаћао порез Јагодинској општини. Петар Баштован и Стева Николић, пандур начелства, два пута су гласали. Осим наведених вероватно је још 40-50 људи гласало, а да на то нису имали право јер полиција није хтела да покаже бирачке спискове. После свих притисака полиције, на изборима је победио Петар Митровић са 206 гласова, Јеврем Марковић је добио 175 гласова а Нацко Јанковић само 2 гласа. Међутим, ако би се од гласова Петра Митровића одузела 34 гласа, који су му додељени незаконитим путем, победник на изборима био би Јеврем Марковић јер би у том случају његов противкандидат имао 172 гласа.¹³⁹

Поводом незаконитости које су пратиле изборе од 4. јануара група од 62 грађана Јагодине упутила је жалбу Народној скупштини. Жалили су се против незаконитог избора и незаконитог поступка полицијске власти, која је чинила притисак на грађане приликом избора посланика за Народну скупштину. У истој жалби указало се на понашање окружног начелника Ђоке Стефановића: „Чим је дошао за начелника одма је почео да прети и плаши људе, како не би дали свог гласа за оног, кога полиција неће а народ оће, па најпосле употребила таква средства која уништавају најсветија права српског грађанина, која је он и за време Турака, док су у Србији пашиовали, жртвујући живот и имање, породици своју неуморно бранио и мисли да их је осигурао у држави својој међу баћом својом. А они који су постављени да их бране од сваког нападаја, помоћу закона и устава земаљског, вршили су своју самовољу.“¹⁴⁰

На 15. састанку скупштине одржана је расправа о жалби Јагодинаца. На истом састанку посланици су се упознали са мишљењем Одбора за представке и жалбе, по коме је избор посланика у Јагодини био законит.¹⁴¹ После читања мишљења Одбора за представке и жалбе развила се бурна полемика у скупштини. Сима Несторовић је сматрао да о овом питању *не треба преломити како му драго*, па предлаже комисију која би

¹³⁹ Ослобођење, бр. 16, 5. фебруар 1875.

Видовдан, бр. 56. У чланку *У хатар истини* наводи се: 1. да Петар баштован и Стеван Никић нису два пута гласали, што се види из записника, 2. да није истина да је Нацко Димић гласао, што се види из записника, 3. да није истина да су Радисав Ђорђевић, Паја Нишлић, Лазар Рајковић, пред стечајем, 4. да није истина да су гласали Владимир Нешковић, Драгутин Стојковић, Мијалко Величковић, Аврам Радојковић, Милентије Лазаревић, Дина, Станко Димитријевић, што може да се утврди преко бирачких спискова. За Аврама баштована се тврди да је гласао за Јеврема Марковића.

¹⁴⁰ Исто..

¹⁴¹ Протоколи Народне скупштине за 1875. годину, стр. 162. Избор Петра Митровића је скупштинском већином признат и он је 25. јануара положио заклетву.

испитала наводе из жалбе. Ради објективности у комисију би требало да уђу два посланика. Милија Миловановић је подржавао предлог о формирању комисије јер је сматрао да је то начин да се полицији стане на пут. Вељко Јаковљевић је истакао да у жалби нису наведени докази о нерегуларности избора па је предлажио да се призна избор Петра Митровића. Према мишљењу Илије Стојановића, докази о нерегуларности постоје, али они су код полиције која не жели да их да на увид. Такође је и он подржавао предлог о формирању комисије јер је сматрао да су повређени и устав и изборни закон. Арон Нинчић је тврдио да су у тужби изнете потпуне неистине. Посебно је истакао своје понашање у току ових избора и на тај начин одбацио тврдње из тужбе, да је све радио како би спречио избор Јеврема Марковића. Тврдио је да је гласање у Јагодини било потпуно по закону јер су избор контролисала двојица Јевремових присталица, који су и сами изјавили да је избор текао потпуно по закону. М. Глишић је сматрао да скупштина због свог значаја мора да формира комисију која би испитала наводе из тужбе Јагодинаца и позвао је владу и скупштину да заједно формирају комисију, а да до коначног извештаја посланичко место за Јагодину остане упражњено. Адам Богосављевић противио се предлогу Димитрија Радовића да само влада може да формира комисију. Он је сматрао да је било полицијског притиска и предложио је да скупштина одреди три члана за комисију јер истрага од стране владе не би дала резултате пошто *врана врани очи не вади*. Јанко Шафарик предложио је да се избор Петра Митровића огласи законитим и да се он позове у скупштину, а касније да влада формира комисију која би испитала наводе из жалбе. Као разлог овом предлогу он је навео извештај Одбора за представке и жалбе у коме, по његовом мишљењу, седе честити људи. Мата Прокић предложио је да Петар Митровић остане у скупштини јер је сматрао да је избор био законит, а да влада преко своје комисије утврди истинитост тужбе. Ранко Тајсић је истакао да скупштина по два основа мора да приступи решавању жалбе. Један основ је сама тужба грађана Јагодине, а други основ је чињеница да је дошло до незаконитог хапшења људи. Због ова два основа, скупштина мора, ради објективности, да из својих редова изабере два члана за комисију. Коста Антула је у свом наступу истакао да верује бирачком одбору у Јагодини јер се у одбор бирају поштени и честити људи. М. Брачанац је такође сматрао да је избор био законит што је уосталом и Одбор за притужбе закључио.¹⁴²

Осим ове жалбе, другу жалбу на изборе у Јагодини од 4. јануара 1875. године упутили су Јован Косовљанин са још 27 Јагодинаца. Та жалба била је упућена 14. јануара, то јест десет дана по одржавању избора. У њој се наводи да је окружни начелник Ђока Стефановић пре избора, а и на сам дан избора починио многа безакоња да би заплашио народ и осигурао изборну победу Петра Митровића. Своје посебне жалбе

¹⁴² Протоколи Народне скупштине за 1875. годину, стр. 128-132.

на избор Петра Митровића за посланика Јагодине поднели су и Мата Аранђеловић, Таса Томић и Димитрије Песковић.¹⁴³

Противнички табор је одговарао на оптужбе Јевремових присталица, а упућиване су и бројне оптужбе и против самог Јеврема. Лазар Рајковић, Нацко Димић и Павле Нишлић побијали су притужбе Јагодинаца које су се односиле на оспоравање њиховог бирачког права. У *Видовдану* група од 51 грађана Јагодине, иначе Јевремових противника, објавили су најоштрији напад на Јеврема. У прилогу *У хатар истини* изнете су многе оптужбе, нарочито на његово материјално стање. Група грађана Јагодине у овом допису истиче да је Јеврем због својих поступака изгубио државну службу, да не живи у Јагодини и да у њој нема имања, да није био у стању да обезбеди услове за егзистенцију своје породице, нити да плати порез, па се сумњало да ће он моћи *да очува народне интересе и за њих да ради*. Замерало му се што није успео да сачува велики мираз¹⁴⁴ који му је донела жена, већ је својим дуговима оштетио и своје повериоце.¹⁴⁵ У допису је признавана ученост Јеврема Марковића, али

¹⁴³ Протоколи Народне скупштине за 1875. годину, стр. 1689-1691.

¹⁴⁴ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 58. из 1878. године. Илка је у мираз донела 20.000 форинти, које је добила продајом око 60 ланаца земље код Новог Сада. Због неких превара Јеврему је пропао посао са шумом и дрвима, тако да је једва спасао своје имање. Наводи се да су на парницу око послова са дрвима утицали и неки политичари, пре свих Јован Ристић.

¹⁴⁵ *Српске новине*, Београд, бр. 169, од 2. августа 1885. За наплату дуга од 241 дуката цесарских од Јеврема Марковића по решењу суда округа јагодинског од 8. децембра 1876. године и по пресуди суда округа смедеревског од 7. децембра 1874. године у корист Јоце Грнчаевића, трговца из Хасан-Пашине Паланке, начелство округа јагодинског заказало је продају непокретног имања Јеврема Марковића у Јагодини, за 20. септембра 1885. године испред Шарене кафане. Непокретно имање састоји се од: Једног дућана са кућом од слабог материјала, са лица чаршије 12.485 м, са зачеља до г. Маце, удоове Радоја Марковића 3.749 м. Са десне стране такође до г. Маце 37.613 м. и са леве стране до Косте Раденковића 36.981 м. Који је процењен на 800 динара.

ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

Према списку пописаног и процењеног имања Јеврема Марковића, сачињеног 10. јуна 1878. године, вредност куће са дућаном и плацем процењена је на 6.000 гроша. Од процењених покретних ствари у вредности од 5.002 гроша и 20 пара део, у вредности од 2.980 гроша, узете су од стране окружног начелства за извршење неке кривичне пријаве, вероватно због исплате неког дуга. За наследнике целокупне Јевремове имовине одређене су: Христина, жена Мате Аранђеловића, Милка, жена Мите Петковића и његова жена Јелана Илка Марковић.

На овом имању постојали су следећи терети:

Јоци Грнчаревићу, трговцу из Х.П.Паланке на 41 дукат цесарски са интересом од 12%, пријављено 1876. године,

Јоци Грнчаревићу, на 200 дуката цесарских са 12% камате, пријављено 1876. године, Правитељства среског на 44 дуката цесарских, пријављено 1878. године

посебно је истицано да он није требало да буде кандидат Јагодине јер у њој не живи стално и нема непокретности.¹⁴⁶

После конституисања скупштине изабрана је комисија која је требало да утврди незаконитости око избора у Јагодини. До овога није дошло јер је група посланика била незадовољна саставом комисије па је упућен протест председнику Министарског савета и министру унутрашњих дела:

„ По одлуци скупштинској имао је председник министарства и министар унутрашњих дела одредити комисију, која ће извидети жалбу оних Јагодинаца који су се жалили Народној скупштини противу начелника истог округа због неких злоупотреба при поновљеном избору посланика за исту варош, а које се догодиле за време министровања Чумића.

Према истој одлуци председник министарства и министар унутрашњих дела одредио је за чланове ове комисије г. Ј. Барлова члана Касације, Андоновића председника суда крагујевачког, и А. Јовановића, члана суда смедеревског. Као што смо дознали г. Ј. Барлов нашеног је г. Чумића, г. Андоновић и Јовановић по неколико пута аванзовали су за време министровања истог г. Чумића, следствено да ће њихов рад зависити од његовог расположења.

Зато питамо председника мин. Савета и мин. Унутрашњих дела да нам одговори:

Је ли му било познато постојеће сродство?

Је ли му познато да су ова два чиновника више пута аванзовала за време министровања г. Чумића?

Ако му је познато било, онда зашто није избегавао сваку сумњу?

У случају ако му од тога ништа није познато било, то га овим извештавамо но с тим да скупштина сумња у ову по речима његовим јаку и тврду комисију.

Београд, 4. марта 1875. године

Народни посланици:

*Димитрије Катић, Адам Богосављевић, Милија Миловановић и други.*¹⁴⁷

Због противљења групе посланика, а и због распуштања скупштине, тужбе Јагодинских грађана нису одмах разматране. Нову комисију за утврђивање неправилности око избора у Јагодини чинили су

¹⁴⁶ Видовдан, бр. 56, 9. март 1875. Писац чланка У хатар истини у Видовдану био је Драгутин Јовановић, професор Јагодинске гимназије.

¹⁴⁷ Ослобођење, бр. 31, 12. март 1875.

Павле Вуковић и Александар Николајевић. Они су прихватили да утврђују наводе из свих тужби, али пошто министар унутрашњих дела није хтео да за време рада комисије удаљи окружног начелника Ђоку Стефановића са дужности, жалиоци нису хтели пред комисијом да доказују наводе из тужби јер су се бојали притисака од стране окружног начелника. Због тога комисија није била у могућности да утврди наводе по оптужбама. Када је Ђока Стефановић смењен са положаја окружног начелника, житељи Јагодине, који су упутили тужбе, поново су 12. септембра 1875. године тражили спровођење истраге поводом неправилности на посланичким изборима у Јагодини. Народна скупштина је на свом 81. заседању 12. јануара 1876. године ову иницијативу и прихватила.¹⁴⁸ За све што су доживели од Ђоке Стефановића, после његовог смењивања, житељи Јагодине издали су му уверење о његовом држању:

„ Одговор Ђоки Стефановићу бив. Начелнику, а сада председнику ђупријског суда:

Господине! Ви сте у вашем Видовдану хтели да покажете каквог су карактера људи, који су о вама издали уверење о владању и поверењу за оно време, кад сте били начелник округа јагодинског.

Ми добро знамо да је ваше припслато у Видовдану сасвим лажно, управо одговара вашем владању и моралном поведењу. Права је ваша лаж, да сви одборници или већина били у затвору за време ваше дахијске управе. То је свима познато. И баш они, који нису били у затвору, решавали су о вашем владању и поштењу и они су вам као бившем грађанину дали уверење онако како сте заслужили. А то је сасвим на основу закону.

Ваше поштење и морално поведење зна сваки Јагодинац. Дакле није баш требало напасти поједине људе, које сте ви неправедно апсили, него питајте грађане да ли сте ви господине председниче са свим рђавог владања и моралног поведења били окружни начелник. Обратите се грађанству нека вам оно цени карактер. Одбор овдашњи сматра: да је одбора дужност и право сваког човека, који је у ствари неморалан и рђавог владања, жигоше као такав јавно, нарочито од ваше сорте г. Председниче који сте вечито ваше дахијске поступке оправдавали код више власти као законите.

За то, што желите, да вам одбор да јавно разлоге зашто вас је оценио као што је у ствари, а ви потражите преко нашег Видовдана од одбора, који је увек готов да прљаве клеветнике и подле интриганте доказима представи свету као лажова и са свим рђавог владања и моралног поведења људе. Покушајте, ваљда ће те се опрати.

¹⁴⁸ Протоколи Народне скупштине за 1875. годину, стр. 1694.

А вама г. Председниче, као и вашим овд. лакејима, одбор јавља, да ће увек заступати чисту правду, која се у вашим рукама претворила у деспотизам. Он ће заступати интересе овд. грађанства, па ма и не било по вољи вашим лакејима и вама. Правда одавно вапије да жигуше такве људе, као што сте ви г. Председниче ћупријског суда. Јагодина, 13. марта 1876. Председавајући кмет Сава Петковић одборници: Паја Т. Тодоровић, Настас Симић, Алекса Вучковић, Вучко Ђокић, Атанасије..., Аксентије Милићевић, Божа Васиљевић, Димитрије Срезејевић, Аранђел Настасијевић, Патар Клисариовић, Лазар Антић, Ђорђе Радојевић, Светозар Николић, Милан Ристић.”¹⁴⁹

Новоизабрани скупштински одбор поднео је 12. јануара 1876. године свој извештај о тужби Јована Косовљанина и 27 Јагодинаца од 14. јануара 1875. године, која је поновљена 12. септембра исте године. У свом извештају скупштински одбор изнео је наводе из тужбе као и разлоге због чега одбор није био у могућности да потврди наводе жалиоца. На крају предложено је скупштини: 1. Да је окружни начелник Ђока Стефановић, пре избора а и на сам дан избора од 4. јануара 1875. године починио многа безаконја у циљу да застраши народ како би био изабран онај кандидат кога је он желео, 2. Да комисија која је била одређена да испита наводе из жалбе није могла да утврди оптужбе јер министар није хтео за време утврђивања истине да удаљи окружног начелника па жалиоци нису хтели да дају изјаве јер су се бојали притиска окружног начелника, 3. Да се нареди нов увиђај о свим неправилностима које су се догодиле приликом избора посланика за Јагодину јер је у међувремену дотадашњи начелник Ђока Стефановић, смењен са свог места и тиме је отклоњен страх код Јагодинских гласача, јер су се до тада плашили притиска окружног начелника. Заједно са утврђивањем чињеница поводом ових жалби, предложено је да комисија истовремено узме у разматрање и жалбе Јагодинаца Мате Аранђеловића, Тасе Томића и Димитрија Пасковића јер су се и оне односиле на исти избор посланика.

Посредно жалбу на избор упутио је и Миливоје Милић из Падежа у срезу темнићком са још 19 повереника из истог среза. Они су протествовали против полицијске власти среза темнићког и окружног начелника због његовог противљења на избор Милије Миловановића за посланика. У истој жалби наводе да је Ђока Стефановић, окружни начелник, радио на спречавању избора за Јагодину и да је због тога тражио и добио спискове гласача како би лакше извршио свој план.¹⁵⁰ Сам

¹⁴⁹ *Старо ослобођење*, бр. 49. 19. март 1876.

¹⁵⁰ Протоколи Народне скупштине за 1875. годину, стр. 1686-1687. Одбор за жалбе поднео је извештај Народној скупштини о овој жалби 13. јануара 1876. године: 1. Да жалиоци нису поднели никакве доказе о својим наводима, већ само да се њихова жалба испита на лицу места; 2. Да се у актима налази писмо Ђоке Стефановића упућено Данилу Стевановићу, председнику министарског савета, у коме сам начелник признаје, да је радио на томе да се избор Милије Миловановића за народног посланика осујети, и да је због тога тражио од министра спискове гласача који је објављен 1874. године; 3. Да

Милија Миловановић, одговарајући на поздрав својих бирача у срезу темнићком, тврдио је да је добијао претње од окружног начелника Ђоке Стефановића, који је иначе за време владе свог блиског рођака Данила Стефановића био постављен за окружног начелника у Јагодини да би затрео радикализам, и да у томе није бирао средства.¹⁵¹

Због избијања српско-турског рата, ни овог пута није дошло до истраге око неправилности које су се догодиле при избору за посланика Јагодине 4. јануара 1875. године.

се у актима налази и жалба Радојка Веселиновића и Димитрија Стевановића из Бачине због гоњења, које је предузела полицијска власт среза темнићког, поводом посланичких избора 1875. године.

¹⁵¹ Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, књ. 2, стр. 137.

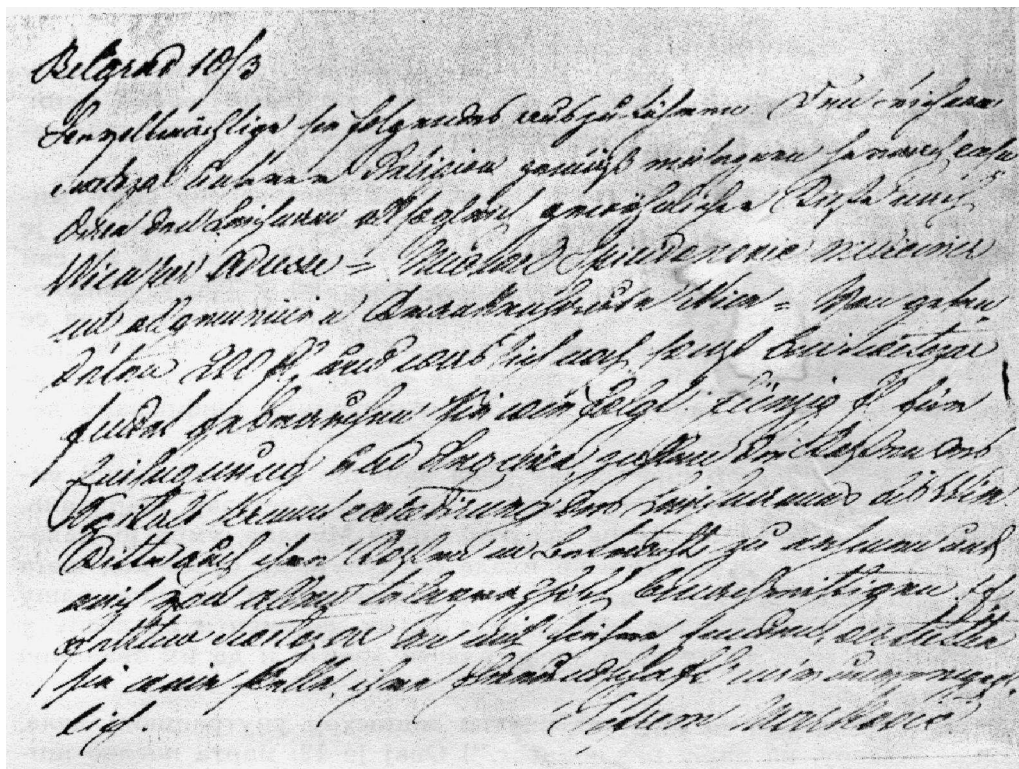
У ДАНИМА ЛЕЧЕЊА, СМРТИ И САХРАНЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

У току избора за Народну скупштину здравствено стање Јевремовог брата Светозара, који је у то време издржавао казну у Пожаревачком затвору, нагло се погоршало. Када је 16. новембра 1874. године због болести Светозар отпуштен из затвора, Јеврем је настојао да му омогући опоравак и одмор. Предложио му је да заједно живе у Јагодини и да се посвете пословима са парним млином. Да би умирио брата, Светозар је пристао да се укључи у тај посао, али тек када Јеврем буде средио послове са дугама и обезбедио довољно новца за изградњу парног млина.

Светозар није ни размишљао о томе да прихвати Јевремов предлог. Настојао је да што пре напусти Србију јер је због писања у *Ослобођењу* против њега подигнута оптужница за „*припреме за издајничко предузеће и сејање мрзности против књаза.*” Други стварни разлог његовог одласка из Србије је болест која га је све више нагризала. Његов пут у Беч ради тражења помоћи од најбољих лекара, омогућили су Јеврем и саборац Пера Тодоровић. Према лекарским препорукама Светозар полази у Далмацију. На пут је кренуо 18. фебруара и успео је да стигне само до Трста. У том граду 10. марта и умире. Ђакон српске православне црквене општине Богољуб Топонарски истог дана је обавестио Јеврема о Светозаревој смрти. Поводом тога Јеврем му је послао телеграм који гласи: „*Београд 10/3. Ономоћам вас, да извршите ово: по нашој вери опојте мртво тело Светозарево, па га потом бичним сандуком пошаљите у Беч на сдресу Михајла Спиридоновића, медицинара у Општој болници у Бечу. Од послатих 200 форинти, и од онога што се иначе нађе код Светозара, употребите овако: педесет форинти за упокојену молитву и опело, платите болничке трошкове и оне за пренос тела до Беча.*

Молим да узмете у обзир и ваше трошкове, па ме о свему телеграфски обавестите. Светозарево ствари пошаљите овамо мени, заступајте ме у свему. Ваше пријатељство остаје ми у вечитом сећању. Јеврем Марковић.“¹⁵²

¹⁵² Зборник радова о Светозару Марковићу, Универзитетска библиотека, 1976, стр. 168.

Телеграм Јеврема Марковића Топонарском

Молба Јеврема Марковића је била испуњена. Тело покојног Светозара пренето је железницом до Беча и предато лекару Опште болнице Михајлу Спиридоновићу да би касније било пренето у Србију.

Јеврем, као и Светозареви пријатељи, веровали су да је Светозар трован у Пожаревачком затвору услед чега је лагано венуо, док најзад није умро. Али та сумња није могла да се потврди пошто је Аустријско државно намесништво забранило сецирање.

Српски ђаци у Бечу желели су да сахране Светозара у Бечу, на гробљу где су лежали Вук Карацић и Бранко Радичевић, али на категоричан захтев Јеврема Марковића, Светозарево тело послато је возом до Бајзаша на Дунаву. Са Смедеревског пристаништа сандук са Светозаревим посмртним остацима преузео је Јеврем 16. марта 1875. године. Одатле је сандук на колима са коњском запрегом пренео у Јагодину.¹⁵³

¹⁵³ Живомир Спасић, *Светозар Марковић у Јагодини*, Светозар Марковић и Светозареви сусрети, Зборник радова, Светозарево 1990. стр. 180-181.

ГЛАВА ПЕТА

УЛАЗАК У НАРОДНУ СКУПШТИНУ

Поред два неуспеха, септембра 1875. године Јеврем Марковић ипак постаје посланик Јагодине. Петар Митровић, дотадашњи посланик, 20. августа тражио је 40 дана одсуства. Уколико му скупштина не усвоји одсуство, тражио је да се ова молба сматра његовом оставком. Одбор за пуномоћје предложио је да се молба за одсуство не усвоји јер би у том случају Јагодина сувише дуго била незаступљена у скупштини, већ да се молба сматра као оставка Петра Митровића, а да се за Јагодину закажу нови избори.¹⁵⁴ Скупштина је 2. септембра 1875. године усвојила мишљење одбора и наредила нове посланичке изборе за Јагодину.¹⁵⁵

Нови избори одржани су врло брзо. Скупштина је већ 15. септембра обавештена о избору Јеврема Марковића за посланика Јагодине.¹⁵⁶ У скупштину је ступио 17. септембра, а Одбор за пуномоћје 22. септембра обавестио је скупштину да је пуномоћје посланика Јеврема Марковића уредно. После полагања заклетве он је 29. септембра 1875. године постао члан Народне скупштине.¹⁵⁷

Одмах по ступању за посланика Јеврем је требало да буде изабран и за председника скупштине. Пошто је било упражњено место председника скупштине, приступило се избору новог председника. Сваки посланик јавно је предлагао тројицу кандидата. После извршеног гласања, највише гласова добили су: Сима Несторовић 46, Алекса Здравковић 36, Михајло Терзибашић 28, Павле Вуковић 26, Јеврем Марковић 25, Милутин Гарашанин 22 гласа. Остали кандидати добили су много мање гласова. Пошто ни један од кандидата није добио апсолутну већину, поновни избор извршен је међу овим кандидатима. После поновног гласања, од 104 посланика, највише гласова дато је Јеврему Марковићу 76, Алекси Здравковићу 69 и Сими Несторовићу 63. Према пословнику, њих тројица су постали званични кандидати за председника скупштине и били су предложени кнезу, који је требало да изабере једног од њих. Међутим, кнез Милан није поштовао избор народних посланика, већ је указом од 30. септембра за председника скупштине поставио Димитрија Јовановића, а за потпредседника Алексу Здравковића.¹⁵⁸ На заседању скупштине од 22. новембра 1875. године Јеврем је са

¹⁵⁴ Протоколи Народне скупштине 1875/7. стр. 81.

¹⁵⁵ Исто, стр. 57.

¹⁵⁶ Исто, стр. 147.

¹⁵⁷ Исто, стр. 147.

¹⁵⁸ Стенографске белешке 1875/1876. стр. 99-102.

Милутином Гарашанином и Адамом Богосављевићем изгласан за члана финансијског одбора. Од укупно 99 посланика за њега је гласало 90, за Милутина Гарашанина 63 а за Адама Богосављевића 51 посланик.¹⁵⁹

Ступајући у скупштину као посланик Јагодине Јеврем се убрзо спојио са групом посланика око Адама Богосављевића и њиховим истомишљеницима. Заједно су предлагали и бранили многе предлоге из разних области, у жељи да дају допринос променама у Србији. Коначно се и Јеврему пружила прилика да се бори за програм из 1871. године, који је потписао са групом истомишљеника, а којим су биле предвиђене значајне промене у државном уређењу. Сличне предлоге је са Адамом Богосављевићем и још 14 посланика поднео 15. јануара 1876. године. У уводном делу предлога, који је вероватно као и предлог написао Јеврем Марковић, каже се: „ Држим да је крајње време дошло да наша целокупна државна управа почне преустројавати и уређивати према нашим друштвеним и економским потребама, а у у духу нашег народа... Народ је српски једном за свагда отео све од Турака, сам је отео политичку слободу и уништио све господство турско. Зато он нити има више шта од кога да отима, нити да тражи. Он ако има вољу и право да према своме уставу уређује своју унутрашњу управу и своје установе и да мења свој законе онако како нађе да је најудесније и најкорисније за њега... ”¹⁶⁰ Предлагачи су сматрали да:

Да је крајње време настало, да се српској народној држави да и облик и суштина народне управе, и да се тиме удари темељ неразделивости народа по занимању, а опет да се држи друштвена целина и истоветност народног интереса у ма каквим приликама се Србија нашла, па и са промењеним простором.

Да су ове организације и установе неопходо нужне, ако се хоће да народ пође темељним правцем свог развитака, т.ј. ако се жели да се почне образовати и унапређивати цела маса народа, да и они, на које је народ свој новац трошио, а први су одговорни за народни напредак, одговарају по својој савести и законима и самом народу за свој рад.

Да ће у овим установама и реорганизацијом положити темељ измени устава и преустројству врховне управе, која скупа није ништа друго до консолидовање и печат свим друштвеним односима народа и његовим политичким установама.¹⁶¹

¹⁵⁹ Исто, књ. 2, стр. 1540.

¹⁶⁰ Исто, стр.1549/50.

¹⁶¹ Исто, стр. 1552.

РАЗДВАЈАЊЕ И КОНТРОЛА ВЛАСТИ

А. Среска скупштина

Среска скупштина бира срески савет; 2. Решава о среском буџету: као плате среских чиновника, диурне, школске потребе; 3. Решава о прављењу среских путева, зграда, школа, ћуприја, о подизању пошта, телеграфа у срезу итд; 4. Решава о воденичиштима ако су на штету и поплаву производе, о регулацији река и потока у срезу, о подизању шума итд; 5. Решава о подели државног пореза или скупштином одобреног приреза према броју глава и богатству поједини општина свога среза, као и о суми свога среза, као и о суми новца, која се среском савету за непредвиђене случајеве на расположење ставља; 6. Среска скупштина има право да сав савет или поједине смени, кад не ради према законима и законитим одлукама среске скупштине; 7. Среску скупштину састављају општински одборници свију општина, најмање половина од њих; 8. Она се скупља само годишње у одређено време; 9. Пословни ред њен као и општинског збора.¹⁶²

Б. Срески савет

1. Срески савет састављен је од 12 чланова, које среска скупштина од грађана из целог среза гласањем изабере; 2. Две трећине чланова довољно је, да половином више од једног гласа предмет какав реши; 3. Савет срески решава о појединим ванредним издацима среза; 4. Поставља среске званичнике на предлог среског старешине; 5. Контролише радњу среске извршне власти и узима на одговор и предаје суду сваког среског званичника, за несавесно вршење његове званичне дужности, осим среског начелника, за несавесно вршење његове званичне дужности, за кога има тражити одобрење од надлежног министра; 6. Контролише све среске рачуне преко свога контролора, кога нарочито за то бира и поставља; 7. Саставља срески годишњи буџет са појединим стручним среским званичницима; 8. Износи предлоге среској скупштини који се тичу подизању грађевина, школа итд. и свега што се тиче унапређења; 9. Пословни ред савета је као и општинског одбора, с том разликом, што савет сам из своје средине бира председника савета; 10. Савет овај ради 3 године. По истеку тога, половина Савета мења се коцком а другу половину бира скупштина. Сваке треће године, половина чланова која је остала одступа, и новима се попуњује, а могу исти опет бити изабрани;

¹⁶² Стенографске белешке...књ. 2, стр. 1553.

11. Савет заседа месечно, или може и тромесечно, ако нема нагомиланог посла, а дужан је да за 3-5 дана најдаље своје послове сврши, за које време прима дијурну.¹⁶³

ИЗВРШНА ВЛАСТ

Срески старешина стоји на врху извршне власти као државни чиновник.

А. Он има право, да све предлоге среског савета прегледа, да не стоје у супротности са државним интересима, и ако нађе, ставља своје разлоге, које савет мора да уважи. Ако савет то не учини он има власт да не изврши или да спречи извршење, а савет има право да се жали скупштини.

Б. Прима све молбе и жалбе и расправља их сам, или их шаље вишим властима на решавање.

В. Као глава извршне власти распоређује све среске послове, које му среска скупштина преко савета или сам савет или виша власт на извршење пошаље.

Г. Има право заповести и административне казне над среским званичницима, ако ови не врше тачно поверене стручне послове. У случају злоупотребе, јавља среском савету, који их узима на одговор и предаје суду.

Д. Предлаже и с одобрењем среског савета поставља, а против потврђује среске званичнике. Органи среске извршне власти, који по својим струкама врше среске послове по распореду и наредбама среског старешине, су:

Срески лекар који се стара о здрављу у срезу,

Срески надзорник школа. Учитељ, кога између учитеља и професора они сами на свом збору изаберу. Он путује и обилази школе, контролише и даје упутства за наставу.

Срески инжињер, који даје планове и предрачунае о среским грађевинама, врши надзор, и врши остале техничке и контролне послове по срезу.

Сеоски шумар, који се брине о подизању општинских шума, опште народних па и приватних шума, где је потребно да се поплаве предупреду.

Срески економ. Даје упутства земљорадницима, путујући по срезу, набавља им справе и алате за земљорадњу, стара се са земљорадничком и занатлијском дружином о средствима за подизање заната и земљорадње, и

¹⁶³ Стенографске белешке...књ. 2, стр. 1553-1554.

води статистичке податке о климатским променама, о кретању људства и годишњим приносима.

Срески казначеј. Прима сав новчани доходак среза: порез, државне и среске прирезе, и исплаћује коме шта припада.

Срески штедионичар. Рукује са свима масалним новцима, школским и другим фондовима. Према решењу среског савета издаје новце на интерес.

Среска полиција. Она се стара за поредак у срезу. Њихова дужност је чисто политичка. На услугу стоје 6-8 полицаја, који оружани непрестано по срезу путују. Под контролом среске полиције стоје општинске полиције, за које има право да доставља и подиже тужбе код надлежни општинских судова па и код среског старешине, кад нађе да неуредно своје послове врше.

У извесном односу према среском старешени стоји и срески заповедник војни-пуковник.¹⁶⁴

ФИНАНСИЈЕ

У оквиру групе предлога за уређење финансијске области, предлагачи су сматрали да је потребно децентрализовати новчану управу, како би се омогућио проток и употреба новца у целој земљи. Потребно га је давати и то путем кредита, свима којима је то потребно, и то искључиво за корисне и производне потребе. На основу тога се и предлаже уређење новчане управе на овај начин:

1. Да се општински и црквени новац предаје својим општинама. Тим новцем да рукује општински одбор или неколико лица, које збор изабере. Тај новац да служи исто као позајмица земљорадницима без интереса. Новац се треба давати: за исхрану у оскудним годинама, а првенствено за набавку земљоделског алата и теглеће стоке. Капитал се увеличава: плаћањем од бравчета за општинску попашу или жиробању, од такса за дрва из општинских шума, (од аренда воденичишта и ваљавицишта), од продатог општинског кукуруза и.т.д.

2. У сваком срезу да се установи среска штедионица.

Капитал за ову штедионицу набавља се: новцима масалним тог среза, оним порезом који се на среску управу и трошкове скупља од народа тог среза приватним оставља, разним улозима и фондовима, које приватна лица и дружине у име пензије или осигурања установе.

¹⁶⁴ Стенографске белешке...књ. 2, стр. 1554-1555.

Овом штедионицом управљају неколико саветника и неколико лица које срез изабере, а рукује штедионица са нужним бројем званичника.

Штедионичар, примајући од казначеја државне данке, исплаћује што је државној врховној власти одмах, остало срезу повремено.

Главни циљ штедионица је да набавља новац и даје кредите на занатлијска и индустријска предузећа, и то прво на она, која су у тесној вези са земљорадњом, па и на друга, али и ту првенствено предузимачким дружинама. Поред тога један део капитала даје се за трговачке капитале.

Ова штедионица стоји у вези са главном штедионицом.

3. У престоници да се установи главна народна штедионица.

Она набавља свој капитал:

А) Порезима државим, који срезови дају врховној управи за њено одржање, за веће војничке установе и за више школе.

Б) Приходима од царина и од државних добара.

В) Приватним улозима у крупнијим сумама, као и приватним фондовима.

Она служи за помагање већих индустријски предузећа, железнице, пароброда, рудокопа, канала, водовода, тунела и.т.д.

Поред овако вођене финансијске политике, ради помоћи материјалном напретку народа, потребно је да се у сваком срезу образују земљорадничка, трговачка и трговачко-занатлијска удружења, која би се старала за унапређење земљорадње, трговине и индустрије.¹⁶⁵

ЗАКОНОДАВСТВО И СУДОВИ

У области законодавства и судства, тражило се укидање адвоката, и увођење усменог и јавног суђења и већање о пресуди. Требало је предвидети законима све могуће односе, определити њихову суштину, корист или штету по појединца или друштво. Законима треба заштитити поштене и невине од лукавих, тако што треба избећи вештину слободног формулисања појединих појава и односа, већ треба прецизно да се одреди и брани правна вредност свих нужних односа у друштву. Мора тачно да се исказује параграфима сви појмови о суштини коју они штите:

1. Лични односи појединца: задругарство, ортачина, деоба, позајмица, моба, лична услуга, брак, сродство, туторство итд.

2. Стварни односи појединаца: сопственост, наслеђе, куповина и продаја, трампа, уживање, закуп, погодба, дуг, наплата итд.

¹⁶⁵ Стенографске белешке... књ. 2. стр. 1556-1557.

3. Односи појединца према друштву:

а. У чему је подржавање свега што друштво држи, да му је свето и неприкосновено.

б. У чему су обевезе према друштву.

4. Односи целог друштва према појединцима.

а. У чему се састоји заштита и помагање државе за напредак појединих личности.

б. У чему осигурава држава неприкосновеност лица, породице и имања.

в. У чему држава осигурава права сваке личности.

г. Чиме држава чува интерес и права целокупног друштва-државе.

5. Да се изради економски закон те да сваки зна у колико и како има сваки право на употребу и уживање сопственог непокретног имања, без штете за друге и за опште; закон о рекама и воденим путевима, о употреби водене снаге, о шумама, путевима, рудницима, фабрикама, подизању кућа, чистоће, мере и реда месног итд.

Предлажу се два степена судова:

I. Првостепени судови за грађанске спорове.

1. Председник суда. Он је државни чиновник. Он председава при суђењу, распоређује рочишта, руководи пословима у суду и издаје пресуде, има право да казни чиновнике административно и за злоупотребу их предаје коме оближњем суду. Према судијама нема тог права.

2. Чланове суда бира среска скупштина из 1 среза на годину дана. Има их свега до 10-12, и то од сваке струке занимања по неколико.

3. Један званичник који прима и бележи тужбе.

4. Један званичник који прегледа и према потпису председника потврђује тапије, деобе, трговачке уговоре, облигације, менице итд.

5. Један извршитељ који пресуде судске извршава.

II. Касациони суд. Три или четири оближња председника суда састају се неколико пута преко године, прегледају пресуде укупно на које има жалбе, и издају решења о њима, јер су довољно исцрпљени ти предмети и по закону пресуђени, или се поново враћају на суђење. То је последњи суд.

III. За трговачке парнице постоје изборни судови. Решења њихова утврђује или поништава срески суд.

IV. За кривце постоји поротни суд у срезу, под председништвом председника суда за грађанска дела. Ови судови суде и војницима.¹⁶⁶

ПРОСВЕТА

Ако желимо, да школе код нас помогну, да се сам народ материјално, умно и органски унапреди, и да народу дају изучене раднике по свим струкама људских занимања и рада, ваљане мислиоце по свима гранама науке, а у опште свесне грађане и карактерне људе; онда ваља са свим другачије уредити наше школе...¹⁶⁷

Према реченоме се предлаже, да се наш систем школа овако преустроји.

1. У основним школама да се учи: читати, писати, просто рачунати. Да се деца у лепим причама обучавају чувању здравља, о познавању својих дужности према својим родитељима и својих старијих, да им се износи на видик ваљани карактери из наше историје, да се упознају са појединим предметима домаћих и земљорадничких потреба, и најпростијих алата; да се упознају са биљкама, сортама земље, камењем и дрвећем, које се у његовој околини налази и спадају у пољску привреду. Поред тога да имају у играма гимнастичка упражњења и нека војна вежбања.

Школе ове могу се држати само зими, особито по селима, где су деца нужна лети око чувања стоке и тамо да је дужи рок (три године). По варошима могуће је лети и зими, и ту може бити краћи рок.

Учитељи могу бити или стални, или привремени, као свештеници; па и приватни људи. Но наставу врше за новчану накнаду и обучавају децу по прописаној настави од просветне власти.

Да би ова настава била што боља и једнака, да се на неколико места установе педагошке школе, у којима ће се лети скупљати учитељи (или редом долазити), те да се од учитеља виших школа обучавају нужним знањима и практички да изучавају начин обучавања деце.

Ова настава ваља да је по могућству обавезна за свако дете.

2. Да се у свакоме срезу уведу по могућности 1, 2, или више земљорадничких и занатлијских школа, на манастирским, општенородним па и општинским земљама.

У ове школе ступају младићи из основних школа. У овим школама се учи омладина практички земљорадњи и оним занатима, који су за земљорадњу и за потребе народа најнужнији (тесачки посао,

¹⁶⁶ Стенографске белешке Народне скупштине 1875/1876, књ. 2, стр. 1559-1560.

¹⁶⁷ Исто, стр. 1571. По Јеврему је велика грешка то што наше школе немају одређен циљ, због чега нису дале никакве финасијере, техничаре, државнике, научнике и др.

простограђевински, израду обичних земљорадничких алата). Да се практички учи познавање и употреба обичних земљорадничких машина, тако исто познавање земље, камена и у опште материјала. Да се уче: воћарству, шумарству, сточарству, баштованству. Сви ови радови да се практички изучавају и раде у тој размери, да школа сама себе издржава.

Зими кад нема много рада, да им се у кратко тумаче закони и државна организација. Да им се предаје српска историја и географија. Да се уче рачунима аритметичким и да им се показују мере, новац и како се практички може премерити мали комад земље.

Поред тога да се уче четном екзерциру и пољској служби, и да се упознају са неким пионирским радовима, (који су и сељаку потребни, копање ровова, поправка путова, прављење малих ћуприја, насипа итд.) Рок овим школама је три године.

3. Да се постепено установе најмање 6 средњих школа. Ове да служе у исто време и као припремне школе за специјално више образовање.

У овим школама да се учи математика, топографско и техничко цртање, хемија, технологија најпростијих израда, физика, геологија, географија, ботаника, основи механике, практична геометрија и топографија, основи грађевине и израђивање планова и предрачуна за обичне зграде, путеве и мостове. Да се учи српски језик и један страни живи језик, или један класичан да су обавезни.

Поред тога да се уче основе политичке економије, општа историја и трговачко књиговодство, као ванредан предмет.

Да се уче нижој тактици, пољској фортификацији, науци о оружју, и то шта ко изабере. Рок овим школама да је пет година. У ове школе ступају младићи из срески школа.

4. Да се заведе политехничка школа у средини Србије за специјално образовање техничара, са одељењима, механичко, рударско, грађевинско, технолошко и економско. Поред осталих предмета, политичка економија и један живи страни језик морају бити обавезни као и општа културна историја.

Поред тога да се предају редом по годинама ови војнички предмети: стална фортификација, артиљерија, војничка интендатура, тактика, а свима војничка администрација у кратко.

5. Да се у Београду установи универзитет са овим одељењима: природословно, филозофско, медицинско, државноправно и теолошко.

УСТРОЈСТВО ВОЈСКЕ

Последњи део овог предлога односио се на устројство војске. Према предлогу, требало је завести народну војску. У њу би ушли млађи од 18 година. Четна учења и пољска служба трајале би шест недеља у првој години. Кад наврше 20 година, односно после двогодишње обуке, млађи би постали војници прве класе, а од 30. године били би сврстани у војне јединице друге класе.

Спрема за војне старешине трајала би годину дана. Сви они који су свршили регрутску школу, а били су опредељени за народне старешине, код својих војних команди утврђивали би своје војничко знање преко практичног вежбања. После годину дана полагали би се испити, а најбољи би се постављали за војничке старешине, где би то било потребно. У овим школама учила би се и администрација и командовање трупом. За одговарајућу спрему војних учитеља и виших војних старешина, потребно би било да се преустроји војна школа. У ову школу примале би се војне старешине који су свршили техничку школу или који су свршили средњу школу и са одличним успехом положили пријемни испит, и да су 3-4 године служили у народној војсци као старешине. Ова војна школа трајала би две године, и имала би три одељења: инжињеријско, артиљеријско и војничко. У првом би се спремали војни инжињери, у другом артиљерци и у трећем виши команданти пешадијских и коњичких јединица и генерал-штабни официри.

Војна подела народне војске, требала би да буде у складу са територијалном поделом на срезове. Војнички чиновни били би: десетар, водник, четник, командир, пуковник, војвода. У војном погледу, ради лакше мобилизације у време ратова, или за војно обуку у мирнодопским временима, предложена је подела Србије на 6 војводства. Војни штабови требали би да располажу свим војним оружјем, материјалом, магацинима, радионицама и одређеним новчаним средствима.¹⁶⁸

Осим предлога који су поднети 15. јануара 1876. године, Јеврем је у више наврата, самостално или са другим посланицима, подносио и друге предлоге. Највише иступа имао је у току расправе о буџету. Одмах на почетку је изнео примедбе на начин разрезивања пореза. По њему је у држави тако био уређен систем наплате пореза да најимућнији слој плаћа мање пореза а да највећи терет пада на средњи слој јер сиромашни нису били у могућности да плаћају порез. Предложио је да се он смањи и наплаћује од ожењених лица по тачно одређеној висини.¹⁶⁹ Предложио је и смањење телеграфских такси јер би на тај начин дошло до већег

¹⁶⁸ Стенографске белешке Народне скупштине 1875/1876. године, стр. 1564-1567.

¹⁶⁹ Протоколи Народне скупштине 1875/76. стр. 1151.

коришћења телеграфа и до већих прихода.¹⁷⁰ Као члан финансијског одбора, предложио је смањење прихода од казни у висини од 180.000 гроша јер, како је истакао, новчане казне од иступа за које ће бити надлежни општински судови, остајаће општинама. Предложио је да смањење износи 10.000 гроша.¹⁷¹ Јеврем је са Адамом Богосављевићем и групом посланика такође износио многе предлоге. Њих двојица и још 22 посланика поднели су тужбу против Косте Протића, бившег министра војног, јер је без одлуке скупштине 1874. године, увео општи порез на сваку пореску главу по 20 ½ гроша на име логоровања. Јеврем је тврдио да је министар прекршио устав и да га треба узети на одговорност. Без одобрења скупштине није смео да распише порез. Тек по скупштинској одлуци могао је да распише прирез према закону о устројству војске, и да га употреби за одређене намене.¹⁷² Са групом још од 19 посланика, Јеврем је 4. јануара 1876. године поднео тужбу против бивших министара Аћима Чумића, Ценића, Чедомира Мијатовића, Љубомира Ивановића и Јована Мариновића, јер су буџет за 1874. годину прекорачили за 363.213 гроша, на тај начин што су вршили унапређења и потом пензионисања појединих чиновника.¹⁷³ Тражио је укидање жандармерије, смањивање кредита за полицијске практиканте јер је тврдио да би дошло до уштеде половине средстава бољим избором лица, бољом поделом рада и увођењем радних часова. Затим је тражио укидање окружних начелства као превазиђених облика власти, па је предлагао изналажење нових одговарајућих облика као замена за окружна начелства.¹⁷⁴ Учествујући у расправи о овим питањима 12. децембра 1875. године Јеврем је истакао: „*Дошло је време да Србија пође бољим путем, а наша дужност да јој дамо бољи пут. Што пре то боље. Нема више оклевања. Обазримо се на прилике. Време је и свет нас не чека.*”

Од важнијих предлога значајнији су још свакако и предлози о: изједначавању Београдске општине са другим општинама, затварању рудника у Крупњу, чиме би се смањио расход за 243.824 гроша, укидању Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу, јер је сматрао да се у школи

¹⁷⁰ Исто, стр. 1173.

¹⁷¹ Протоколи...стр. 1194.

¹⁷² Исто, стр.1204-7. Поводом тужбе скупштина је 19. децембра 1875. формирала комисију која је требало да испита наводе из тужбе. У комисију су изабрани: Урош Кнежевић, Александар Николајевић, М. Гарашанин, Др. Ризнић, Јово Бошковић, Илија Стојановић, Алекса Здравковић, Никола Радовановић и Јеврем Марковић.

¹⁷³ Протоколи Народне скупштине 1875/76. стр. 1393.

¹⁷⁴ Растислав Петровић, Адам Богосављевић, стр. 93. Укидање начелства, по њима, требало је да доведе до бржег и правилнијег рада у управи и смањењу расхода, и стварању локалне самоуправе, која ће више одговарати народним интересима. Поводом овог предлога, Јеврем Марковић је изјавио: „*Дошло је време да српско друштво једном пође другим бољим правцем и његова је света дужност да збаци са себе укорели бирократски карактер, који је већ прожмао читав наш културни живот; одбаци ли га, спасао би се и цели народ.*“

Федор Никић, Локална самоуправа у Србији у 19 и 20 веку, Београд 1927, стр. 158.

због недостатка практичног рада не припремају *практични земљоделци*. И поред постојање ове школе, многа државна добра лежала су неискоришћена. Тврдио је да се оснивањем школе желело обезбедити места за појединце. Пошто је сваки од ученика школе коштао око 500 дуката цесарских годишње, што је много и да је школа боље уређена, укидањем ове школе уштедело би се, за плате управитеља, професора и сличне трошкове, 163.433 гроша, и на крају предлагао је отказивање помоћи Друштву за пољску привреду, чиме би се уштедело 28.000 гроша.¹⁷⁵ Предлагао је укидање економског завода у Топчидеру због лошег рада јер није оствариван никакав приход, иако је завод поседовао доста земље.¹⁷⁶ За минералне воде у Србији Јеврем је предлагао да се оне дају у закуп друштвима или приватницима јер је сматрао да ће они боље управљати минералним водама, а и улагања државе морала би да буду велика, јер у сваку бању требало је уложити још 50-60.000 дуката, што је за државу представљао велики издатак.¹⁷⁷ По њему, уштеда од издавања минералних вода у закуп износила би 16.400 гроша.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Протоколи Народне скупштине 1875/76. стр. 1529-1530.

¹⁷⁶ Исто, стр. 1516.

¹⁷⁷ Исто, стр. 1475-77.

¹⁷⁸ Исто, стр. 1213.

У другим областима Јеврем је са групом посланика износио разне предлоге. Предложио је смањење митрополитове плате на 42.000 гроша јер он није политичка личност која има материјалне одговорности, нити се морао излагати издацима којима морају да се излажу политичка лица. Напротив, он мора да да пример простог и штедљивог живота. Поред смањене плате могао је да има и бесплатан стан.¹⁷⁹ Са укидањем једног владичанског места уштедело би се још 60.000 гроша.¹⁸⁰ Предлагао је укидање помоћи Народном позоришту у Београду јер је сматрао да је то луксузна установа коју народ не треба да плаћа пошто представе посећује мали број људи. Народ има далеко веће потребе, и ако позориште треба неком делу публике, нека га сами плаћају. Сматрао је да позориште какво је постојало нема никакве важности. Да је позориште као што је било код старих Грка, од њега би била корист за народ јер би се износили примери жртвовања за народ. „Али позориште, у којем се представља пуковник од 18 година, или износи неки пропали барон, који не може да дигне сандук на леђа, зато што су му руке нежне, не одговара позиву нашег народа.”

¹⁸¹ У име мањине предлагао је укидање или реорганизацију Учитељске школе, како би се у њој предавали кориснији наставни предмети.¹⁸² Укидањем Учитељске школе уштеда би износила 161.000 гроша.¹⁸³ Залагао се и за модернизацију Велике школе, како би се створили услови за образовање више разноврсних кадрова. Само школовање ученика у финансијској струци смањило би расход за 26.400 гроша. Предлагао је укидање ставке у буџету за школовање питомаца на страни јер од тога није било користи. Питомци су доносили са знањем и стране обичаје и неке туђе установе, које су накалемљене народу. Посебно је замерао што Србија дотадашњим школовањем питомаца на страни није обезбедила потребан наставнички кадар. Ако је потребно подмирити све области, онда је боље довести професоре са стране који би предавали у српским школама. Да је више улагано у Велику школу, Србија би имала већи број стручних кадрова па је предложио да се сума за школовање питомаца на страни брише из предлога буџета и да се та средства од 84.000 гроша доделе Великој школи.¹⁸⁴ Залагао се за самостално финансирање Богословије у Београду, да се свештеници образују о свом трошку и да Богословија постоји као одељење Велике школе. На овај начин уштедело би се још 150.000 гроша.¹⁸⁵

Са још 42 посланика Јеврем је предлагао: 1. Да се манастирска добра одузму од манастира и претворе у општенародну имовину, а

¹⁷⁹ Протоколи..., стр. 1325.

¹⁸⁰ Исто, стр. 1214.

¹⁸¹ Исто, стр. 1343-44.

¹⁸² Исто, стр. 1371.

¹⁸³ Исто, стр. 1219.

¹⁸⁴ Исто, стр. 1359.

¹⁸⁵ Исто, стр. 1215.

манастири преобрате у парохијске цркве; 2. Да се на тим добрима установе земљорадничке и занатске школе, где би се земљорадник обучавао практичним пословима у пољопривреди и оним занатима који су му неопходни; 3. Да се калуђерима остави шест манастира са имањем без парохија, у којима би они живели, а остали манастири би се претворили у цркве.¹⁸⁶ У циљу даље штедње, Јеврем је са својим истомишљеницима, предлагао укидање заступништава у Бечу и Букурешту, чиме би се уштедело 192.196 гроша.¹⁸⁷ Пошто је Србија била 50 година без заступништва у Бечу, питао се каква је то сада потреба настала за тим представништвом. Навео је да је и Грчка повукла свог заступника из Беча. Истовремено је сматрао да Србија мора да има свог заступника у Цариграду, али се залагао за смањење његове плате за 20.000 гроша.¹⁸⁸ У оквиру предлога за смањење плата члановима Савета, у име скупштинске мањине, Јеврем је истакао да је Савет постао непотребно политичко тело, и да скупштина има право да мења облике државне управе као и рад појединих установа и појединаца.¹⁸⁹ Уштеда која је требало да се оствари смањењем плата члановима Савета износила је 90.000 гроша.¹⁹⁰ С друге стране, предлагао је формирање фондова из којих би се исплаћивале пензије болесним и изнемоглим људима, а које не би биле веће од 500 талира.

У расправи о изменама у Закону о кривичном поступку, која је одржана 20. децембра 1875. године, Јеврем се залагао да се онемогући, да „ сваки писар, кмет или пандурица улазе у нечију кућу и да људе износе јавно на срамоту.” Сматрао је, да је потребно да се осигура лична безбедност појединца. Тај предлог он је образложио речима: „ Кад би полицајци били свеци, дозволио би да раде шта оће. Али, кад знам из искуства шта су радили, морамо се оградити. Све што се догађало у овој земљи, крива је полиција и власници, који су гњавили поједине, те производили незадовољства. Нигде се не каже колико је потребно основно подозрење и на колико треба да је одмерена па да полиција може човека да затвори.”¹⁹¹ Био је за укидање жандармерије, пошто је она постојала само у Београду или да за њено издржавање, ако је неопходна, новац издваја само Београд.¹⁹² Противио се подели државних правобранилаца на три класе, као и на постојање три скале годишњих плата за правобраниоце.

¹⁸⁶ Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76. Књ. 1, стр. 693. Предлог је поднет 30. новембра 1875. године.

¹⁸⁷ Протоколи Народне скупштине 1875/76, стр. 1216.

¹⁸⁸ Исто, стр. 1407.

¹⁸⁹ Исто, стр. 1242-1243.

¹⁹⁰ Исто, стр. 1221.

¹⁹¹ Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76, стр. 341.

¹⁹² Протоколи Народне скупштине 1875/76, стр. 1435.

Приликом расправе о Закону о надлежности општинских судова, Јеврем је са групом посланика, 7. октобра 1875. године, изнео конкретне предлоге:

1. „општински кмет, или помоћник кога кмет нареди са још два одборника и са надлежним полицијним чиновником ислеђује кривца и решавају сами, да се обвињени затвори или не, као и то, имали довољно узрока, да се кривац спроведе суду или не”,

2. да се члану 126. кривичног поступка дода још и ово: „онде где нема јасних доказа о кривици, но постоје јаки основи подозрења, уверење општинско о владању обвињеног, утврђује, или обара основе подозрења према садржини уверења, каквог је владања обвињени.”

3. члан 114. Кривичног поступка, овако да се измени: „испит обвињеног код општинског суда, бива у присуству два сведока, које од одређених сам изабере.“¹⁹³

Нарочиту активност Јеврем је показао када се у Скупштини расправљало о Закону о печатњи. Посебно је тражио да се смањи претерана цензура и штампа учини самосталнијом, јер по њему штампа омогућује развој свих установа док није оруђе власничко за пропагандисање и као средство партијских цели. Поводом примедбе да у новинама не треба писати о приватном животу министара, Јеврем је истакао:

„Код мене се не дели човек на две половине, тј, какви је у приватном животу, такви је и у јавном...Не требају ограничења. Штампа је јавни рад.” У оквиру ставке за државну печатњу Јеврем је предлагао да се издавање и штампање књига пребаци на учено друштво јер се ту људи баве науком.¹⁹⁴ За разлику од ставова које је заузимао када је говорио о слободи штампе, да она треба да се меша и у приватност људи, одлучно се противио мешању државних органа у брак јер је брак сматрао за светињу и личну ствар сваког човека. За брачне парнице били би довољни повремени свештенички судови у окрузима. Пошто би ови судови судили бесплатно уштеда би износила 174.600 гроша.¹⁹⁵ Из тог разлога предлагао је укидање епархијске конзисторије. Кад свештеник има право да венчава без конзисторије, онда може да се бави и брачним парницама.¹⁹⁶

Осим заједничког предлога који се односио на устројство војске, Јеврем је у неколико наврата, сам или са другим посланицима, постављао

¹⁹³ Протоколи Народне скупштине 1875/1876. стр. 305-307. Предложио је да тужени има право да бира двојицу, али да се он ограничи од власти која ислеђује на тај начин да не може да бира кога хоће, већ да може изабрати двојицу међу више њих који су за то одређени.

¹⁹⁴ Исто, стр. 1341.

¹⁹⁵ Исто, стр. 1224.

¹⁹⁶ Исто, стр. 1338.

питања из војне области на седницама скупштине. У оквиру расправе о буџету Јеврем се заложио за смањење стајаће војске, али и за њену реорганизацију, како би била савршена школа за народну војску.¹⁹⁷ Са групом посланика предложио је размештање војске из Алексинца у Алексинац, Бању, Књажевац, Ражањ, Ћуприју и Јагодину, сматрајући да би се њихово снабдевање поправило и тако војници сачували од болести, а тај размештај не би угрозио границе Србије. Кад је настала дебата о постављењу чиновника за старешине народне војске, Јеврем је био одлучно против тога тврдећи: „Добар војни старешина може бити само човек из народа, онај који познаје народ и у кога народ има поверење. Чиновници нека иду у интендатуру и у војне канцеларије.“¹⁹⁸

Демократско устројство војске било је нарочито присутно уочи ослободилачких ратова па се инсистирало да се устројство изврши учешћем војника у избору народних старешина у четама и батаљонима. У оквиру тога група радикалних посланика предложила је скраћење војне службе у стајаћој војсци са две на једну годину. Неочекивано се против тог предлога побунио Јеврем Марковић, и с обзиром на ауторитет који је имао у војним стварима, закон је одбијен у скупштини. То је довело до сукоба између Јеврема и његових дотадашњих присталица. Уредник *Старог ослобођења* отворено је оптужио Јеврема истичући да се раније залагао против стајаће војске, а сада је ставља испред народне. Осим оштрих дописа уредника на рачун Јеврема Марковића, лист је објавио и нападе појединаца на њега, нарочито Јагодинаца. То је довело до оштре реакције Јевремове па се приступило смиривању сукоба.¹⁹⁹

У току свог рада у скупштини Јеврем се поново успротивио изградњи железнице у Србији. Говорио је да Србији није потребна железница и да „наш сељак не зна шта је то и већина је против железнице. Кад би железница била неко добро, онда не би требало ништа друго радити но њих подизати.“ Предлагао је да се заустави целокупан посао на железници, да се отпусте сви стручњаци који су радили на утврђивању трасе и да се посао око железнице остави за време када ће Србија бити материјално богатија и када се буду створили интереси за изградњу железнице. Сматрао је да то питање одмах треба скинути са дневног реда скупштине и што пре отпустити директора железница јер би се на тај начин одмах уштедело 95.000 гроша. У оквиру предлога буџета кад је министарство грађевина у питању, предлагао је још и да министарство остане у саставу Министарства унутрашњих дела, како би се уштедело још 30.000 гроша и да се из буџета финансирају само

¹⁹⁷ Протоколи Народне скупштине 1875/1876. стр. 1581/82.

¹⁹⁸ Политика, 23. јануар 1976.

¹⁹⁹ Андрија Раденић, *Економска и политичка основа новог опозиционог покрета*, Историјски часопис, књ. XXXI, 1984.

нужне поправке или изградња нових грађевина. На овај начин дошло би се до уштеде од око 600.000 гроша.²⁰⁰

Многи предлози Јеврема Марковића и других посланика нису прихваћени, али неки су ипак довели до извесних промена. Тако је њиховом иницијативом измењен и допуњен закон о казнено-судском поступку, чиме је ограничена моћ полиције, укинута цензура штампе, а предлозима унетим у Закону о општинама уведена је општинска самоуправа.

²⁰⁰ Протоколи Народне скупштине 1875/1876. стр. 1220.

РАД У СКУПШТИНСКОМ ОДБОРУ

Ради боље припреме Србије за рат са Турском, Народна скупштина је својом тајном одлуком од 13. октобра 1875. године основала скупштински одбор за набавку војне опреме и за сва питања око војних припрема Србије. Тајном одлуком било је предвиђено: да у случају рата одбор замењује скупштину, да се налази на месту где се налази влада, да одобрава стављање под суд народних посланика и министара који се огреше о закон, да у договору са владом решава сва питања у вези са зајмом, да контролише свако издавање новца и материјала, да одлучује о војним издацима.²⁰¹ Према тајној скупштинској одлуци, за сваку војну набавку, министарство војно морало је да тражи мишљење и пристанак одбора, што је учињено у циљу веће контроле при набавци и плаћању војне опреме. Оснивањем одбора скупштина је требало да обезбеди контролу над владом. Оснивању одбора у почетку се противио и сам кнез Милан. Одлуку о оснивању одбора сматрао је неуставном јер: 1. одобрење зајма припада скупштини, а не одбору; 2. министри су одговорни пред скупштином, а не пред одбором; 3. неке ингеренције одбора спадају у круг извршне власти, у чије послове ни сама скупштина не учествује; 4. устав не предвиђа постојање било каквог одбора.²⁰²

У одбор су изабрани: Јеврем Марковић, Адам Богосављевић, Павле Вуковић, Димитрије Катић, Урош Кнежевић, Михајло Терзибашић, Јован Бошковић, Аксентије Ковачевић, Петар Стефановић, Жика Миленковић, Павле Самуровић, Илија Стојановић, Петар Катић, Вујо Васић, Васа Стошић. На првом састанку одбора, 21. јануара 1876. године, Јеврем Марковић је изабран за председика, Михајло Терзибашић за потпредседника и Урош Кнежевић за секретара. Састанци одбора одржавани су у кући покојног Антонија Книћанина, кума породице Марковић.

После конституисања и утврђивања делокруга рада, одбор је одмах кренуо са својим активностима. Први преглед војне опреме, коју је требало набавити учињен је већ 28. јануара. У том прегледу, у коме су учествовали мајор Сава Гујић и капетан Коста Миловановић, изнета је потреба за: 80.000 пушака Шасповљача²⁰³, 6.000 Ферстлијевих карабина, 5.000 револвера, 32 милиона пушчаних метака за пушке Шасповљаче, око

²⁰¹ Јеврем Грујић, *Записи*, књ. 3, стр. 145.

²⁰² Архив Историјског института Србије, XXVII, 193.

²⁰³ АС, НС, Ф I, р-10/1876. Пушке су биле потребне: за I Класу 54.800, за пионири 2.679, за занатлијске водове 494, за раденичке водове 494, за резерву 11.435, за II Класу 10.000.

2,4 милиона метака за карабине,²⁰⁴ 80.000 фишеклија за пушке, 6.000 фишеклија за карабине, 5.000 опасача за револвере, 5.000 сабаља, 9.000 ножева са опасачима, 3.000 амова са уздама, дизгинима и седлима, 3.000 сакви, 3.000 бисага, 60.000 шињела са капама. Одбору је 4. фебруара био достављен преглед о извршеним и неизвршеним набавкама за инжињерску струку. Укупно планирана средства износила су 9.570.023 гроша. Врло брзо је извршена набавка дела потребне опреме за инжињерију. За прву набавку утрошено је 603.081 грош. Набављено је: ашова 11.556 комада за 87.103 гроша, пијука 7.350 за 122.193 гроша, 4.000 сикирица за 67.400 гроша, 1.194 сикира српских за 42.854 гроша, 24 дупла винтова за 19.200 гроша, 24 малих винтова за 8.640 гроша, 280 макљика за 4.200 гроша, 200 лађарских тестера за 6.000 гроша, 200 обичних тестера за 3.000 гроша, 1.500 ока гвоздене жице за 12.000 гроша, 2.550 разних ужета за 25.500 гроша, 133 футрола за сврдла за 3.657 гроша, 76 футрола за тестере за 1.520 гроша, 76 футрола за торбе за 4.207 гроша, 380 футрола за секире за 2.755 гроша и 2755 ранаца пионирских за 192.850 гроша. За инжињерију било је предвиђено набавити још и: 48 лампи за 4.800 гроша, 7.200 метара разних платнених цеви за паљење мина за 14.400 гроша, 48.000 кеса за 192.000 гроша, 36 електричних машина за 64.800 гроша, 10.000 разних упаљача за 6.000 гроша, 80.000 метара разне жице за 40.000 гроша, сврдла за бушење мина са прибором за 60.000 гроша, 120.000 метара фитиља за 60.000 гроша, 11.556 држаља за ашове за 23.112 гроша, 7.350 држаља за пијукове за 51.450 гроша, 4.000 држаља за сикирице за 8.000 гроша, 1.194 држаља за секире за 2.388 гроша, 10 малих универзалних кранова за 28.000 гроша, разне ситнице за 100.000 гроша. Неизвесна је била набавка опреме за укупно 8.000.000 гроша, а односила се: на набавку 560 тешких коња за 1.512.000 гроша, амова за 560 коња за 235.200 гроша, 20.000 разних дасака за 100.000 гроша, 5 полусталних мостова, јер је само мост у Туприји могао да се користи, издржавање за 560 коња за једну годину за 2.016.000 гроша, за издржавање 280 сеиза за 1.008.000 гроша, за пољске телеграфе за 1.800.000 гроша и за непредвиђене трошкове 728.800 гроша.²⁰⁵

Преглед пушака у Артиљеријској инспекцији у Министарству војном био је први преглед војне опреме од стране одбора. Понуда за пушке била је достављена само из Берлина. По тој понуди пушке су вределе 15 марака по комаду са одговарајућом муницијом по цени од 22 марке за хиљаду метака. Убрзо су се разматрале и друге понуде. За набавку топова понуда је предвиђала и набавку по 500 граната по топу. Одбор је код плаћања предложио да се одмах плати четвртина цене, а остали део на почек. Одбор је на каснијим састанцима, одржаним крајем јануара и почетком фебруара, разматрао понуде за набавку седла и амова

²⁰⁴ АС, НС, Ф I, р10/1876. У прегледу набавке није предвиђена набавка муниције за револвере јер их фабрика оружја није производила.

²⁰⁵ АС, НС, Ф I, р – 10/1876.

из Беча, за набавку опреме за инжињеријске и понтоњерске потребе, разматрана је и понуда за набавку пшенице, ражи и овса. Понуда за набавку коња само је делимично разматрана, јер је руска влада у оквиру помоћи Србији обећала набавку коња у Бесарабији. У току фебруара вршена је набавка коња, али без знања одбора. На једном прегледу коња у војној касарни, члановима одбора чак није било дозвољено присуство. Због тога је настала сумња код чланова одбора, и у писму министру војном тражено је да се прекине са тајним набавкама коња, а нарочито да се набавке не плаћају из одређене суме од 2.000.000 дуката, без знања одбора. Посебно је напоменуто, да ће одбор спречити све сумњиве исплате.²⁰⁶

Војно министарство је убрзо почело да врши набавку војне опреме без знања одбора. У почетку одбор је редовно обавештаван о свим понудама или о прегледу неких узорака. Прве сумње у рад војног министарства настале су већ 31. јануара. Да би се то спречило, на осмом састанку донети су закључци у складу са тајном скупштинском одлуком, са којима је упознато Министарство војно и Министарство финансија:

„ Да се одмах пошаље одбору тачан преглед свих набавки које је требало извршити. Понуде да садрже услове, цене и мустре.

Да се обавести одбор о досадашњим куповинама, и под којим условима колико је утрошен новац, и зашто о томе није обавештен одбор.

Да се не извршавају никакве лицитације ни погодбе без знања одбора.

*Да се све понуде, чим се приме, да се поднесу одбору на разматрање.”*²⁰⁷

Касније је такође било проблема и када су вршене набавке шињела, чоје за шињеле, задуживања у иностранству и приликом расписивања зајма у земљи. За неке набавке се сумњало да су извршене подмићивањем појединих виших официра.

У међувремену одобрена је сума од 2.000 дуката за помоћ устанка у Босни јер је толико остало од предвиђених 20.000 дуката, мада је министар тражио 10.000 дуката.

На захтев одбора министар војни поднео је 2. фебруара све понуде о набавкама са извештајима. На сутрашњем састанку прегледане су понуде о набавци пушака и хране. Поводом понуде Ђорђа Крسمановића, одбор је донео закључке да се првенствено утврди цена, да се за три

²⁰⁶ АС, НС, Ф I, р – 26/1876.

²⁰⁷ АС, НС, Ф I, р – 9/1876.

месеца не узима интерес, да се одреди време за које држава мора исплатити цео дуг.²⁰⁸

О набавци шињела одбор је расправљао на састанку 12. фебруара. У питању је била набавка 20.000 шињела од једног понуђивача из Париза. Своје примедбе на уговор одбор је изнео министру војном: да се смањи цена, да се одреде разне величине, да се не мења број шињела, као и боја и квалитет од стране понуђивача, да се испорука шињела обави до краја марта у Београду, где би се извршила исплата у монетама којима државна каса располаже. Захтевано је да се уговор одбије ако понуђач не прихвати примедбе.²⁰⁹

На истом састанку расправљало се о уговору за набавку 182.000 рифа за шињеле, закљученог са Адолфом Минхом из Тијена у Моравској. Примедбе су се односиле на висину цене, која би по мишљењу одбора требало да буде највише 28 гроша за риф, на боју и квалитет, на време испоруке, која је требало да буде крајем марта и то у Београду. Тражено је и смањење цене за 10% уколико се до одређеног рока не изврши продаја чоје.²¹⁰

За набавку војне опреме, према стању државне касе, могло је да се употреби само 250.000 дуката па је тражен начин да се на страни добије кредит. Одбору су прве понуде из Париза и Холандије за кредит достављене 1. фебруара. Због неповољних услова, прва понуда је одмах одбијена, а поводом друге одбор се сложио са мишљењем министарства да Живко Карабиберовић, преко кога је и учињена друга понуда, у непосредном контакту утврди правила за зајам и питање депозита. До закључења уговора о зајму није дошло па је одбор о томе обавештен 12. фебруара.²¹¹

Због тешкоћа у обезбеђивању зајма у иностранству, Државни Савет је израдио предлог о расписивању унутрашњег зајма. Упоредо са тиме, настављени су преговори о коришћењу иностраног зајма. Предлог о народном зајму прочитан је на састанку одбора 18. фебруара. Одбор је као примедбе на предлог, изнео сумњу на потребу расписивања унутрашњег зајма. Сматрало се да је могуће да се питање зајма реши са иностраним повериоцима.²¹² На састанку од 19. фебруара председник министарства усмено је изнео услове једног понуђивача из Париза. За 24 милиона динара тражио је 52 милиона са годишњим интересом и отплатом од 33 године.²¹³ Влада је сутрадан обавестила одбор да не постоје могућности да се зајам закључи са иностраним поверицима и тражила је мишљење

²⁰⁸ АС, НС, Ф I, р - 12/1876.

²⁰⁹ АС, НС, Ф I, р – 17/1876.

²¹⁰ Исто.

²¹¹ Исто.

²¹² АС, НС, Ф I, р – 21/1876.

²¹³ АС, НС, Ф I, р – 22/1876.

одбора о правилима и прописима, које су одбору поднете од стране министарства финансија и како би што пре учинила потребне кораке за расписивање унутрашњег зајма.²¹⁴ Правила о расписивању унутрашњег зајма прочитана су на одбору 21. фебруара. Одбор се одмах у начелу сложио са основама јер су се Правила заснивала на тајној скупштинској одлуци, и зато што је подела висине зајма распоређена по окрузима на основу материјалног стања, и зато што је већи део терета пао на богатије слојеве.²¹⁵ На истом састанку изнете су и неке мање примедбе. Предложено је да Правила буду јасније написана, да се замене поједине речи терминима која су позната у народу, да се интерес повериоцима плаћа полугодишње и у мањим сумама, да се из контролних одбора који би контролисали рад око издавања обвезница потпуно изоставе као чланови одбора: члан полиције и члан општинског одбора, као лица која су потпуно непотребна. Остале примедбе су углавном техничке природе и односе се на промену неких термина и непотребног штампања привремених обвезница. На крају се тражило од владе да поштује принцип поделе висине зајма према окрузима и срезовима на основу њиховог материјалног стања.²¹⁶ За Јагодински округ зајам је одређен у висини од 400.000 динара.²¹⁷ На састанку одбора од 26. фебруара предложено је да се одмах приступи расписивању зајма и да се по расписивању зајма, на основу тачке 9. Тајне скупштинске одлуке, одмах огласи мораторијум ради лакшег извршења свих послова око зајма. Влади је прослеђено и мишљење неких чланова одбора који су предложили да се по оглашавању мораторијума и увођења ратног стања, изврши обустава плата и пензија чиновницима. Предложено је да се обвезнице штампају у вредности од 50, 500 и 1.000 динара.²¹⁸ Поучени искуством око набавке војне опреме без сагласности одбора, његови чланови сада траже да одбор има пуну контролу над условима и начином прикупљања средстава, и реализацијом новца на потребне набавке.²¹⁹ И поред захтева за редовном контролом, средином маја, одбор је од стране министра финансија обавештен да су приликом разрезивања зајма неке сиромашне општине биле више оптерећене.²²⁰

²¹⁴ АС, НС, Ф I, р – 23/1876.

²¹⁵ АС, НС, Ф I, р – 24/1876.

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ АС, НС, Ф I, р – 44/1876.

²¹⁸ АС, НС, Ф I, р – 29/1876. Одвојено мишљење имали су Адам Богосављевић, Васа Станишић и Павле Вуковић. На састанку од 8. маја своје мишљење су издвојили неки чланови одбора, међу којима и Јеврем Марковић: 1. Да се зајам обавезно одобрава у циљу рата, 2. Да се уз објаву зајма објави и мораторијум, 3. Да се уз објаву зајма објави и смањивање чиновничких плата. На састанку од 12. маја одбор је прихватио предлог Јеврема Марковића да се преко посланика из унутрашњости обавештава народ о разлозима расписивања зајма како би народ подржао ову акцију.

²¹⁹ АС, НС, Ф I, р – 35/ 1876.

²²⁰ АС, НС, Ф I, р – 51/ 1876.

У даљем раду одбор није пристао на предложену набавку 1.245.000 рифа платна за поставу, 560.000 комада великих жутих дугмета и 80.000 малих дугмади, потребних за 40.000 шињела и 60.000 граничарских капа јер се у захтеву министра војног нису налазиле понуде са ценама и условима набавке.²²¹

Амови и остали прибор за запрегу набављени су од Фрајнда, седлара из Пеште. Његова понуда била је једина. Одбор је само предложио влади да се затраже гаранције за испуњење уговора.²²² Изгледа да је и у набавци амова било неправилности. Група од 27 радника 15. априла је протествовала код владе јер им није дато да израђују амове, иако је то уговором са Фрајндом било одређено.²²³

На састанку од 26. марта анализиран је извештај министра војног о разним војним набавкама. Према извештају, без учешћа одбора извршена је набавка: 1) 20.000 хвати разних дасака, 2) 560.000 жутих металних дугмади и 80.000 малих жутих дугмади, 3) 1.000 пакли црних конаца, 4) 50.000 фишеклија са опасачима за пешадију, 5.000 фишеклија са опасачима за револвере и исти број за коњицу, 5) 45.000 потковица и 500.000 клинаца, 6) 77 заставица за 77 батаљона народне војске, 7) 300.000 ока олова, 8) 700.000 ока пшенице, 9) Набавка хране за коње која је коштала 700.000 гроша, 10) 100.000 ока јечма и 40.000 ока просејаног брашна, 11) 6.000 сандука за пексимит, 12) Трошак за мајстора за израду пексимита, 13) Трошак за мајстора за израду шињела, 14) Набавка поставског платна и дугмади за 40.000 шињела и 60.000 капа, 15) 200-300 кутија конаца машинских, 16) Набавка оглавака, улара, колана, четака, чешагија и зобница за већи број коња, 17) 100 пари волова, 18) Издатак од 8.000 дуката за подизање телеграфа, 19) 84 сандука за ношење ситних ствари, 20) 26 прибора пољских ковачница, 21) 2.755 ранаца, 22) Винтова, тестера, жица, секира, 11.556 ашова, 7.350 пијукова, 4.000 сикирица, 1.298 ђебета, конопца, 23) 10 чамаца за превоз Босанаца који желе да побегну у Србију, 24) Прибор за болесне и рањене непријатељске војнике у случају рата, 25) Пољски телеграф, 26) Издаци за изградњу моста код Карановца и Ћуприје, 27) Носила и двоколице за рањенике. Због сумњи у правилности ових набавки, одбор је одредио Уроша Кнежевића да изради извештај о свим неправилностима у вези са овим набавкама.²²⁴ Према његовом извештају од 27. марта за последња три месеца утрошено је преко 9. милиона гроша за набавку опреме. У извештају се тврди да су све ове дотадашње набавке извршене и закључене без знања одбора. Неке набавке су извршене путем лицитације а неке без лицитације и испод руке. За набавке путем јавног надметања одбору нису изношене све понуде

²²¹ АС, НС, Ф I, р – 18/1876.

²²² АС, НС, Ф I, р – 25/1876.

²²³ АС, НС, Ф I, р - 40/ 1876.

²²⁴ АС, НС, Ф I, р– 34/ 1876.

и услови. Када је одбор обавештаван о набавкама, углавном је то вршено после завршеног посла.²²⁵

О набавци топова расправљало се на састанку одбора од 22. фебруара. О цени топова се није расправљало јер је постојала само понуда трговачке куће *Енох* из Хамбурга за продају Крупових топова. Одбор је замерио што се нису тражиле понуде са условима и од других трговачких кућа јер би се у том случају дошло до повољнијих услова набавке и ниже цене. Према приспелој понуди требало је набавити 11 батерија топова, по цени од 55.000 марака или 330.000 гроша чаршијских по батерији. У цену је било урачунато и по 785 граната по батерији.

Одбор је са резервом примио ову понуду јер ових топова није било у наоружању српске војске, тако да војници, ни стајаће ни народне војске нису на њима вежбали. Осим тога, на Одбору је министар војни 16. фебруара изнео податак да српска војска располаже са 312 топова, што је био довољан број, и да набавка нових топова није била потребна.²²⁶

О набавци пушака расправљало се на састанку одбора од 21. фебруара. Предлог одбора био је да се уместо 100.000 пушака и 40.000 бојевих фишека изврши набавка 80.000 пушака са одговарајућом количином фишека јер је толико понуђач могао да обезбеди. Одбор је био мишљења да уговор треба да се закључи тек пошто стручна комисија прегледа пушке и да лиферант пристане да за пет недеља од закључења уговора пушке испоручи у Србију. Такође, ни набавка муниције не би требало да се изврши без прегледа од стране комисије и уколико би се утврдила неисправност само код дела муниције, да се цела количина не узима. За плаћање одбор је предложио да се по закључењу уговора исплати трећина а остатак по испоруци пушака.²²⁷

Слично мишљење изнето је на одбору и када се расправљало о набавци сабљи. И у овом случају изнета је примедба да је понуде требало тражити и од других понуђивача, а не само од трговачке куће *Енох* из Хамбурга.²²⁸

Сукоби са владом око набавке војне опреме и даље су се наставили. На састанку одржаном 13. априла одређена је комисија која је требало да у министарству војном прегледа све уговоре и мустре свих набавки које су биле извршене без знања одбора. За комисију су изабрани: Урош Кнежевић, Аксентије Ковачевић и Крупежић. После више захтева за прегледом уговора, председник владе Стевча Михаиловић обавестио је одбор да је престала потреба да поједини министри долазе на позив одбора јер су били оптерећени својим пословима.²²⁹ Стални сукоби

²²⁵ АС, НС, Ф I, р- 35/1876.

²²⁶ АС, НС, Ф I, р-25/1876.

²²⁷ АС, НС, Ф I, р-24/1876.

²²⁸ АС, НС, Ф I, р-25/1876.

²²⁹ АС, НС, Ф I, р- 49/1876.

са владом подстакли су неке чланове одбора да предложи Скупштини расформирање одбора. Ипак је већина чланова била истрајна у остваривању делокруга рада на основу тајне скупштинске одлуке.²³⁰

Поново је одбор 1. јуна упутио протест влади. Председнику министарског савета наведено је да министар војни и даље врши разне војне набавке и спроводи лицитације без знања одбора и затражено је поштовање тајне скупштинске одлуке. Сутрадан су сукоб са одбором покушали да реше министар унутрашњих дела и министар војске, на заједничком састанку. Свака страна је различито тумачила ставове Тајне скупштинске одлуке, али је сукоб убрзо престао. На састанку од 3. јуна Јеврем Марковић је обавестио одбор да на захтев војног министра мора да пође на службени пут. На истом састанку за његовог заменика изабран је Михајло Терзибашић.²³¹

²³⁰ АС, НС, Ф I, р- 53/1876.

²³¹ АС, НС, Ф I, р – 55/1876.

ГЛАВА ШЕСТА

УЧЕШЋЕ У СРПСКО – ТУРСКИМ РАТОВИМА

По повратку са пута у Немачку, где је отишао због набавке војне опреме, Јеврем је дао оставку на чланство у одбору и скупштини. То је учинио због објаве рата Турској. Сматрао је да ће као бивши официр бити кориснији у борби:

„Скупштинском одбору

У овим одсудним приликама по нашу земљу и народ наш, држим да ми је дужност као Србину а војнику колико толико од заната, да мој досадашњи положај напустим као повереник народни и председник скупштинског одбора, и да узмем учешћа у овој светој борби за слободу наше угњетене браће од Турског господарења.

Благодарећи вам свима на братској слози и поверењу за време целог нашег досадашњег рада, праћам се сада са вама, са тврдом вером, да ће те и даље у најбољој слози радити за срећу отаџбине и интересе народа а поштовати права владоца Србије.

2. јула 1876.

У Београду

С поштовањем

Јеврем Марковић”²³²

²³² АС, НС, Ф I, р - 55/1876.

Јеврем Марковић је Указом од 29. јуна реактивиран. Од генералштабног поручника у оставци произведен је у чин генералштабног мајора и то од 1. марта 1874. године.²³³ После реактивирања упућен је на положаје на Јавору у саставу Шабачке бригаде. И поред тога што је ова бригада показала доста велику неорганизованост у борби приликом одбране Опаљеника, Јеврем је због храброг држања после борбе похваљен.²³⁴ Средином јула постављен је за шефа штаба Ибарске војске. На ту дужност ступио је 13. јула. Истог дана за команданта Ибарске војске постављен је потпуковник Илија Чолак-Антић. Њих двојица су одмах преузели упознавање и утврђивање положаја. Настојали су да се информишу о јачини и стању непријатеља и њиховог положаја, о приликама на граници. На основу прикупљених информација од 13. до 24. јула нова команда припремала је планове за даљи рад. Издат је налог да се свакодневно спроводе војне вежбе. Положаји на Јавору су утврђивани и извршена је концентрација целокупне војске, која је била под њиховом командом. Осим те војске, у помоћ је дошла и Ужичка бригада II класе. Нова команда Јаворске војске била је за офанзиву против Турака, и у том циљу се припремала. Коначну одлуку, по Јеврему Марковићу, требало је да донесе војно веће састављено од свих команданата.²³⁵ Према плану требало је прво ударити на Сјеницу 26. јула. Међутим, у току договора команданата турска војска је извршила офанзиву у правцу Лиса и Боровца. Док су се команданти враћали у своје јединице, Турци су освојили Лис и Боровец.

После овог пораза брзо је Јеврем уочио неспремност војске и командног кадра, што је представљало највећу препреку за успешне војне операције. У писму Стевчи Михаиловићу, писаном у логору у Кушићу, Јеврем је врло добро уочио мањкавости које су ометале успешно ратовање:

„Господине

Мада ће вам владика г. Мојсије казати какво је стање наше војске, држим да неће бити излишно, ако вам и ја штогод навестим.

Једна главна незгода је што смо неспремни ушли у рат. Прецењивали смо наш народ више него што вреди. Мислили смо и држали да он уме да ратује, а он не уме, држали смо да је храбар, а он бежи, ценили смо народне старешине да нешто вреде, а они већином не вреде ништа. Сматрали смо Турску да је сувише слаба, а она за нас није слаба, надали смо се у наше пријатеље у Турској, а они су нас изневерили. Уверени смо били да је сојуз са Црном Гором довољно уговорен, а овамо сваки ради за себе. Турци бију час једне час друге истом војском. Ценили

²³³ *Српске новине*, бр. 193 од 31. августа 1876, стр. 560.

²³⁴ Јован Мишковић, *Ратни дневник са Јавора из 1876. године*, Народни музеј Чачак, 1996, стр. 21.

²³⁵ *Отаџбина*, 1890, књига 25, свеска 98, стр. 259-361.

смо да Турке ваља разбити на Нишу, па ући у Бугарску, а оно је требало побити у старој Србији и сјединити се, заједнички даље радити са Црном Гором и отцепити Босну и Ергецовину, па упасти војском у Стару Србију.

Радам и трудом дало би се прилично шта поправити, био је моменат и сад је да Ибарска војска прекине ову ограду између Србије и Црне Горе. Али осим свега, има још једна незгода: Команда ове војске нема одрешене руке у својим делањима. Узели су нам војску и топове, а нису нам дали моћ и средства да ову војску дотерамо, да јој дамо дисциплине и одушевљења и да старешине наградама задобијамо за ревновање ратничко.

Да вам не буде досадно, но кратко да вам кажем моје мишљење:

Треба дати неограничено поверење у свему, команди ове војске, као и Черњејеву, или послати људе у којима се има вере,

Поправити уговор са Црном Гором да се заједнички овамо ратује,

Дати војски помоћ у официрима добрим и свима средствима што једну војску морално уздиже,

Ставити у задатак овој војсци, но одрешиати руке у раду, да најзгоднијом приликом се пробије и сједини са црногорском војском и заједнички ради у Старој Србији тако, како би олакшали моравској војсци.

Србија што пре само овим путем може доћи до успеха, иначе му се не надам и боље је мир закључити. По мом схватању овде је чвор нашег успеха, нек овде Турци буду разбијени, њихова је снага одиста сузбијена.

4. августа 1876. год.

У логору

Поштујући вас, Јеврем Марковић

Кушићком ”²³⁶

Међутим, после паничног повлачења са Јавора, неки официри, пре свих прослављени Михајло Илић, сву кривицу бацили су на команданта Јаворске војске Илију Чолака Антића и на шефа штаба Јеврема Марковића.²³⁷ У току септембра 1876. године, Јеврем је од силних напора

²³⁶ АС, ПО – 39/154.

ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883. После повлачења са Јавора, Јеврем Марковић је упутио 20. августа из Ивањице једно приватно писмо Петру Мохочанину, у коме тражи да му се пошаљу цигаре и једна флаша правог рума са Јамајке.

²³⁷ Др Михајло Марковић, *Моје успомене*, Београд, 1906, стр. 166-171. На питање Мих. Марковића, зашто је војска напустила Јавор у неред, Михајло Илић је одговорио: „Ево зашто-командант наше војске са својим шефом штаба и шефом артиљерије, чим су видели, да Турци свом жестином нападају на наше лево крило, сасвим су изгубили главу. Сматрали су, да се Јавор не може одржати и да је изгубљен за нас,

оболео од дизентерије. Три недеље се лечио у Јагодини и два дана у Ћуприји, где га је 24. октобра затекло примирје. На његово место је постављен Јован Мишковић. По потреби службе, односно према новој реорганизацији војске, указом од 13. новембра, генералштабни потпуковник Јеврем Марковић био је разрешен дотадашњих дужности и стављен је на расположење војном министру.²³⁸

Због пожртвованости, показане храбрости и успешног командовања, Јеврем је Указом од 30. новембра 1876. године, одликован медаљом за храброст и орденом Таковског крста на прсима.²³⁹ Указом од 22. новембра 1876. године постављен је за инспектора српске коњице у војном министарству.²⁴⁰

На новом месту Јеврем је настојао да помогне у стварању коњичких јединица, које би биле способне за борбене задатке. Своје виђење изнео је у *Упутству за тактичку употребу коњице у рату*:

*„Наша народна коњица није бројем моћна, не уме хитро и сигурно да произведе тактичке стројеве, није вешта јахању, нити довољно вична руковању сабљом. Има неједнаке коње и по величини и по темпераменту, па се њоме не може предузети никакво самостално решитељно бојно предузеће, за које је нужна сигурност маневра на даљем простору и за дужије време и сигурност строја за смакнути јуриш. Ипак је нужно и могуће употребити нашу коњицу као помоћно оружје за мања предузећа у садејству са другим родовима оружја, поглавито за оне задатке где се тражи брзина са демонстративним дејством.“*²⁴¹

За време првог српско-турског рата његова жена Илка лечењем рањеника такође је узела учешћа у помоћи српској војсци. У писму својој сестри она је описала свој рад:

„...Након неколико дана, кад сам стигла кући па након 7 месечне одсућности мало сам све промислила, сазвала сам жене Јагодинске у

те одјурише чак у Ивањицу, и ако су се наши још пуних 5 сахата после њиховог одласка са Јавора, упорно држали и бранили јуначки.“

И Борисављевић, један од тројице официра који су остали на Јавору, поред Михајла Илића и Јована Мишковића, слично је изјавио Мих. Марковићу. Он је још, поред већ наведених официра, оптужио и коњичког капетана А.С.

Када је овој тројици официра командант Чолак Антић наредио да се са војском повуку са Јавора, они су са положаја на Кушићу одговорили да он седи на миру са својим штабом, а да они остају где су.

Чолак Антић је покренуо истрагу против Јована Мишковића због напуштања Боровца. Борисављевић је сматрао да му је ту кривицу подметнуо *пакосни шеф штаба* Јеврем Марковић. На енергични протест Михајла Илића истрага је прекинута и до суђења није дошло.

²³⁸ *Српске новине*, бр. 262, 25. новембар 1876, стр. 1135.

²³⁹ *Српске новине*, бр. 273, 10. децембар 1876, стр. 1179.

²⁴⁰ *Српске новине*, бр. 265, 29. новембар 1876, стр. 1179.

²⁴¹ Петар Опачић-Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд, 1981, стр. 202.

девојачку школу, а само са њих седморо основала сам друштво за приватно помагање рањеника.²⁴²

Основала сам једну болницу у истој згради, где су биле девојачке школе: 6 соба: 1 за моју канцеларију, 5 за рањене.

...како је било тешко без потребних средстава одмах првог дана 63 рањеника примити и задовољити-50 њих је остало код нас, јер су били тешко рањени, остале је лечник даље отпремио. Све се то не може описати. Првих дана сам потајно плакала, али сам се касније навикла на тај приказ када су стигли са бојног поља, јер је Јагодина прилично близу.

...шест недеља сам у болници све управљала, рубље и јело спремила и сваком своје ручно предала, записнике водила, брзојаве и све наредбе писала укратко од шест сати ујутро до касно вече била сам запослена.

Увече, а често и преко дана посетила ме је моја добра свекрва...

...У свему сам дакле два месеца извршила најозбиљнију и најсветију дужност мог живота.

Београд, 4. Јануара 1877. Илка”²⁴³

Женско друштво за помоћ рањеницима било је врло активно. Осим прикупљања помоћи за рањенике смештене у Јагодинским болницама, друштво је прикупљало значајну помоћ, коју је слало војном санитету у Београду. Само једном приликом, у оквиру такве помоћи, Јелена Илка Марковић предала је друштву: 1 оку чешљанице, 1 литру урађене чешљанице, 50 компреса, 17 троугластих марама, 88 решетака, 2 повоја од белог фланела по 5 рифи дугачки, 1 сламњачу, 8 гаћа, 16 кошуља (9 нових и 7 половник), 32 чанка за ручање рањеницима, 24 дрвене кашике, 5 лонаца, 2 кутласке, 1 тестију, 5 мале шоље, 4 велике шоље за пљување, 3 туцета палидрвца, 1 фунту свећа стеаринских и 1 дукат цесарски.²⁴⁴

²⁴² *Српске новине*, бр. 190, 27. август 1876. Као одборници Женског друштва у Јагодини, чијом заслугом је прикупљена помоћ за рањенике, осим Јелене Марковић, у потпису се налазе имена Јелене Поповић, Лепосаве Живковић, Јелене Димић и Марије Милошевић

²⁴³ *Југословенски дневник*, Суботица, бр. 121, 10. мај 1931.

²⁴⁴ *Српске новине*, бр. 190, 27. август 1876, стр. 848-849. Заслугом Јелене Илке Марковић прикупљена је и извесна сума новаца, и то од: Јелене Самарцић 5 гроша, Др Јанка Сенкевића 40 гроша, Јелке Јовановић 20 гроша, Милије Карастојановића, трговца из Београда 1 дукат и Полке Нинчић 20 гроша.

У ДРУГОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ

На предлог Саве Грујића Јеврем је у другом српско-турском рату постављен за команданта Књажевачке војске, која се налазила у саставу Тимочког корпуса под командом Ђуре Хорватовића. По плану српске Врховне команде офанзива је била предвиђена и у другом рату за ослобођење и независност. Два главна офанзивна правца била су према југоистоку ради спајања са руском војском, и према југу ради освајања простора око Ниша и долине Топлице. Помоћне снаге требало је у почетку да бране границу према Босни, Рашкој и Видину, а у случају да се офанзива главних снага одвија успешно, да предузму офанзиву према Новом Пазару, Сјеници и на истоку према Кули и Видину. Снаге Тимочког и делови Шумадијског корпуса требало је да предузму наступање у правцу Пирота и даље према Софији, да привуку на себе део турских снага и на тај начин да олакшају прелаз руске војске преко планине Балкан. Према Нишу налазили су се Моравски корпус и делови Шумадијског корпуса. Концентарција Тимочког корпуса извршена је 16. децембра код Пандарила. Књажевачка војска, у чијем саставу су се налазиле следеће јединице: Књажевачка бригада I класе (четири батаљона), Књажевачка бригада II класе (четири батаљона), III и IV тешка батерија, I брдска батерија, Књажевачки ескадрон и Књажевачка пионирска чета, налазила се пред селом Гушевцом са предстражама до Пандарила. У истом селу налазио се и штаб Књажевачке војске.²⁴⁵ Прелаз преко границе и почетак напада одређен је за 18. децембар. Ради лакшег прелаза границе и одвлачења пажње од Пирота, српска војска је прешла јужну границу и упутила се према Нишу.

На инсистирање Јеврема Марковића прелазак границе је извршен дан раније јер је добијена вест да је јако утврђење на Бабиној глави напустила главнина турске војске. Књажевачка војска је 18. децембра прешла границу код Пандарила. Наступање је вршено у више праваца. Део војске упутио се у правцу Бабине главе, а остали делови преко Периша и Козјака, као и преко Извора, друмом према Пироту. Део Књажевачке бригаде запосео је Доброславицу и Балта-Берировце. Са ових позиција кренуло се према Бабиној глави. Положаји су заузети без борбе јер на Бабиној глави није било турске војске. Одмах је предузето утврђивање положаја и припрема за напад у правцу превоја Свети Никола на Старој планини. Превој је заузет одмах сутрадан што је имало велики стратегијски значај за даље борбе према Белој (Ак)-Паланци и Пироту.²⁴⁶

²⁴⁵ *Ратник*, 1879, књ. II, стр. 530.

²⁴⁶ Врховна команда српске војске, *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878*, Београд 1879, стр. 15.

Распоред српске војске за напад на Белу Паланку одредио је командант Тимочке дивизије пуковник Ђура Хорватовић. Према његовом плану главни напад је требало извршити од стране Пирота. На основу овог плана Јеврем Марковић је, после извршеног осматрања терена, одредио правце напада. Део јединица леве колоне требало је да пређу Нишаву код села Љубатовца, заузму положај код села Тиловца како би била осигурана позадина главних јединица у нападу и да заузму висове код села Кремнице и Беле Паланке и на тај начин пресеку пут према Лесковцу.²⁴⁷ Средња колона добила је задатак на нападне мостобран, углавном демонстративно, како би се скренула пажња са главног напада и везала главнина турских снага. Јединице на десном крилу имале су задатак да пређу Нишаву код села Вргулинца и да нападну у леви бок турских снага, настојећи да се споје са јединицама леве колоне како би се одсекла одступница непријатељу.²⁴⁸ Командант Књажевачке војске потпуковник Јеврем Марковић налазио се са левом колоном, која је имала одлучујући значај у нападу.

Напад на Белу Паланку започет је у 6 сати ујутру, нападом јединица левог крила. После жестоких борби, и заустављања турског против напада, и то захваљујући енергичности и храбрости Јеврема Марковића, у 12 сати потиснут је непријатељ и заузети су планирани положаји. Турци су се упорно бранили све док српска војска није заузела висове код села Клисуре и Каменице. Настављајући напад колона је избила код села Ореонице и пресекла пут Бела Паланка – Пирот, чиме је онемогућено пружање помоћи турској војсци у Белој Паланци.

У пределу мостобрана Турци су се упорно држали све док српске јединице нису заузеле висове изнад мостобрана због чега су предузели повлачење према вароши. После прецизне пушчане и топовске ватре повлачење се претворило у панично бекство и да десна колона због мрака није скренула са предвиђених праваца, због чега је имала непланиране сукобе, опкољавање непријатеља било би потпуно.²⁴⁹

Трупе Тимочког корпуса ушле су у Белу Паланку истог дана у 14.30 часова и биле су дочекане неописивом радошћу становништва.²⁵⁰

Према извештајима српске Врховне команде у борбама за освајање Беле Паланке нарочито се истакао потпуковник Јеврем Марковић и Сврљишки батаљон I класе. О томе је писао и пуковник С. Магдаленић, који се налазио у штабу Тимочког корпуса: *„Опита идеја и диспозиција за напад припадају корпусном команданту пуковнику Хорватовићу, а за само извођење напада и командовање у борби, као и за постигнути успех главна заслуга припада потпуковнику Јеврему*

²⁴⁷ Врховна команда српске војске...стр. 16.

²⁴⁸ Исто, стр. 17.

²⁴⁹ Исто, стр. 18.

²⁵⁰ Исто, стр. 21.

Марковићу. Са којим сам год официром, учесником у овој борби, говорио о томе, сви су се слагали са мном у тој оцени.”²⁵¹

Споменик ослободиоцима у Белој Паланци

У студији генерала Бобрикова, који је непосредно посматрао борбу, такође се истиче велики допринос Јеврема Марковића:

²⁵¹ Саво Скоко – Петар Опачић, наведено дело, стр. 229.

„Хорватовић је био на висовима са средњом колоном, а Јеврем је ишао левом колоном. Војска је била примакнута позицијама још уочи тог дана, ноћ је провела на отвореном пољу без ватре и у 6 часова изјутра 12/24. децембра кренула је куда је одређено. На реци је био понегде танак лед, а понегде је ишао среш. Хвала буди енергији и увиђавности Јеврема Марковића, део пешадије брзо пређе на другу страну реке преко унапред припремљених дасака и фашина, а остали део пређе преко моста, који је веома вешто направљен од кола привезаних једна за друге. У 8 сати грунуше први топови средње колоне. Стрељачки ланци леве колоне, пошто су изашли донекле уза стране, већ су се примицали десном крилу турском. Кад Турци видеше да ће Срби са те стране учинити главни напад само пређоше у јуриш. Али одушевљење српске војске, које јој је улио њен витешки командант, било је сувише бујно, те га је неколико пута слабији противник није могао парализовати, иако је прешао у напад.“²⁵²

Борбе код Пирота водили су заједнички Шумадијске и Тимочке трупе. Тимочке трупе, под командом пуковника Ђуре Хорватовића, имале су следећи распоред: леву колону, коју су чинила четири батаљона Књажевачке бригаде I класе, Књажевачка брдска батерија и два тешка 4 – фунтовна топа, водио је лично Јеврем Марковић. Задатак ове колоне био је да продире преко села Тиловца и планине Бјелаве ка Великом Суводолу и да одатле дејствује у десни бок турских снага на левој обали Нишаве.²⁵³ Централна колона добила је задатак да наступа насипом Бела Паланка – Пирот и да одржава везу између левог и десног крила српских јединица. Јединице десне колоне требало је преко Блата да нападају турско десно крило, док су јединице резерве имале задатак да спрече могућу помоћ турским јединицама у Пироту из правца Лесковца.²⁵⁴

Борбе су почеле у 7.30 часова нападом на Мали Суводол преко Бјелаве. Добро утврђене турске јединице дуго су одолевале нападима, што је у великој мери успорило напредовање српских јединица. Тек напредовањем левог крила Књажевачке бригаде, која је код Станичева прешла Нишаву и код Бјелаве учествовала у заједничкој борби, турске јединице су око 17 часова почеле повлачење са својих положаја. Успешни напади настављени су и сутрадан, обилажењем турског левог крила и наставком напада на Бјелаву. После успешних напада српских јединица Турци су у току ноћи напустили Пирот и упутили се према Софији.²⁵⁵ Успешне борбе за освајање Беле Паланке и Пирота пружиле су велику помоћ руској војсци. Српска војска је привукла знатан део турских снага, као и турску резерву, и омогућила лакши прелаз руске војске преко планине Балкан.

²⁵² Саво Скоко – Петар Опачић, наведено дело, стр. 229.

²⁵³ Врховна команда српске војске...стр. 23.

²⁵⁴ Исто, стр. 24.

²⁵⁵ Исто, стр. 25-26.

Пирот је ослобођен 28. децембра 1877. године. Успех и радост донекле је помутила славољубивост појединих команданата. У име кнеза Милана пуковник Ђура Хорватовић је 28. децембра издао проглас грађанима Пирота у коме им је гарантовао личну и имовинску сигурност, поштовање њихових права и обичаја и у истом прогласу позвао их да наставе са својом редовним пословима. Игноришући овај проглас и све мере које је предузео Хорватовић у завођењу реда у Пироту, генерал Јован Белимарковић је за команданта Пирота поставио Јеврема Марковића, који је од тада био дужан да само њему подноси рапорт. Сведочанство о томе оставио је Др Владан Ђорђевић: „...*Сутрадан дође у Пирот и командант Шумадијског кора генерал Бели Марковић. Он нареди изнова све свечаности, као да јуче ништа није ни било, постави игноришући тимочког корпусног команданта, Јеврема Марковића за команданта Пирота, и овај, и ако је био у команди Хорватовићевој ишао је на рапорт само генералу Бели Марковићу. Укратко начини се скандал.*”²⁵⁶

После борби код Беле Паланке и Пирота, Јеврем је променио мишљење о српским војницима. Јовану Авакумовићу, свом школском другу, говорио је: „...*Мојим очима сам гледао, како је наши народни војник: издржљив, сватљив, јуначан, послушан и честољубив, у утакмици, ко ће показати више куражи и пожртвовања. Ја сам у пољском устанку, као српски официр у оставци, био командир једног пољског ескадрона и гледао, како се Пољаци боре као лавови; и како руски војници падају као снопље, на опет, и преко мртваца, иду напред. Али, веруј ми Јоцо, шта издржавају наши народни војници и колико су храбри, они ни најмање не уступају одушевљењу Пољака, ни куражи руских војника.*

Срце ми је играло од радости, када сам гледао, како наши народни војници, са опасношћу живота јуришају на Турке; и како ове, после очајне борбе са њихове стране сузбијају и гоне неустрашиво. Наши народни војник има толико куражи и самопожртвовања, да му то служи само на дику и част. А са таквом војском лако је било, нама официрима, ићи напред до победе.”²⁵⁷

Јеврем није дуго остао у Пироту. На позив Врховне команде отишао је у тек ослобођени Ниш да прими одликовање. Предају одликовања описао је Др Владан Ђорђевић: „*При раздавању декорација кнез је поздравио пред војском потпуковника Јеврема Марковића Таковским крстом о врату, орденом који су онда добијали само дивизијари, а он беше бригадир.*

²⁵⁶ Др. Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат*, књ. 2, Београд 1907, стр. 114.

²⁵⁷ Јован Авакумовић, *Мемоари*, књ. 2, стр. 107, Архив САНУ, бр. 9287.

После неколико тренутака приђох да му честитам. На његовом лицу беше уместо радости толико непојмљиве срибе и дивље охолости, да просто нисам знао шта да мислим.

На моје честитање он само презриво слеже раменима и уснама, прогунђа кроз зубе:

Ех, сада ми је све једно. Па се окрете и оде некуд. Чудан човек помислих. Сигурно је срдит што му се то одликовање не даде одмах, после Ак-Паланке.“²⁵⁸

Убрзо после добијања одликовања, почеле су интриге против Јеврема Марковића. Његови највећи противници били су генерал Јован Бели Марковић и начелник штаба Врховне команде Коста Протић. Јеврема је и кнез Милан сматрао личним непријатељем. Кнезу Милану Јеврем се није свиђао због својих радикалских идеја, које је ширио под утицајем свог брата. Његова два избора за посланика успео је са водећим политичарима да осујети. Али ипак није имао разлога да лично мрзи Јеврема све до једне анонимне доставе у којој је изнето да је Јеврем рђаво говорио о поступцима кнеза Милана. Осим тога, назвао га је и влашким копилетом. Одмах после доставе кнез Милан је тражио од полиције да се ухапси Јеврем Марковић. Много напора је морао да уложи министар унутрашњих дела да докаже бесмисленост таквог поступка, али мржња према Јеврему је остала.²⁵⁹

О интригама против Јеврема писао је и генерал Бобриков: *„Интересантан је мој разговор с кнезом о српским официрима, који су се најбоље одликовали које је требало предложити за крстове. Ствар је била у томе, што је неспорно, највећу војничку храброст показао и најбитнију заслугу имао потпуковник Јеврем Марковић, командант Књажевачке војске. Међутим кнез Милан га је мрзео и сматрао као личног непријатеља, који је утолико опаснији што му се није могло не признати да има личних врлина. Кнез, видео сам, борио се са собом, али је ипак, брзо написао: потпуковник Јеврем Марковић и устао.”*²⁶⁰ Према тврђењу Краљице Наталије, орден Светог Ђорђа кнез Милан је

²⁵⁸ Др Владан Ђорђевић, наведено дело, стр. 224.

²⁵⁹ Београдски дневник, бр. 67 из 1909. године.

²⁶⁰ Исто, Према евиденцији српске Врховне команде ово одликовање није никада уручено Јеврему Марковићу.

ИАБ, УГБ, 1878, Ка 1755, Ф XVII, 296.

Командат окружне књажевачке војске тражио је 8. јуна 1878. године, од начелника окружја јагодинског да диплому о ордену Таковског крста о врату преда Јевремовој фамилији. Окружни начелник је 19. јуна тај захтев са дипломом упутио управи вароши Београда, са молбом да се диплома преда Јевремовој фамилији и реверс упути команданту окружне књажевачке војске. Управа Београда због тога што је Јеврем осуђен због издајства, исти захтев упутила је Министру војном 26. јуна.

издејствовао за Јеврема Марковића, али му није никад уручен јер је стигао после почетка суђења.²⁶¹

Узалуд је у том разговору генерал Бобриков смиривао кнеза Милана. Интриге Косте Протића и Јована Бели Марковића против Јеврема Марковића, који је у то време са својом Књажевачком бригадом продирао према Косову, постајале су све безобзирније. Захваљујући њима по Београду су већ кружили гласови да је Јеврем починио разне злоупотребе, да је силну стоку дотерао у Јагодину његовом зету Мати Аранђеловићу, да је колима слао пиротске ћилиме својој кући и да је уцењивао Јевреје у Нишу.

После ослобођења Пирота Врховна команда је издала наређење по коме је Тимочки корпус требало да остане и даље у Пироту како би се извршиле припреме за наступање према Софији. Команда за почетак наступања добијена је 3. јануара 1878. године. Неколико јединица из корпуса почело је наступање па су се чак и спојиле са руским јединицама, али је убрзо промењена команда па је цео корпус упућен према Нишу. У време борби око Ниша Књажевачка војска се налазила на следећим положајима: Добровољачки батаљон и Пожаревачки ескадрон у Радомиру са истуреним пешадиским и коњичким предстражама према Кистендилу до клисуре. Руднички ескадрон је из Софије дошао у Брезник. Књажевачка бригада I класе (4 батаљона, 3, батаљона комбиноване бригаде, V пољска батерија из Шумадијског корпуса, 4 топа III пољске Тимочке батерије, Књажевачки ескадрон и пионирска Књажевачка чета) у Брезнику.²⁶²

После ослобођења Ниша српска Врховна команда донела је одлуку да се главне српске снаге упуте према Косову. Тимочки корпус требало је да дејствује између Шумадијског и Моравског корпуса, долином Јабланице и Пусте реке преко Голана, и од Медвеђе према Приштини.²⁶³

Продирање Тимочког корпуса отпочело је 24. јануара. Књажевачка војска, којом је командовао потпуковник Јеврем Марковић, наступала је од Бојника преко села Слишана, Гајтана и Механе према Преполцу. Сутрадан је на Петровој гори савладан отпор турских нерегуларних трупа и истог дана ушло се у село Гајтан. Напад је настављен следећег дана наступањем преко планине Мајдан и после велике борбе турске снаге су натеране у повлачење. Посебну тешкоћу представљале су велике хладноће. Књажевачка војска је ноћ између 27. и 28. јануара провела у дубоком снегу по великој хладноћи, без одговарајуће опреме, на отвореном простору на планини Мајдан. Више је тада страдало војника од хладноће него у току борбе. Коњички ескадрони готово су остали без

²⁶¹ Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, Београд, 1999, стр. 90.

²⁶² *Ратник*, 1879, књ II, стр. 680.

²⁶³ Врховна команда српске својске, *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878*, стр. 146.

коња. Упркос свим тешкоћама, Књажевачка војска наставила је упорно пробијање кроз сметове. До села Свињишта у области реке Косаонице, Књажевачка војска је стигла 28. јануара. Због завејаних путева и густе магле, предузето је извиђање у свим правцима. Па ипак, и поред тешких услова, Књажевачка војска наставила је 29. јануара наступање од села Свињишта преко Доброг Дола ка Преполцу. У току истог дана освојен је Трпез, највише и најзначајније узвишење на развођу Ибра и Лужне Мораве, неопходно за наставак напада према Преполцу. Због великог умора и лошег времена, Књажевачка војска се два дана задржала у реону Трпезе. Тек 31. јануара, ради извиђања долине Лаба, Јеврем Марковић је покренуо своје трупе на југ преко Мачије стене ка селу Хртици и реци Брвеници. Једини сукоб био је код села Шајковца и после краће борбе непријатељ је био приморан да се повуче ка Приштини. Када се сматрало да се непријатељ дефинитивно повукао, појавиле су се значајније туске снаге на приштинском путу и на путу од Подујева ка Шајковцу. Због ноћи и густе магле није дошло до сукоба. Турци су се повукли према Приштини а Књажевачка војска на линију Трпеза – Мачија стена – Хртица, поседајући путеве који из долине Брвенице воде према Приштини.²⁶⁴

С циљем да потисне турске снаге у долину Лаба, Јеврем Марковић је 1. фебруара покренуо своје трупе намеравајући да заузме положај између Дубнице и Брвенице. До оштрих борби дошло је око села Шајковца, кога су турске снаге у току ноћи заузеле. Први напад није успео па су српске јединице морале да се повуку на полазне положаје. У другом нападу, који је извршен уз подршку артиљерије, турске јединице су биле приморане на повлачење. После разбијања турских снага Књажевачка војска није наступала према Преполцу, већ се по наређењу пуковника Хорватовића поново вратила на полазне положаје како се не би ослабили положаји на Трпези, чиме би био угрожен десни бок и могућност напада на Преполац.

Примирје, које је наступило 22. јануара (3. фебруара), затекло је Књажевачку војску у кретању према Преполцу. У време примирја Књажевачка војска налазила се на следећим положајима: I рамски и II моравски батаљон (Пожаревачке бригаде) на вису Трпеза, три књажевачка батаљона (I, II, III) и III пољска батерија у Трпези, I комбиновани (Црноречки) пук и I брдска батерија на Мачијој стени, II комбиновани (Крајински) пук, IV тешка батерија и ескадрон, позади Хртице, на висовима. Књажевачка три батаљона, брдска батерија и половина ескадрона упутила се према Преполцу када је објављено примирје. Штаб Књажевачке војске такође се налазио на путу.²⁶⁵ Продирање према Преполцу Књажевачку војску стајало је огромних напора јер се кретала планинским ланцима зими, под сталном борбом и са

²⁶⁴ Врховна команда српске војске..., стр. 154.

²⁶⁵ *Ратник*, 1879, књига II, стр. 875.

оскудицом у одећи и храни. Из извештаја команданта Тимочког копуса најбоље се може сагледати улагање надчовечанских напора официра и војника Књажевачке војске: „У опште морао би се цео простор по захтевима војничких правила, не само у зимње, но и у летње доба непоходним сматрати, и од Сливана па даље за таковога и сами Арнаути држаше јер никада од Сливана даље није нога турске војске ступила, нити је ова продирати могла; а о пролазу топова никад ни помена не беше...

Терен је већим делом ниском травом покривен, која пролаз за пешаке и коњанике отежава, а за кола и топове још већи напор захтева, што се више терен пење, тим путови све хрђавији, а грмови све израснији.

Путова има просто пољских, како су их кола врло незнатном употребом и ноге човечије обележиле; но разлика између површине ових и површине осталог земљишта само је та што су обележени, а често и ово савршено престаје, па је пут тамо, куд ко продрети може...

Артиљерија маршира постепено напред те да се дохвати положаја Трпезе. Топови су често растављани и на рукама извлачени и спуштани. Где се запрега уз брдо употребљавала, ту је по 6 пари коња и по 10 пари волова упрезало...Топови се спуштају сваки са по 60 до 100 пешака на пајванима, тако, да се пешак једном руком придржава за грм, а другом пајван устеже, јер опанак клиза...

Артиљерија и пешаци показали су чудо од издржљивости. Ко небеше рањен имађаше модрице...После неколико дана имадоше они неслана кувана кукуруза место хлеба. Понос одржа их добро расположе, а на висини задатка.”²⁶⁶

²⁶⁶ Врховна команда српске војске, Рат Србије са Турском за ослобођење и независност, стр. 150-155.

ГЛАВА СЕДМА

ТОПОЛСКА БУНА И СУЂЕЊЕ ЈЕВРЕМУ МАРКОВИЋУ

У првом српско-турском рату Србија је максимално исцрпела своје материјалне и новчане резерве. Зато је влада за покриће ванредних војних трошкова била принуђена да уведе неке додатне мере. Настављено је са наплатом принудног зајма, а уведени су и нови порези. Најзначајнији нови порез био је порез од три динара по глави становника. Невоље становништва појачала је неродна година па се недостатак хране појавио као велики проблем. Војне власти ипак су наставиле да присилно врше сакупљање хране за војску. Реквизиција је често вршена без процене и признаница па је више личила на пљачку.

Поред недостатка хране, тешкоћу су представљали војни неуспеси у првом рату. Сувише велике људске и материјалне жртве уздрмале су борбени дух српске војске. Стање у земљи уверило је присталице Карађорђевића да је могућа промена династије. Либерали су једино остали уз Обреновиће, али су и они, као покретачи рата против Турске, доста изгубили политички утицај. И сами либерали, нарочито из крајева који су највише пострадали у рату, замерали су својим првацима што су поред пораза и даље бранили Обреновиће. Све остале политичке групе, па и млађи људи који су се изјашњавали као социјалисти, биле су против династије Обреновића.

Извршење мобилизације за други српско-турски рат пратиле су још и посебне тешкоће, које су се јавиле због лоше организације. Када је требало окупити јединице Шумадијског корпуса, уочена је недовољна количина хране јер су коморе грешком биле послате у Јагодину. Због тога неке бригаде нису кренуле према граници. Осим хране Шумадијска војска није имала ни довољно оружја и војне опреме. На основу таквих достава из Србије Петар Карађорђевић је намеравао да пређе у Србију и да уз помоћ својих присталица и народа збаци династију Обреновића са престола. У Србију је требао да уђе код Кладова, а одатле преко Смедерева да оде у Крагујевац.

142

побуњеничка војска остала малобројна. Бројала је око стотину војника, који су били без довољно оружја и муниције.

Иако слабо организована побуна је унела велики страх код кнеза и владе. На седници владе од 27. новембра усвојен је указ о увођењу ванредног стања у лепеничком и јасеничком срезу. Одлучено је да се упути војска у Тополу, на челу са пуковником Милутином Јовановићем. Истовремено, у Крагујевац је упућен генерал Јован Бели Марковић са овлашћењима о спровођењу указа о ванредном стању.²⁶⁷ Окружним начелницима у Шапцу, Смедереву, Ваљеву, Горњем Милановцу, Јагодини и Ћуприји наређено је предузимање свих мера како би се спречило ширење побуне, као и могући прелазак Петра Карађорђевића у Србију.

Војска за сузбијање побуне успела је 29. новембра без отпора да заузме Тополу. Побуњеници су врло брзо похватани на челу са њиховим водницима.²⁶⁸ Пуковник Милутин Јовановић је већ 3. децембра образовао војни суд. За председника суда постављен је потпуковник Гаврило Поповић, а за судије капетан Марко Цинцар Марковић, потпоручник Драгутин Пешић и потпоручник Живојин Милић.²⁶⁹

Мада је врло брзо савладан отпор, властима је ипак било најважније да похватају главне подстрекаче побуне. После хапшења непосредних подстрекача, Панте Поповића и Михајла Беговића, као и њихове подстрекаче Ђорђа Деметровића Голобочанина и Дамњана Беговића, уследило је хапшење и неколико угледних људи. Ухапшени су у својим изјавама износили умешаност Аћима Чумића, бившег председника владе, Илије Милосављевића-Коларца, богатог трговца из Београда и потпуковника Јеврема Марковића.

Највећу пажњу у јавности изазвало је суђење Јеврему Марковићу. Његово увлачење у процес почело је признањем Голобочанина и Спасића, а касније и Стевана Кнежевића. Док је трајао рат Јеврем Марковић се није смео дирати. Министар унутрашњих дела тражио је да се официри без велике потребе не повлаче са фронта, мада је командант тополске посаде пуковник Милутин Јовановић тражио да се суђење Јеврему Марковићу одржи што пре. У представци од 7. марта тражио је од кнеза да нареди привођење Јеврема Марковића и извршење претреса његовог стана. За Милутина Јовановића чак и Јевремово истицање у рату потицало је из сумњивих побуда. На основу сумњивих исказа, по пуковнику Милутину Јовановићу, Јеврем је био најважнији учесник на преврату, и оружана побуна у Тополи његово је дело.

²⁶⁷ *Српске новине*, бр. 125, 7. јун 1878.

²⁶⁸ *Правда*, бр. 50, 26. фебруар 1905. У време хватања бунтовника, по наређењу кнеза Милана и пуковника Милутина Јовановића, извршено је рушење тополског града. Само рушење извршио је кулуком тадашњи начелник среза јасеничког Сима Павловић, по писменом наређењу команданта тополске посаде, донете из Београда. Поједине делове зидина и кулу срушио је тадашњи поручник Влајко Николић.

²⁶⁹ *Српске новине*, бр. 125, 7. јун 1878.

Јеврема су Голобочанин и Спасић теретили као завереника који се ослањао на снагу оружја, припремајући као официр преврат у војсци. Јеврем је у разговору са Голобочанином, како је овај тврдио, ниподаштавао скупштинску борбу опозиције, и изјашњавао се за преврат оружаним путем. Наводно је изјавио: „*Радите ви у клубу како знате, а ја ћу једног дана са мојом крајином и Хорватовићем и Топаловићем да прогласим Петра за кнеза и докле дођем до Честобродице влада и књаз ће препливати Саву. Ако од тога ништа не буде, да ће он својим револвером убити књаза, где се сукоби с њим.*“²⁷⁰

По исказима Голобочанина, Јеврем је био један од давнашњих поборника за династију Карађорђевић. С њим је говорио много пута о плановима како да се та династија врати у Србију.

По тврђењу Спасића, Јеврем га је јуна 1877. године, када је пролазио преко Смедерева идући за Јагодину, слао у Београд на договор у циљу да се од Карађорђевића затражи новац за преврат.²⁷¹ По исказу истог Спасића, Јеврем је истовремено послао и Голобочанина код Карађорђевића за новац. Јеврем је, по њему, отишао за Јагодину не да се лечи, зашто је добио одсуство, већ да чека новац од Карађорђевића у суми од 20.000 дуката, па да потом побуни јагодински округ пошто придобије старе ислужене војнике. Пошто није добио тражени новац, Јеврем је после месец дана опет отишао у Смедерево где је написао писмо за Владу Љотића, секретара Петра Карађорђевића, и послао Спасића да га однесе и прими новац. По исказима Спасића и Голобочанина, садржина писма била је следећа:

„Познато ти је, писао је Јеврем Влади, да је мој брат страдао за вас. Ја не могу заборавити на кости свог брата. Владо млати ти празну сламу на рачун другог – не вреди! Новаца треба!

А колико Дача ће ти казати.“

Влада Љотић се изговарао Спасићу да су Карађорђевићи пред босански устанак издвојили знатну суму новца за преврат у Србији. Било је уговорено да Јеврем и његов брат Светозар дођу у Нови Сад на договор. Јеврем тада није дошао па су Карађорђевићи сав новац потрошили у босанском устанку. Тада је Љотић замерио Јеврему и назвао га страшљивцем. То му је пребацио и у писму које је упутио као одговор Јеврему.²⁷²

По исказима истих, одговор је гласио:

²⁷⁰ *Српске новине*, бр. 126, 8. јун 1878.

²⁷¹ Јеврем је Паји Михаиловићу признао да је узимао новац од Карађорђевића, али да није ништа радио на њиховом повратку у Србију. АИИ, Збирка Паје Михаиловића, 5/XIV.

²⁷² *Српске новине*, бр. 126, 8. јун 1878.

„Јешо

Рачун твој сам примио. Сад га не могу исплатити. Кривица је више до вас но до нас. Ми правимо разлику између врбовине и дренажине.

Гледај да се до 22. т.м на сваки начин састанемо где, али најбоље у Новом Саду. Ако не можеш доћи а ти прати у Н. Сад Милицу или Мацу (Спасић. Се не сећа тачног имена).

Прими поздрав

Твој Црњош”

Писмо је Спасић наводно предао једном Голобочаниновом изасланику. Голобочанин је саопштио одговор Јеврему, а писмо поцепао да се не би нашло код њега.²⁷³

Трећи сведок против Јеврема био је телеграфиста Стеван Кнежевић. Стеван је био родом из Книна. По доласку у Србију вршио је телеграфску службу у Јагодини, у време првог српско-турског рата. Тада је и упознао породицу Марковић. Сматрало се да је у Јагодину послат да компромитрује водеће личности опозиције: Љубу Стефановића, Владимира Живковића, Драгутина Пироћанца, Саву Шпикљу, Тасу Ђикића, Тодора Аранђеловића.²⁷⁴ У Београду је успео да се повеже са Јевремом и Илком и убрзо је постао Јевремов лични пријатељ. Као такав присуствовао је Јевремовим иступањима против кнеза. Стеван је тврдио да је Јеврем пред њим и Савом Грујићем, скинуо Таковски крст и обесио га о врат Илкином псу.²⁷⁵ По његовим речима, Јеврем је псовао кнеза и називајући га „балавцем који ништа не зна” и кривцем за пораз у рату са Турском. Наводно је Јеврем изјавио да се реактивирао јер би тако могао корисније да ради на остваривању својих намера у збацивању кнеза Милана са престола. Стао је на чело незадовољника у Јагодини, а нарочито је радио на придобијању старих ислужених војника. Када је постављен за команданта Књажевачке војске, изјавио је да ће са том војском да постави Петра Карађорђевића за кнеза, а ако у том не успе, онда ће извршити атентат на кнеза „у конаку, у цркви, на улици, позоришту, или где се год сукобим.”²⁷⁶

Стеван Кнежевић је поред Јеврема, за припрему преврата оптуживао Аћима Чумића, Милутина Гарашанина, Адама Богосављевића и Николу Пашића.²⁷⁷

По сећању Стевана Маленовића, адвоката из Јагодине, Стеван Кнежевић је био наручен сведок, коме је после суђења исплаћено 200

²⁷³ *Српске новине*, бр. 126. 8. јун 1878.

²⁷⁴ *Тополска буна и њени саучесници*, Прештампано из *Народног гласника*, Београд, 1878.

²⁷⁵ *Политика*, 6. фебруар 1976.

²⁷⁶ Андрија Раденић, *Тополска буна*, Историјски часопис, бр. из 1960. године, стр. 130.

²⁷⁷ АИИ, бр. 7/2, VII/1.

дуката.²⁷⁸ У Маленовићем сећању стоји: „...Кнежевић исприча поменутом чиновнику да је дошао под морање из Неготина, спремљен од тамошњег окружног начелника Николе Борђевића и да је наморан да лажно сведочи против Јеврема Марковића, Аћима Чумића, Милана Пироћанца итд. По предмету Тополске буне, с тим да ће погинути ако ово не изврши, јер ће и сам бити уапшен као саучесник у реченој буну и бити осуђен...”

Кнежевић је добијао телеграфска упутства преко среског начелника и преписивао их па по истима и сведочио. Од њега је тражено да сведочи и о томе што није никада ни видео ни чуо. Изјавио је како је неко донео Јеврему Марковићу и Аћиму Чумићу неколико хиљада дуката од Карађорђевића и још многе друге лажи.

Стеван Маленовић је причао тада многим по Београду све што је од Кнежевића чуо, а то је било много раније него што су ухапшени Јеврем и Чумић:

„А сигурно је о овоме дознао и Јеврем, који је тада био са војском око Беле Паланке и Пирота, али уздајући се у то да није умешан у Тополску буну, а осим тога и то што му о томе његов побратим министар воени Сава ништа не јавља, није хтео да предузимље ништа за свој спас и ако су му о томе саветовали његови многи пријатељи, па чак и руски генерал Гурко, који је негде у близини био са војском руском и чуо о томе, пак и позвао и саветовао и сам Јеврема да иде к њему и да се спасе. Ово је такође један јак доказ да је Тополска буна напакована, иначе не би Јеврем смео чекати да изгуби главу, када би знао за исту буну и био у њој умешан.”²⁷⁹

О настојањима да се Јеврем повеже са пљачкама и Тополском буном, сазнао је и Јован Авакумовић, начелник у Министарству унутрашњих дела, дугогодишњи пријатељ Јеврема Марковића. На основу шифрованих телеграма које је добијало Министарство унутрашњих дела, почеле су да се преносе информације о пљачкама које је Јеврем починио као командант. Од Јевреја је, под обликом некаквог војног суда, узимао велике количине новца па је те исте Јевреје ослобађао казне. У почетку, познавајући Јеврема, Јован Авакумовић није веровао у такве гласине све док нису добијени извештаји од окружног начелника у Јагодини о претресу Јевремове куће и о послатим скупоченим ћилимима кнегињи Наталији. Од тада су многи веровали у истинитост таквих извештаја. Знајући за непријатељски однос кнеза Милана према Јеврему, Јован Авакумовић је знао да кнез неће пропустити прилику да се под маском суђења ослободи енергичног и способног официра и опасног противника. Иако су војни закони били строги, по којима су и за пљачке биле

²⁷⁸ Милан Пироћанац, *Белешке*, Београд 2004, стр. 14. У Београду се говорило да је Стеван Кнежевић добио 95 дуката од Радивоја Милојковића, тадашњег министра унутрашњих дела, за сведочење против Јеврема Марковића.

²⁷⁹ АС, ПО – 147/152.

предвиђене оштре казне, повезивање са Тополском буном само је још додатно уверило Јована Авакумовића у каквој се опасности налази Јеврем Марковић. Њихов разговор у Београду половином марта 1878. године, у време Јевремовог одсуства, Јован Авакумовић је забележио у својим *Мемоарима*.

„...С тога сам Јеврема запитао најпре: Је ли истина, што се говори, да је за себе узимао многу пљачку, а нешто од исте послао Књегињи Наталији; и нарочито, да ли је у Нишу, под обликом некаквог војног суда, изнудио новац од неких тамошњих Евреја? ²⁸⁰

Кад сам ово изговорио, Јеврем је сав узнемирен, устао и рекао ми: Хвала ти, што си повео реч о томе. Чуо сам, да ми се подмећу неке баснословне пљачке и некакве изнуде у Нишу. Мило ми је, што си ми, без тога, било најтеже, ако би ти, као мој друг и пријатељ, можда посумњао у моју часност. Почећу најпре о пљачкама, после о изнуди. Ја сам при освајању Пирота, истина узео, као и други, нешто ствари. Најбоље од тих ствари послао сам Књегињи Наталији, а мени сам задржао само неке, смем слободно рећи прње. Ништа нисам узео да би се обогатио, већ само за успомену. То је лако увидети по самој вредности ствари, које сам задржао а које сам готов увек показати. Имао сам прилике да узмем и за себе задржим више ствари и од велике вредности, па то нисам урадио. По томе ми можеш веровати, колико ми је тешко, да ми се то подмеће. Сви ти гласови о некаквим баснословним пљачкама против мене, саму су лаж и гадан продукт људи ниских, који би хтели тиме да окаљају моје име и карактер...Па зар сада, у овом мом положају и добром изгледу мога напредовања у војсци, да се спустим тако ниско, да пљујем на моју прошлост и каљам моју официрску част, за неке тричаве прње. Не, ја то не би урадио, и зато ме боли, што ми се то измислило. Уверен, да немам потребе теби доказивати истинитост мојих речи, нећу више да говорим о том првом подметању, већ ћу да

²⁸⁰ Др Михајло Марковић, *Моје успомене*, Београд, 1906, стр. 245-246. Према тврђењу Михајла Марковића, из куће јеврејског рабина, који је пред улазак српске војске побегао из Пирота, по наређењу Јеврема Марковића, однето је у шест саоница, безброј јастука и душека напуњених вуном, ћилимова, сиџатета, један нов клавир на 3 ноге, стотине старих јеврејских књига у кожном повезу, једна рабинска одежа од најфинијег фланера проткана златом, столица, астала, кухињског посуђа, тањира, чаша, флаша итд...Михајло Марковић, иначе велики пријатељ и истомишљеник Светозара Марковића, једном је дошао у сукоб са Јевремом Марковићем у Пироту. Када је Мих. Марковић у једном сокаку наишао на тела двојице српских војника, које су мачке почеле да изједају, рапортирао је Јеврему као команданту Пирота о томе и тражио је да се војници сахране. Како ни после три дана није дошло до сахране војника, он је о томе обавестио пуковника Ивановића, а овај Јована Бели Марковића. После утврђивања истине Бели Марковић је говорио да ће се обрачунати са Јевремом. Мих. Марковић сматра да је Јеврем издао наређење да се војници сахране, али није водио рачуна да ли ће се његова наредба извршити. Он је пљачком Пирота био толико окупиран да није имао времена на нешто друго да мисли, већ само на пљачку.

прећем на онај други измишљени глас, о уцени у Нишу. И то је само подла и ниска лаж. Никад, и ни од кога нисам у Нишу изнудио ни једне крине паре, а камо ли шта више.

Никаквом Еврејину, ни ма ком дугом, нисам у Нишу судио, а још мање што узео, под маском каквог суђења. Све је то толико лажно, да се само чудим, како је могла пасти идеја, да се тако клевета, без икаквог даног повода од моје стране. Само подли и без карактерни људи били су способни блатом бацати се на мене у моменту, кад сам служио отаџбини најсвесније и најпреданије, кад сам свој живот залагао, за срећу, и напредак и славу отаџбине...

Овакав одговор Јевремов на моје прво питање, био ми је пријатан, јер сам из тога видео, да се Јеврему само подмећу пљачке и уцене. Још ми је остало да чујем од Јеврема, како стоји са оним питањем војног Суда о њему. Зато сам га, без околишења запитао: Како стојиш са Карађорђевићем. Имаш ли каквих дела или веза са њим, или његовим људима у Србији? Јеврем ми на то питање одговорио одмах.

Рекао ми је, да се са Петром Карађорђевићем и његовим људима у Србији имао веза раније, док је био без службе. Али одкако је реактивиран све је прекинуо. Од тада није ништа радио или опитио ни са Петром Карађорђевићем, нити са његовим људима уопште.

После таквог Јевремовог одговора, сматрао сам да је дошао моменат, да му поставим непосредно питање о тополској побуни: Имаш ли ти какве везе са тополском побуном. Трага се сада о неким подацима твојих веза са Карађорђевићем. Јеси ли сигуран, да те тим путем не могу увући у тополску аферу. Да ниси бар знао о том предузећу?

Чим је ово саслушао, Јеврем ми је одговорио: Као што сам већ рекао, све везе са Карађорђевићем прекинуо сам повраћајем мојим у службу. Са тополском побуном нисам имао ништа, нити сам машта знао о њој. Ја то предузеће осуђујем, као дело непатриотско и које је за Србију могло бити фатално, пред наш улазак у рат. Сигуран сам, да ме нико, ни у каквом облику, не може увући, ма у какву одговорност за ту аферу. Ја сам, ево, болестан, дошао овде, да се лечим и остаћу у Београду, јер се не бојим да ми се, трагањем војног Суда или иначе, може набацити веза са тим непатриотским делом."²⁸¹

²⁸¹ Јован Авакумовић, *Мемоари*, књ. 2, стр. 106-110. Ј. Авакумовић у својим Мемоарима износи саслушање Милоја Маслошевца из октобра 1877. године, у коме се пре свега истиче Јевремов патриотизам: „...Имао сам, рекао је још Петар Карађорђевић, негде још једног одличног официра, као мога присталицу и поузданог, вредног и енергичног агитатора за мене. То је Јеврем Марковић. Овај је, док је био без службе, често долазио к мени, договарао се са мном и радио свуда по Србији за мене тако живо, да сам, по његовој спремности, енергији и искреној оданости, смео, у датом моменту, рачунати на његову најплоднију потпору. Ну, на жалост, више не могу, додао је Петар Карађорђевић, рачунати на Јеврема. Од како је реактивиран за официра, Јеврем Марковић је за мене изгубљен. Ја сам, после његовог реактивирања, преко

Јеврем је у Београд дошао из Пирота дан раније када је требало да по захтеву Војног суда буде спроведен за Аранђеловац.²⁸² Јеврем је, на основу оптужби за учешће у Тополској буни ухапшен у другој половини марта 1878. године. По писању Темишварског *Народног гласника*, да не би изазвао револт грађана јер је Јеврем као бивши посланик и прослављени официр био поштован, хапшење је обављено ноћу: „...*Кад је овај (Јеврем) спавао закуцају на врата и кад је у гаћама и кошуљи отвори запита ко је? Одговори један: Имате депешу. Јеврем се превари, устане и отвори врата, а гомила оружаних пандура јурне у собу те га тако у затвор одведу...*”²⁸³

Према сведочењу Јелене Илке Марковић, она је са Јевремом дошла у Београд због њиховог лечења. После осам дана, у њихову собу, у једној гостионици где су одсели, дошла су три чиновника, један у цивилу и два војна чиновника, и извршили претрес њихових ствари. Ништа нису однели, али су повели Јеврема са собом, иако је имао грозницу. Јеврем је био затворен и држан под стражом у великој касарни. Одмах сутрадан био је спроведен за Аранђеловац. Са својом женом успео да се види накратко, приликом уласка у кола.²⁸⁴

Одмах по Јевремовом хапшењу извршен је претрес у његовој кући у Јагодини. Приликом претреса нађена је једна листа шифара, које нису биле званичне, једна изјава Петра Карађорђевића, којом је Петар бранио свој углед од неких напада из ранијих година, слика о убиству Карађорђа.²⁸⁵

Према извештају начелника Јагодинског округа Стевана Лукића упућеног Стевчи Михаиловићу, претрес је по наређењу команданта тополске посаде пуковника Милутина Јовановића, започет 17. а завршен 24. марта. Приликом претреса нађено је: једна штампана изјава Петра Карађорђевића из 1874. године, оригинални програм Аћима Чумића и

пријатеља које је Јеврем знао као поуздане, Јеврему поручивао, да ми остане одан и да ради за династију Карађорђевић. Али ми је Јеврем одговорио овако – мојим реактивирањем, прекинуте су везе са Карађорђевићем, Шта сам радио, ван официрске униформе, нека се преда забораву. Моја садашња официрска заклетва налаже ми, да не будем издајник Кнеза и отаџбине. Нека ни Петар Карађорђевић то не тражи од мене. То ми не допушта мој карактер-

Кад сам од Јеврема добио овакав одговор, нисам, рекао је даље Петар Карађорђевић, више ни покушавао тражити од Јеврема ма какву услугу, нити је он ма шта тражио од мене, од тада. Шта више, од реактивирања Јеврем је прекинуо и сваку дружбу са мојим људима, за које је знао да су моји агенти.“

²⁸² Јован Авакумовић, *Мемоари*, књ. 2, стр. 105.

²⁸³ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 34-35, из 1878. године.

²⁸⁴ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883. Јеврем је оболео услед напора приликом борби у надирању према Приштини. Због лечења је и дошао у Јагодину, а после неколико дана отишао је са женом за Београд, да настави са лечењем. Јелена Марковић је оболела због напорног рада у војним болницама у Јагодини, у којима је била главни надзиратељ.

²⁸⁵ *Српске новине*, бр. 126, 8. јун 1878.

дружине о држању на Скупштини, једна сумњива слика, за коју се верује да је рас-кнез, једно писмо у коме се спомиње Александар и више других сумњивих писама које су добијали Јеврем и Илка Марковић.

При претресу нађено је и много опљачканих ствари из ослобођених крајева: бакарног и сребрног посуђа, мушке и женске одеће, више скупочених ћилима и више ствари вежених златом, све у вредности од око 26.845 гроша чаршијских. Попис и процена ствари Јеврема Марковића за које се сматра да су опљачкане, извршена је 10. јануара 1879. године, по одлуци окружног суда од 16. новембра 1878. године, за исплату дугова његовим повериоцима. Укупна вредност процењена је на 17.662 гроша и 30 пара. На списку се налазио 91 предмет, од којих су били највреднији: један велики Пиротски ћилим, који је процењен на 1.000 гроша, две свилене навлаке за јоргане вежене златом у вредности од 600 гроша, једна златна пафта са каменом у вредности од 600 гроша, пет великих ћилимова у вредности од 2.000 гроша, 116 ока разног бакарног посуђа у вредности од 700 гроша, један тепелук женски од урубија са једним низом великих и малих мамудија у вредности од 6.940 гроша. Ове ствари нису продате за исплату дугова, већ су по одлуци суда од 27. априла 1882. године предате на чување Сави Живковићу-Шпикљи, а по решењу окружног суда од 14. јуна исте године све ствари, са још неким Јевремовим личним стварима, предате су Јелени Илки Марковић. Укупна вредност предатих ствари процењена је на 18.325,30 гроша.²⁸⁶

Осим овога, по признању других, многе од опљачканих ствари налазиле су се у Књажевцу, у Рготини код Јевремовог ујака Алексе Здравковића, у Смедереву код Цветка Видаковића и у Јагодини код зета Мате Аранђеловића.

Претресу је присуствовао, на позив маћихе Марије, и министар војни Сава Грујић, који је тада пролазио кроз Јагодину враћајући се из Ниша.²⁸⁷

Касније, при пописивању опљачканих ствари, пописан је и лични накит Јелене Илке Марковић, који је она донела у мираз, иако су на накиту била угравирана имена Илкиног првог мужа и њених родитеља. То су посведочили и њихови дугогодишњи пријатељи Јошка Бошковић, Гига Гершић и Туроман, који су познавали оба мужа Илке Марковић. Такође и компромитујућу слику *Смрт Карађорђева* донела је Илка када се удала за Јеврема. Сliku је Ђура Јакшић поклатио њеном првом мужу лекару Јови Аранђеловићу, у знак захвалности за излечену кћер.²⁸⁸

Суђење Јеврему Марковићу, највише слављеном и одликованом официру у другом српско-турском рату, изазвало је највећу пажњу јавности. Оптужница потив Јеврема подигнута је на основу оптужби

²⁸⁶ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

²⁸⁷ АС, ПО – 39/191.

²⁸⁸ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 37 из 1878. године.

Голобочанина, Спасића и Кнежевића. На суђењу се Јеврем енергично бранио. Пријатељство са овом тројицом није порицао, али је знао да су Дача и Голобочанин скутоноше Чумићеве, а самог Чумића је знао као великог Карађорђевићевца. Он је њихове изјаве оценио као њихова дела, а себе правдао делима у рату. Као потврду таквог тврђења навео је да га је још његов покојни брат Светозар једним писмом Владе Љотића уверио да је Чумић примио од Карађорђевића 3.000 дуката. Што се тиче писма, изјавио је да га је можда писао, али не да озбиљно тражи новац, већ у шали јер је знао да су Карађорђевићи одавно без новаца.²⁸⁹

Сви његови напори да се одбрани били су узалудни. Суд је прихватио изјаве сведока као истините.²⁹⁰

По завршеном судском процесу председник суда генералштабни пуковник Гаврило Поповић, у свом реферату упућеном кнезу Милану, од 20. априла 1878. године, издвојио је највеће кривце. Само за Голобочанина је изразио мишљење да заслужује помиловање, док је за Јеврема нарочито инсистирао на његовој кривици, наводећи га као највећег злочинца. Сматрао је да смртну казну над њим треба извршити и због касније могуће опасности.²⁹¹

²⁸⁹ *Српске новине*, бр. 126, од 8. јуна 1878. године.

²⁹⁰ Исто.

²⁹¹ Андреја Раденић, *О Тополској буни*, стр. 130.

ПОКУШАЈИ СПАШАВАЊА ЈЕВРЕМА МАРКОВИЋА

За спас Јеврема Марковића највише су се заузели Сава Грујић и председник владе Стевча Михаиловић.²⁹² Такође се и руски генерал Бобриков залагао за помиловање Јеврема Марковића. По њему Јеврем је био неустрашив, храбар, талентован и окретан официр, и за време рата је показао велику ратничку способност, нарочито када је са својом бригадом освајао Ак-Паланку и Пирот. Али, по његовом мишљењу, Јеврем је неодмереним изјавама и сплеткама других успео да навуче мржњу кнеза Милана.²⁹³ На молбу Саве Грујића, који је истакао да ће Јеврем бити сигурно стрељан пошто је оптужен за велеиздају и предат војном суду, Бобриков је одмах отишао код кнеза Милана, али овај га је хладно примио. Повишеним тоном га је подсетио на случај Корцовљева, који је због мешања у унутрашње ствари Србије био опозван из Београда.²⁹⁴

Бобриков је био упоран у интервенцији, „*тражећи рачуна о животу и части потпуковника Јеврема Марковића, као кавалера ордена Св. Ђорђа, јер убиство Јеврема, не би могло одговорати достојанству највећег ордена Св. Ђорђа победиоца.*”

После овог разговора генерал Бобриков је поново затражио помиловање за Јеврема Марковића када му је Сава Грујић саопштио да се судска акта о Јеврему Марковићу налазе код кнеза Милана. Поново је добио обећање да кнез неће одлучити о судбини Јевремовој док га предходно не упозна са целим процесом и не саслуша његово мишљење. До разговора Бобрикова са кнезом Миланом више није дошло. Иако му је кнез тврдио да о судбини Јевремовој не треба да брине, стрељао је Јеврема одмах по одласку Бобрикова из Београда.²⁹⁵ Бобриков је са

²⁹² Паја Михаиловић, *Дневник*, АИИ, Збирка Паје Михаиловића, 5/XIV. *Сава Грујића нападају како се није заузимао за друга, али неоправдано...Јевремова жена долазила Стевчи и молила га, да говори Милану, и да је Стевча то учинио, али му је Милан одговорио: добро видећемо. Међутим види се да је стрељање било и да нико о томе није знао, ни Јеврем Грујић, ни Сава ни Стевча. Ето на такав се начин крвожедни Милан ослободио човека кога је сматрао за непријатеља. А није имао право. Јеврем кад је активиран, почастиован и прочуо се као храбар и вешт војсковођа, био би најоданији слуга Миланов, јер је волео почасти, новац и уживање. То су његове карактерне особине које сам запазио код њега за низ година пријатељства.*

Јован Авакумовић, *Мемоари*, стр. 119. Осим Јована Ристића и Радивоја, остали министри нису знали за стрељање Јеврема Марковића, док им то није саопштио кнез Милан, после молбе Јеврема Грујића за помиловање.

²⁹³ Милан Пироћанац, *Белешке*, стр. 21. Кнез Милан је руском конзулу тврдио да поседује Јевремово писмо, у коме овај наводи да ће да убије кнеза.

²⁹⁴ Стојан Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 2, Београд 1912, стр. 313.

²⁹⁵ *Београдски дневник*, бр. 130 из 1920. године.

случајем Јеврема Марковића и неискреношћу кнеза Милана упознао и руског цара, после чега је преко дипломатског представника Србије упућено протесно писмо кнезу Милану.²⁹⁶

За Јеврема се залагао и његов пријатељ Јован Авакумовић. У својим *Мемоарима* оставио је сведочанство о томе. Он је 7. маја 1878. године, од стране министра унутрашњих дела, добио задатак да напише реферат за кнеза Милана о пресуди на смрт Јеврема Марковића. Поред аката о пресуди добио је задужење да напише и реферат о Јевремовим пљачкама „...једно пре подне, позвао ме је Радивоје у своју канцеларију и рекао ми: Ово су акта о осуди Јеврема Марковића.

Проучите из аката и напишите реферат за Кнеза. Јеврем је, као што ћете видети, осуђен на смрт. Поред акта о овој пресуди, ево вам, у засебном одељку, акта о пљачкама Јевремовим, па и о томе напишите реферат за Кнеза...”

На основу судских аката о Јевремовој осуди Авакумовић је написао:

- Да нема доказа, да је Јеврем, ма чиме, био умешан у Тополску побуну или бар да је за њу знао.

- Да је Војни суд Јеврема огласио кривим у том делу и осудио га на смрт само по исказима и закључцима из података о ранијој вези Јеврема са Карађорђевићем, пре Јевремовог реактивирања за официра.

Из аката о пљачки изнео је:

- Да против Јеврема има тешких оптужби, које, ако би се доказале, донеле би по војном закону, такође осуду на смртну казну.

- Да ислеђења о тим пљачкама нису потпуно изведена код истражних органа, већ су акта о томе била послата Војном суду да он продужи ислеђење и, по потреби, суди Јеврему и о томе. Војни суд, нити је вршио ислеђење нити је осудио Јеврема за пљачке.

После изложених чињеница и доказа по актима и пресуди Војног суда, Авакумовић је изнео своје мишљење:

- Да нема доказа да је Јеврем био умешан у ту побуну нити да је ма шта знао за побуну.

- Да Војни суд, у недостатку тих доказа, није могао Јеврема осудити за Тополску буну ни у ком облику кривице.

- Пошто нема никаквих доказа за учешће у побуни, Јевремове раније везе са Петром Карађорђевићем, о чему постоје докази, по казненом поступку, њега не терете за ову побуну, ни да та његова ранија ативност стоји ма у каквој вези са овом побуном.

²⁹⁶ Стојан Протић, наведено дело, књ. 2, стр. 322.

- Да према томе пресуда Војног суда о осуди Јеврема за ту побуну не одговара закону па је не треба извршити.

За оптужбе због пљачке Авакумовић је у свом реферату изнео овакво мишљење:

- Оптужбе нису потпуно извиђене и ислеђене па се зато се још не зна, да ли је Јеврем крив или не.

- Да због значаја те оптужбе и величине казне за њих (смртна казна) налажу да се оптужбе потпуно извиде па према прибављеним доказима да Војни суд суди о томе.

Реферат је прочитан код кнеза. По читању реферата и мишљења Јована Авакумовића, кнез је упутио питање: *„Ви дакле, налазите, да Јевремова осуда не одговара закону и да пресуду не треба извршити, већ да треба доследити оптужбе за пљачке, па и за та дела Јеврему треба судити?“*

...рекао сам, извршење смртне казне над Јевремом по тој пресуди војног Суда, био би акт незаконит и Јеврема би то учинило политичким мучеником у очима људи...Међутим, ако би се, без призрења на ову пресуду, продужило ислеђење за пљачку и уцене, па се докаже, да је Јеврем крив, он би и ту био осуђен на смрт, са разликом само, да његова доказана кривица и осуда, тада не би била никаква судска неправда, већ само примена правде.“

После излагања Јована Авакумовића, кнез је запитаво Радивоја Милојковића за његово мишљење.

„ Радивоје је одмах одговорио овако: Нисам имао времена сам да читам акта војног Суда. Али уверен сам да је мој Начелник све пажљиво прочитао и да његово правничко знање коректно, усвајам то његово мишљење: да не треба извршити пресуду војног суда, и да треба извидети Јевремове оптужбе о пљачки и уцени...“

После излагања Радивоја Јован Ристић је одмах замолио кнеза за реч. Усвојио је мишљење Јована Авакумовића јер је веровао у његову стручност и тачност његовог реферата. Сложио се да се не изврши војна пресуда за учешће у Тополској побуни, али се није сложио са тим да треба да се изврши истрага и суди Јеврему због пљачке и уцена и да се за та дела, као бивши комадант војске, изводи на суд. Мишљења је, да би суђење за пљачку и уцену нанело велику љагу српској војсци ако би се још и доказало да команданти пљачкају и уцењују:

„ Моје је, дакле, мишљење: да не треба извршити пресуду војног Суда, али и да не треба извиђати и судити Јеврему, по оптужбама за пљачку и уцену...ја би био слободан предложити један средњи пут, а то је: да Ваше Височанство, својом милошћу, Јеврему смртну казну замени

заточењем на извесни број година, ну, и у том случају, да се не суди о пљачкама и уценама.”²⁹⁷

После излагања Јована Ристића, Кнез је изнео своје виђење пресуде:

„Пажљиво сам саслушао разлоге Начелника против осуде Јеврема Марковића. Не сумњам у правничку спремину, као и савесност његове оцене. Ценим разлоге Радивоја и ваше г. Ристићу. Али, и поврх тога, казаћу, како ја гледам на целу ову ствар.

Као владоцу, вазда ми је било непријатно, да одобрим извршење смртне казне. У овом садашњем случају, то ми је непријатно утолико више, што се смртна казна да извршити над вишим српским официром, који је у рату био храбар и одликовао се особито. Та непријатност за мене појачана још једним фактом, која није никаква тајна, а то је, да сам Јеврема Марковића, по сигурним подацима, вазда сматрао за противника Моје Династије и присталицу Карађорђевића. Уверен сам, да ће се, због тога, помислити, да сам једва дочекао ову прилику, да се ослободим свог династичног противника. Ну, Бог ми је сведок, да ме то не руководи у овој прилици, да ми је напротив, врло тешко, и да се ломим, шта да чиним, за суђеног Марковића. При свем том, ја морам радити само онако, како ми налаже моја владалачка дужност према отаџбини. Тополска побуна није била управљена само против мене и моје Династије, већ и против отаџбине, јер се појавила у најкритичнијем моменту, онда кад је Србија поново пошла у свети рат народног ослобођења. Та побуна, благодарећи Богу и оданости и енергичности Моје војске, истина, није нас омела на путу наше народне мете, али и поврх тога, то је појава, која се не сме оставити некажњена строго, а да се не повреде интереси отаџбине. Ова строгост нарочито се мора применити према војницима и у првом реду, према официрима.

Зато, у оваквим кривицама завере, Владалац не сме имати милосрђа нарочито према војницима и официрима, завереницима. Својим милосрђем, Владалац би стварао, неоправданим милосрђем, отаџбини опасност, да се понављају издајничка дела.

Овако гледам и на ову појаву Тополске побуне, ја имам да видим само толико: да ли је ко уредно и од надлежног Суда осуђен за то дело и са ли до суђења казна одговара закону...Ја као Владалац, не налазим разлога упуштати се у оцелу, да ли је Суд имао довољно доказа за

²⁹⁷ Андрија Раденић, наведено дело, стр. 109. Радикали су нападали Јована Ристића и Радивоја Милојковића јер су сматрали да су учествовали у монтираном процесу против Јеврема и осталих противника либерала. То потврђују изјавом нарученог сведока Стевана Кнежевића једном свом познанику, како је под притиском окружног начелника у Јагодини и по налозима и упутствима Ристића и Милојковића морао да сведочи против Јеврема.

Јевремову осуду. Ја морам осуду респектовати, као одјек судијског убеђења и као свршен чин.

...Иако сам већ рекао, да нерадо пуштам извршење смртне казне, овде морам то учинити, у интересу отаџбине, као што сам разложио напред. Решен сам, дакле да не употребим моје право помиловања већ да пустим извршење пресуде на Јевремом. И у том смислу одговорићу Председнику војног Суда.”

Сутрадан, приликом рада у министарству, Радивоје је саопштио Јовану Авакумовићу да је Председник Војног суда телеграмом одговорио о пријему акта и јавио да је тог јутра стрељан Јеврем. То је било 19. маја 1878. године. Тог истог дана је било говора на министарској седници о Јеврему Марковићу. Јеврем Грујић тада је кнезу изнео јаке разлоге за помиловање Јеврема Марковића и молио је кнеза, да Марковићу смртну казну замени заточењем. Ту молбу Јеврема Грујића прихватили су и подржали: Председник Министарства Стевча Михаиловић и Министар војни Сава Грујић. Они су такође изнели јаке разлоге за помиловање и молили су кнеза да Јеврема помилује.²⁹⁸ Кнез их је саслушао пажљиво, али им је одговорио да је све касно јер је Јеврем тог јутра стрељан по пресуди Војног суда.²⁹⁹ Министри су били запрепашћени, али су ћутали. Само је Јеврем Грујић рекао да много жали што није знао да са овом молбом дође јуче јер је Марковић, као одличан командант у рату заслужио помиловање. Кнез је такође истакао да је и њему жао, што је стрељан један одличан официр, али да није могао да му помогне, кад га је Војни суд осудио за овако издајничко дело. Тиме је завршен говор на министарској седници о Јеврему Марковићу.³⁰⁰

Јеврема Грујића је молила за помоћ и Илка Марковић.³⁰¹ Илка је написала молбу и краљу Милану тражећи да јој помилује мужа, истичући његове заслуге за земљу, српски народ и владаоца. У истој молби је молила да ако не би добио помиловање, онда бар да се сачека са извршењем пресуде док се она не састане са Јевремом. На њену молбу није одговорено.³⁰²

²⁹⁸ Стојан Протић, *Одломци...*, II, стр. 292. Милићевић је забележио у свом дневнику 20. маја 1878: „Персијани ми каже, да су сви министри молили Кнеза да помилује Јеврема Марковића, а Ристић је, вели, чак допро до болесне Књегиње те и њу молио да она саветује Кнезу милост.“

²⁹⁹ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 60, из 1878. године. Неки Француски и Енглески листови објавили су вест о стрељању Јеврема Марковића. Вест о томе послао је телеграмом дописник енглеског листа *Стандард*.

³⁰⁰ Јован Авакумовић, *Мемоари*, књ. 2, стр. 110-110.

³⁰¹ Гордана Стојаковић, *Знамените жене Новог Сада*, књ. I, Нови Сад 2001, стр. 104. „Клећећи сам пред њим лежала, слала сам тада њега ратног министра Грујића к њему да га моли. Краљ му смешећи се обећа, да ће учинити све што може. Али беше мој муж већ пре два дана стрељан.“

³⁰² ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

СТРЕЉАЊЕ И САХРАНА ЈЕВРЕМА МАРКОВИЋА

За сво време тамновања стражари су мучили Јеврема Марковића, и нису му допустили да говори са другим затвореницима. Јеврем је мучен до последњег часа.³⁰³ Код њега није било никакве кривице. Мучењем су га приморали да потпише наводна признања.³⁰⁴

Сам чин извршења смртне казне над Јевремом Марковићем, по допису сведока из Србије, изнео је *Народни гласник* из Темишвара: „*Кад су телбиз-дахије решиле да га убију, они у договору са кнезом поруче у Ниш и они тамо узму једног несрећника, Лазаревића, брата Радмила Лазаевића, лекара. Даду му налог да иде у Аранђеловац, да убије Јеврема Марковића.*

Кад је Лазаревић дошао Јеврему пробуди га и рече му: Е да знаш, до сада си био потпуковник Јеврем Марковић, а од данас, по решењу и заповести кнежевој, то више ниси, него си просто Јеврем Марковић. Ходи да се пољубимо, па да те водим-да те стрељам. Тако! А као зашто да ме стрељаш? Шта сам скривио? Може ли то сутра и теби доћи? Ја не знам ништа, тако кнез-тако министри, и генерали заповедају.

А смем ли с ким говорити?-Упита Јеврем.

Не смеиш-одговори Лазаревић.

Ни са женом?-упита Јеврем.

Ни са женом.-

А са попом?

Ни са попом не смеиш,-

На ово је Јеврем скочио и јурнуо на Лазаревића и ухвати га за револвер,-но овај повика у помоћ, притрче и вежу Јеврема и извуку га у поље да га стрељају.

Наравно, одмах су га везали,-и тако га привезу за колац. Кад су пуцали на њега, Јеврем је истргао колац, за који је привезан био, они га зграбе и онако још у животу у ископану рупу баце, где су поново на њ пуцали. Јеврем се упињао и као се отимао, извукао је једну руку из везотине. Ударио се њоме по челу, тако је сташино узвикнуо да се сваком кожа јежи кад на то помисли.

³⁰³ Милан Пироћанац, *Белешке*, стр. 14. За Јеврема Марковића говорило се по Аранђеловцу да је шенуо с памећу и тако, га лудог стрељали.

³⁰⁴ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 46, из 1878. године. Сви затвореници су тучени ђуладима и мучени док су били у оковима.

И мада су бубњеви лупали, опет се чуло шта је Јеврем говорио: да је измучен и избоден и да невино гине.

Овако је завршио један од најбољих јунака и официра српских, један од оних људи, какови на жалост Србија мало у њој има.”³⁰⁵

Јеврем Марковић је стрељан 12. маја 1878. године у Аранђеловцу, изнад зграде код минералне воде са попом Пантом Поповићем и још петорицом лица.³⁰⁶

Огорчење у војсци било је велико. Када је кнез Милан послао другог официра на Јевремово место, војска га није прихватила: „*Ми тражимо нашег бригадира Јеврема Марковића...Другог не примамо осим Хорватовића, њега ћемо само примити, он је достојан да Јеврема заступи и да нам старешује.*”³⁰⁷

Становништво је цвећем китило гроб Јеврема Марковића и других, стрељаних у побуни. Више од две хиљаде Јагодинаца својим потписима тражило је да се тело Јевремово пренесе у Јагодину. Кад то власти нису дозволиле, тражили су да на месту стрељања Јеврему подигну споменик, „*као јунаку и народном заступнику.*”³⁰⁸

Јагодинци су ипак одржали парастос Јеврему Марковићу. Позвали су попове рекавши им, „*ако не слушате онда и вас не требамо.*” Парастос Јеврему одобрио је и сам Митрополит. Полиција је покушала да заплаши народ, али у томе није успела.³⁰⁹

Илка Марковић је одмах по Јевремовом хапшењу тражила од команданта Тополске посаде да јој се дозволи сусрет са мужем. У одговорима, а на неким се налазио и Јевремов потпис, стајало је да се он не слаже са сусретима и да је здрав. Молбе за помиловање добијао је и министар унутрашњих дела, али је он стално Илку упућивао на команданта Тополске посаде. Пред само стрељање Јеврем је 10. маја послао писмо својој жени Илки које је она добила три дана касније. Одмах сутрадан, 14. маја, већ се сазнало у Београду да је Јеврем стрељан. Илка није веровала у извршење пресуде. Истог дана упутила је молбу кнезу Милану у којој је молила за помиловање, истичући Јевремове заслуге у рату. Ако није могло доћи до помиловања, тражила је да се пресуда не изврши пре него што се виде последњи пут. Одговор од кнеза Милана није стигао. О стрељању Јеврема Марковића нису били упознати ни Стевча Михаиловић ни Сава Грујић, а ни Алимпије Васиљевић, министар просвете. У почетку се тврдило да је стрељање извршено над шесторицом осуђеника, а да није стрељан Јеврем Марковић. То је тврдио и Сава Грујић. То је исто тврдио и Стевча Михаиловић, у разговору са

³⁰⁵ Народни гласник, бр. 46.

³⁰⁶ Стојан Протић, наведено дело, стр. 335.

³⁰⁷ Народни гласник, бр. 46.

³⁰⁸ Исто.

³⁰⁹ Исто.

својим лекаром. Говорио је да о осуди Јевремовој треба да се реши на састанку владе. Сава Грујић поново је тражио од кнеза да помилује Јеврема. После тог састанка молио је Стевчу да и он покуша да убеди кнеза. Од Стевчиног лекара су сазнали за стрељање, и да су ту вест пренели официри, који су присуствовали стрељању. После тог сазнања Стевча је отишао кнезу Милану.³¹⁰ Касније се од Саве Грујића сазнало да је вест о Јевремовом стрељању тачна. Илка је сутрадан изнајмила кола и са својим зетом Гаврилом Витковићем и братом Раше Милошевића, кренула ка Аранђеловцу. По њеном одласку стигао је одговор на њен трећи телеграм од команданта у Аранђеловцу Милутина Јовановића: „*Ваши је муж осуђен на смрт и 12. овог месеца стрељан*”. Телеграм је примила њена сестра Лујза Витковић.³¹¹ Илка је тек у Аранђеловцу сазнала за његово стрељање. Тада јој је дозвољено да види Јевремов гроб.³¹² Илка је тражила да пренесе Јевремово тело у Јагодину, али је командат Тополске посаде то одбио и упутио је на Митрополита. Митрополит је преко месног свештенства предложио Илки да се обрати министру унутрашњих дела.³¹³ Илка, да би донекле ублажила велику жалост према мужу, покушала је неколико пута преко Стевче Михаиловића и Милана Пироћанца да добије дозволу и да пренесе Јевремово тело у Јагодину и сахрани га у заједничку гробницу са Светозаром. На Илкину молбу Раша Милошевић је покушао да организује пренос Јевремовог тела из Аранђеловца у Јагодину. Он је у Аранђеловац послао Милана Алабака и свог брата, али покушај није успео.³¹⁴ Једном приликом обратила се Илка и Народној скупштини, али сви ти покушаји остали су безуспешни. Тек у пролеће 1882. године Илка је успела да пренесе Јевремово тело у Јагодину.³¹⁵ Дозволу је добила од Милутина Гарашанина, тадашњег министра унутрашњих дела, под условом да се све обави у тишини и без знања радикала, како се то не би искористило у политичке сврхе. Илка је пристала на то.³¹⁶ Обратила се Јевремовим пријатељима за помоћ да тело свог мужа пренесе у породичну гробницу. Све је то морало бити изведено у највећој тајности јер су власти мотриле на сваки њен корак.

У овом очајном тренутку Илка се прво обратила Сави Живковићу-Шпикљи и заклевши га пријатељством свог мужа и девера, замолила га је

³¹⁰ Милан Пироћанац, *Белешке*, стр. 14-15.

³¹¹ Исто, стр. 15.

³¹² Милка Гргунова, *Атентаторка Илка*, Београд 1911, стр. 38.

³¹³ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

³¹⁴ Раша Милошевић, *Тимочка буна*, стр. 56-57.

³¹⁵ Гордана Стојаковић, *Знамените жене Новог Сада „...Сви који су са мојим мужем 1878. били оптужени због једног истог злочина пред војним судом, данас су од краља помиловани и рехабилитовани. Кад данас већ сви признају да је над осуђеницима тополске афере извршено судско убиство, онда не треба ни мој муж да иструне покрај пута без крста и камна, као најгори злочинац.“*

³¹⁶ Раша Милошевић, наведено дело, стр. 57.

да помогне у преносу Јевремовог тела у Јагодину. Сава је без речи примио ову дужност. У договору са Пером Тодоровићем извршио је Сава пренос мртвог Јевремовог тела. Све се радило у највећој тајности. Илка Марковић је са пиштољем у руци чувала стражу док је Пера Тодоровић ноћу ископао Јевремово мртво тело. Милан Алабак је пренео тело ноћу странпутицама до Јагодинског гробља где их је Сава чекао и Јевремово тело положио у породичну гробницу.³¹⁷ Преносу Јевремових посмртних остатака присуствовао је и Петар Мохочанин.³¹⁸

³¹⁷ *Политика*, бр. 330, 20. децембар 1904.

³¹⁸ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

Јеврему Марковићу

Пуковнику

Ој! Србине та славан си био,
Славе српске силне задобио
На грудима ти крст таковски беше
Јуначка га дела задобише,-
Твоју славу, твојењ име ласно,
Проклет душман угасио бесно,
Те почиваш у леденог гробу
У младости у најлепшем добу!-
А љуба ти грозне сузе лева
На јуначком гробу ти запева:
”Ој! Јевреме моје дично име
Зар се више нећу дичит` с њиме,
Тебе ова црна земља скрива
Србија те дичног оплакива;

Ти погибе јарко сунце моје
А праведно беше дело твоје!
Ти си данас у неправди страд`о
Лепа моја изгубљена надо;
Али твоје име јоште живи
По Србији и где Србин живи,
Тако јада удовица тужна
Плакала је кукавица сужна;
Али за луд плаче и запева
Јеврема јој више никад нема!
Где сте Срби, дал још који живи
Да л још у ком српска крвца живи ?
Да л још у ком српска крвца врви ?
Да душмана жива не пустимо
Да ми нашег “ Јешу” осветимо!-

На Спасов дан 1878. године

М. Н.³¹⁹

³¹⁹ *Народни гласник*, Темишвар, бр. 38, 1878. година. „Ову песму добили смо из једног села у бившој граници, од човека из народа, који у њој хоће да каже за свој протест противу поступака владе у Србији. Ми је приопштавамо нашим читаоцима у оној форми у којој нам је дошла.”

ГЛАВА ОСМА

ИЛКИН АТЕНТАТ

Јелена Илка Марковић, жена Јеврема Марковића рођена је у Шопроњу 11. октобра 1845. године, у породици Константина Косте Бајића и Јудите, рођене Константиновић. После мајчине смрти 1859. године са сестром Лујзом долази у Нови Сад код тетке Софије Димић. Са 16 година удала се за новосадског лекара Јована Андрејевића. После две године остала је удовица. У Београд прелази да живи 1867. године код сестре Лујзе, која је била удата за професора Гаврила Витковића. Врло често су њихови гости били Лаза Пачу, Ђура Љочић, Раша Милошевић, Пера Велимировић, Коста Таушановић, Јова Ђаја, Милован Кујунџић-Абердар, Гига Гершић, Милован Глишић, Сава Грујић. У њиховој кући упознала је Јеврема Марковића. Са Јевремом се венчала 24. новембра 1867. године у новосадској саборној цркви. После неколико месеци проведених у Новом Саду супружници прелазе у Србију. Јеврем је по повратку почео да се бави трговином дрвета, углавном дугама, које је секао на Јастребцу.

Она је кнеза Милана сматрала за јединог одговорног за Јевремово стрељање. Он није желео да спаси Јеврема, мада је и према писању новина било јасно да његова кривица није доказана јер се није нашао ни један сведок који је упућивао на директну Јевремову умешаност у Тополску буну. Само је један сведок говорио да ће Јеврем убити кнеза, али ни то није могло да буде тачно јер је Јеврем за тако нешто имао раније прилике па није то никад покушао.³²⁰ Илка је била решена да изврши атентат од самог тренутка кад је сазнала за Јевремово стрељање. Она се на атентат на кнеза Милана заклела на Јевремовом гробу у Аранђеловцу, речима: *„Кад већ ниси срећан да имаш сина, ја ћу те осветити.“*³²¹ Од тада она је живела само да освети мужа, и на томе је радила. По преносу Јевремовог тела у Јагодину, она је све своје време употребила на припрему и извршење атентана на краља Милана. Раши Милошевићу је говорила: *„само смрт Миланова може бити мелем рани мојој. Убила бих се, кад би му неко пре мене угасио његов погани живот; а била би сва несретна кад би умро природном смрћу...А кад бих знала да би се цео свет претворио у присталице Светозаревих идеја, па кад би и сам Милан постао њихов*

³²⁰ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

³²¹ Исто.

Јелена Илка Марковић

ватрени поборник, ја бих га ипак заклала као пиле: он треба да осети казну за нитковлук који је учинио према моме мужу; он треба да погине од моје руке; убићу га, и од тога ме не могу одвратити никакви разлози. Учинићу све, да никога од вас ни глава не заболи; убиство ће бити моје дело, и о његовом извршењу решићу ја сама.” После Јевремове смрти Илка је углавном живела у Јагодини, а повремено је одлазила код своје сестре у Београд. Због извршења атентата изнајмила је стан који се састојао од две собе и кухиње, у једној старинској кући преко пута Саборне цркве. Од намештаја у соби се налазио само сто, проста сламна столица и кревет од дасака са ногарима.³²²

³²² Раша Милошевић, наведено дело, стр. 59. Илка је два месеца пре атентата говорила Раши Милошевићу да ће у цркви да изврши атентат на краља Милана, када он буде улазио.

Атентат је Илка извршила 11. октобра 1882. године. Тог дана, краљ Милан је враћајући се из Румуније, отишао у Саборну цркву да одржи службу за срећан повратак. Пошто је знала да ће краљ да дође у Саборну цркву, Илка је пре полицијске контроле ушла у цркву. Она је била редовни посетилац. Сви су због тога сматрали да је она само једна ожалашћена жена. Изабрала је да стане поред иконе за целивање јер је очекивала да краљ туда прође. Када је краљ са краљицом био испред иконе, она је уперила револвер у краља и опалила. Промашила га је, и када је поново покушала да пуца, у томе је спречио краљев ађутант мајор Франасовић.³²³

Краљ није у почетку схватио шта се догодило. Један официр из његове пратње обавестио га је да је на њега пуцала жена Јеврема Марковића. Краљ је отпратио краљицу Наталију и понове се вратио у Саборну цркву и присуствовао служби. После службе, у отвореним колима и са само једним ађутантом у пратњи, краљ је отишао у двор, поздрављен од многобројног народа.

Окупљени народ испред цркве није дозволио да Илка у пратњи полиције напусти цркву. Уз много напора полиција је успела да је склони

³²³ ИАБ, Суд вароши Београда, Предмет кривике Јелене Марковић, Ф-40-1-883. На саслушању Јелене Марковић, истог дана 11. октобра у управи вароши Београда, она је поводом атентата дала изјаву: „*Ја сам овај догађај још кад ме доведоше у место код српског јунака и најзаслужнијег сина ове земље код живог мог друга Јеврема Марковића до коца где је невини погинуо-погубљен-убијен онда сам решила да ово што сам данас учинила извршим. Ја сам се од оног доба непрестано домишљала како то да извршим и ...Јутрос нисам знала баш у који час долази Његово Величанство Краљ, али чујем са улице да Његово Величанство долази баш тога часа. Тада је могло бити око пола девет сахати. На тај глас ја одмах похитам да извршим оно што сам смислила. Од мога мужа остао ми је револвер са метцима. Ја се дакле обучем, припашем револвер око паса...Из куће изађем на улицу. На улици нисам се ни с ким састала нити сам с ким што разговарала. Са улице кренем ка цркви...Кад сам ушла у цркву нисам ни на кога обраћала пажњу јер сам имала у глави мисао која ме је руководила. У цркви станем с леве стране од уласка близу неке иконе која је ту била намештена ради целивања...Ту сам у цркви чекалаа подуже време. На један мах чу се глас да иде Његово Величанство. Свештенство изађе из олтара и стаде на врата цркве. У тај мах чух да пројурише гардисти а за њима стадоше пред црквом кола Краљева. Мало час и Његово Величанство са Краљицом испод руке уђе у цркву. Када дође на спрам мене ја га угледах извучем у тај мах револвер и уперивши га у лице Краљево опалим. Револвер пуче. Његово Величанство посрну. Да ли је убијен или није то не знам. Мене одмах ухватише и шта је даље било не знам...*”

О истом догађају краљица Наталија је изјавила: „*У часу када сам улазила у цркву, једна жена притрча и упери огроман пиштољ у Краљеву главу. Промаша га и тане оде много ниже. Милан није ништа разумео, па се окрете и упитаа шта то би. То је Марковићева удовица рече пуковник Симоновић. Покушала је даа пуца и други пут, али је спречио мајор Франасовић.*”

у једну оближњу кућу, испред које је постављена стража. Тек када се народ развијао, она је у затвореним колима приведена у полицију.³²⁴

Телеграми подршке краљу почели су истог дана да стижу из свих крајева Србије. Међу првима телеграм су упутили званичници Јагодине:

*„ Поздрави приликом спасења живота на дан 11. Октобра Његовом
Величанству Краљу Србије Милану Првом*

*Дубоко потресени грозном веићу да се нашла зликовачка рука,
која се подигла против живота нашег величанства, ми у првом узбуђењу
у поданичкој верности честитајући Вашем Вееличанству што је
милоићу премилостивог Бога очуван драгоцени живот Вашег
Величанства, благодаримо уз дубоко уверење Господу Богу на његовој
превеликој милости.*

Живело Ваше Величанство!

Живело Њено Величанство Краљица Наталија!

*Живело Његово Височанство Краљевић Престолонаследник
Александар!*

11. октобра 1882. год.

У Јагодини

*Представници општине вароши Јагодине: Благоје Андрејић, председник
општинског суда; одборници: Јован Радојевић, Ђока Миљковић, Цветко
Миленковић, Павле Михаиловић, Тодор Ивановић, Алекса Илић, Атанасије
с. Јовановић, Тодор Јоцић, Милан Миловановић, Милан Ристић, Аксентије
Милићевић, Вучко Ђоки. ”³²⁵*

Мада је Јелена Марковић упорно негирала било чију укљученост у атентат, одмах су ухапшени Гаврило Витковић, његова жена Луиза, Петар Мохочанин, његова жена Мила, Јелена Ленка Книћанин, Мата Аранђеловић, трговац из Јагодине, Светозар Бранковић, свештеник из Влашког Дола, Јеврем Друловић, шустер из Дрлупе и неколико првака Радикалне странке: Коста Таушановић, Благоје Божић и Владимир Павловић из Крагујевца. Извршен претрес стана Пере Тодоровића.³²⁶

³²⁴ *Српске новине*, бр. 226, 12. октобар 1882.

³²⁵ *Српске новине*, бр. 233, 21. октобар 1882. Из Јагодинског округа, телеграме су упутили још и: свештенство и парохијани цркве Ивковачке, свештенство, учитељ, одборници и кметови Бунара (у цркви у Бунару држано је 12. октобра благодарење што је Бог сачувао краља), свештенство и парохијани цркве Јовачке, народ среза левачког са потписима Лазара Мајића, председника рековачке општине и свих председника осталих општина, председник и општински одборници као и свештенство у Багрдану, Белушићу, Секуричу Коњусима, Домуз-потоку, Драгоцвету и Превешту, као и архимандрит манастира Каленић Мојсеј са братством. (*Српске новине*, бр. 250, 253, 255)

³²⁶ Јован Авакумовић, *Мемоари*, књига 1,

Пера Тодоровић, *Српска ствар у старој Србији-успомена на краља Милана*, приредила Латинка Перовић, Београд, 1997. стр. 267. Пера Тодоровић био је упознат са Илким намерама у време када се налазио у емиграцији у Бечу. Тада је посетио Илку у Шопрунгу где је она неговала свог болесног оца. О тим намерама говорила је Пери Тодоровићу и

Гаврило Витковић, његова жена Луиза, Петар Мохочанин и његова жена Мила, Светозар Бранковић и Јеврем Друловић, ухапшени су јер су знали за атентат, а то нису пријавили надлежним властима. Иста оптужница подигнута је и против Боже Вучковића, сарадника и Николе Николића, уредника листа *Борба*, као и Танасија Страхињића, баштована и Илију Марковића, дуванског калфу из Београда.

Гаврило Витковић и његова жена Лујза у истражном затвору провели су пет месеци. Лујза је у затвору полудела, а цела породица је материјално пропала. Оптужница је теретила Петра Мохочанина за дописивање са Јеленом Марковић, затим, да јој је помагао да тајно пренесу посмртне остатке Јеврема Марковића из Аранђеловца у Јагодину, да јој је нашао стан у Београду у близини цркве где се догодио атентат, да су се редовно посећивали, да се она њему жалила на краља што јој мужа није помиловао, да је од њега Илка тражила фунту динамита, да је дан пред атентат била код њега на ручку и што је шест дана пред атентат код њега оставила један пакет на коме је писало да се отвори касније.³²⁷ Такође је и његова жена Мила полудела у затвору и касније умрла.³²⁸

на месец дана пред атентат.

³²⁷ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

³²⁸ Пера Тодоровић, наведено дело, стр 181.

Мата Аранђеловић, шурак Јеврема Марковића, оптужен је и за саучешништво у атентату јер се састајао са Јеленом Марковић кад год је долазио у Београд и да је код ње био на ручку десет дана пре атентата. Сумњу је изазвало и његово мењање исказа у истрази. Прво је тврдио да се није дописивао са Јеленом, а касније је изјавио да је сва њена писма спалио па чак и да је презирао што није молила краља Милана за Јевремово помиловање. Њега су теретили и искази Веселина Мијаиловића, свештеника, Тимотија Ђорђевића, среског начелника и Милоја Јовановића, окружног начелника, који су тврдили да је испољавао велику мржњу према краљу Милану. Према исказима сведока, Мата је септембра 1881. године у свом дућану говорио да је краљ Милан пијаница, да се никако не трезни, да је појео плату и презадужио се, да је узео тромесечну плату и отишао у иностранство одакле се неће вратити, и да га Веселин као свештеник неће при прослави помињати у цркви, јер тада неће бити кнез Србије. Даље, Мата је говорио да Краљ мора бити протеран из Србије, а ако то не буде биће убијен и на престо ће доћи Карађорђевићи. Приликом посете краља Милана Љубостињи Мата је говорио да ће га радикали срушити и да му неће помоћи сва напредњачка полиција.³²⁹

Јелена Книћанин је ухапшена због једног писма Јелене Марковић, на основу чега се тврдило да је знала за припрему атентата. Затворена је у београдској тврђави у казаматима код цркве Ружице. Њу су чували војници, а не жандарми. Нађена је мртва 28. фебруара 1883. године. Војник, који ју је чувао, погинуо је неколико дана касније.³³⁰ Њега је убио други војник. Пре него што је тај војник био испитан, одвео га је са војницима чиновник управе вароши Београда, по наређењу команданта града. После неколико дана убица је виђен у Београду у цивилном оделу.³³¹ Тада се у Београду говорило, као и у домаћој и страниј штампи, да је Јелена Книћанин у својим изјавама теретила многе водеће напредњаке и тада водеће личности на многим важним положајима.³³² Јелена Книћанин је о Илким намерама настојала да упозна министра унутрашњих дела Гарашанина, па и самог краља Милана. Од Гарашанина је била одбијана три пута, а од краља Милана два пута. Пошто није успела да дође ко Краља, она је Илкину намеру саопштила Ђури Хорватовићу, тадашњем изасланику у Петрограду, с молбом да то пренесе краљу

³²⁹ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

³³⁰ Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, књ. 3. Београд, стр. 85 : „1. Марта између 7 и 7 1/2 часова изјутра, предстао је рапорт дежурни градски официр и изјавио команданту града: да је синоћ, кзмеђу 6 и 7 часова истог вечера обесила у свом затвору Лена Книћанка и да је између 7 1/2 и 8 часова истог вечера однешена на колима, кроз Видин капију, у варошку болницу...”

³³¹ *Дневни лист*, Београд, бр. 61, 6. март 1891.

³³² Пера Тодоровић, наведено дело, стр. 179.

Милану. Он је на основу знаничног акта председника владе и министра правде Милана Пироћанца одговорио да му је Јелена Книћанин то заиста говорила и да он, мада се неколико пута сретао са краљем, није му то пренео јер је сматрао то „*као обичну брбљивост српских жена.*”³³³ Јелена Книћанин саопштила је Јовану Стефановићу Вилковском месец дана пре атентата о намерама Илке Марковић. Он је у Бечу о томе обавестио Ђуру Хорватовића.³³⁴

Светозара Бранковића сведоци су теретили да је на једном ручку, неколико дана пре атентата, говорио како је „*Краљ извикан за Краља*”, да још није кунисан и да му се о глави ради. Због тога се сматра да је био упознат са намерама Јелене Марковић.³³⁵

За Јеврема Друловића сведоци су тврдили да је говорио неколико дана пре атентата како га је држава у Тополској буни оштетила за две оке дуката па ако буде жив, то ће му платити краљ Милан. Сведоци су тврдили да је омаловажавао краља Милана, а истицао Карађорђевиће, када се повео разговор о томе зашто нису позвани представници крагујевачког округа када је краљ организовао честитање поводом неуспелог атентата. Посебно су сумањало на њега јер је био у Тополској буни осуђен на смрт па помилован.³³⁶

Божа Вучковић је осумњичен због чланка у листу *Борба*, који је објављен 6. октобра 1882. године, у коме је критички оценио стање у Србији. Осим што се сматра да је знао за атентат, оптужен је и за изазивање на атентат: „...*читавае слојеве обузима нека грозна сриба, из које ничу најцрњи злочини. У исто време такво стање друштвено страсним и енергичним природама утискује револвер, бомбу или мач у руке за извршење злочина, и хоће ли онда бити чудно и непојмљиво, ако и код нас чујемо прасак бомби и револвера.*” Поводом истог чланка оптужен је Никола Николић, уредник листа *Борба*.³³⁷

Танасије Страхинић је оптужен јер је признао да је пре атентата чуо једног официра који је говорио двојици људи у цивилу да *ће се наша царевина најдаље до Божића променити, а да овако неће бити*, и он то није јавио властима.³³⁸

³³³ Јован Авакумовић, *Мемоари*, књ. 2, стр. 155.

³³⁴ Пера Тодоровић, наведено дело, стр. 179.

³³⁵ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

³³⁶ Исто.

³³⁷ Исто.

³³⁸ Исто.

*Прва управа Београдског женског друштва
Горе, трећа с лева Јелена Илика Марковић*

Илија Марковић је оптужен зато што је код њега нађено неколико шифрованих писама из којих је могло да се закључи да се ради о неким субверзивним намерама.³³⁹ Сви који су се налазили под истрагом били су затворени у београдској тврђави. Врло брзо, по наређењу краља Милана, полиција која је чувала оптужене, замењена је војницима.

Краљ Милан је за атентат одмах оптужио либерале. За њих је говорио да су подстицали на атентат, а поред Ристића сматрао је да је у подстицање на атентат био умешан и митрополит Михајло. Касније је оптуживао и краљицу Наталију да је подстицала на атентат. Краљ Милан је нарочито желео да искористи атентат за обрачун са радикалима јер је сматрао да ће они победити на следећим изборима.³⁴⁰ Радикале су

³³⁹ ИАБ, Суда вароши Београда, Ф-40-1-883.

³⁴⁰ Раша Милошевић, наведено дело, стр. 58. Марта 1883. године, поводом атентата, у београдској тврђави је извршено саслушање Пере Тодоровића и Раше Милошевића. *Самоуправа*, бр. 143, 12. октобар 1882. Главни одбор Народне Радикалне странке 12. октобра је издао саопштење у коме се осуђује покушај атентата: „...Убилачка рука једне несретнице једним је ударом могла бацити земљу у вртлог тежких потпреса и заплета, прекинувши жицу правилног уставног развића, пореметити мир и спокојство земље на непредвиђено време. Цео уставни покрет, кји се већ у толикој мери развио, био би

оптуживали и напредњаци: „...Или је Марковићка радила у дослуху са главнијим Марковићевцима, или је она у њиховом понашању само позајмила мисао да предузме насилна дела на толико година након својега мужа-то је судско да разбистри.”³⁴¹ Јеврема су описали као тактичара у спровођењу идеја Светозара Марковића. Он се, по напредњацима, борио за власт и богатство, а не за уништење капитализма. Прво му замерају што је као командант Бугарске легије батинао неке чланове који су касније постали велики противници Срба. Такође се напада и за учешће у организовању устанка. Наводно се Јеврем сваком одбору представљао као изасланик неког другог одбора. Митрополиту је изјавио да је устанак тајна жеља првог намесника, а првом намеснику да је то жеља митрополита. Министру војном је изјавио да су га овластили официри а официрима да га је овластио министар војни. У скупштини 1875. године Јеврем је на тајној седници говорио против рата, а у листу *Ослобођење* се залагао за рат. У скупштинском одбору за набавку војне опреме желео је сам да се погађа са лиферантима. Истиче се његова војничка способност, али и склоност за пљачку. Посебно се замера Јеврему дописивање са Петром Карађорђевићем у време рата са Турском.³⁴²

Иследни судија је 23. октобра тражио од начелника јагодинског округа да због пријатељског односа Јелене Марковић са Матом Аранђеловићем, Савом Живковићем-Шпикљом, трговцем, Тасом Ђикићем, трговцем, Љубомиром Мутавцићем, инжињером, Миланом Раденковићем, фабрикантом кожа, и Тасом Димићем, суплентом, одмах код њих изврши претрес и да се све пронађене ствари од важности пошаљу за Београд. Претреси су извршени 26. октобра. Од окружног начелника је захтевано да се узму изјаве од Василија Митића из Јагодине, ђака 4. разреда Гимназије у Крагујевцу, и Тимотија Ђорђевића, капетана. За Мату Аранђеловића је тражио да се одмах стражарно пошаље за Београд.³⁴³ Пошто је Мата Аранђеловић био на путу, наложено је окружним начелницима у Смедереву и Шапцу да га, уколико на њиховој територији Мата Аранђеловић пређе из Аустрије у Србију, одмах ухапсе, и да све ствари које код њега пронађу, пошаљу за Београд. Међутим окружни начелник смедеревског округа јавио је 24. октобра да је Мата Аранђеловић, враћајући се из Пеште, прешао границу и отишао за Јагодину.³⁴⁴

обустаљен у недоглед; ми, као пријатељи слободе и напретка и заступници правилнога уставног развића, само се можемо од срца радовати, што је тај грешни покушај остао без успеха.”

³⁴¹ Видело, бр. 144, 20. октобар 1882.

³⁴² Исто.

³⁴³ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883. Претреси су извршени 26. октобра.

³⁴⁴ Исто.

По извршеном ислеђивању, Суд вароши Београда својим решењем од 12. марта 1883. године ставио је у притвор Јелену Марковић и остале оптужене, оптужујући их за велеиздају. По жалбама оптужених, предмет је предат Касационом суду на решавање. Судије Касационог суда нису имале јединствено мишљење о тужбама. После упознавања са актима из овог предмета Јован Авакумовић, један од судија, сугерисао је другачије мишљење о случају. Тврдио је да у поступку Јелене Марковић нема казног дела јер полиција није нашла куршум па не зна да ли је Илка пуцала исправним оружјем способним за убиство или покушај убиства.³⁴⁵ Пошто истрагом није утврђено да се Илка договарала са неким у вези са атентатом, није постојала ни одговорност за велеиздају. За друге оптужене, тражио је ослобађање од одговорности зато што код Илке, као главне оптужене нема казнене одговорности. За Гаврила Витковића и Петра Мохочанина, са њиховим женама, истакао је да не постоји одговорност јер су у блиском сродству са Јеленом Марковић. За остале оптужене сматрао је да нису утврђене околности да су били саучесници у атентату, нити да су знали за Илкину намеру. За Јелену Книћанин сматра да није постојала одговорност јер је покушавала да упозори на Илкине намере, али пошто је она нађена мртва у затвору, тражио је да се утврди постојање одговорности иследника. Једино за Хорватовића је тврдио да постоји казнена одговорност што доставу Јелене Книћанин није пренео краљу Милану. После изношења мишљења од стране судија Касационог суда, приступило се изјашњавању. Тројица судија, што је било већина, усвојиле су мишљење Јована Авакумовића и гласали су за поништавање пресуде за све оптужене. Такође су одбацили и одговорност Хорватовића. После притиска на поједине судије оснажена је оптужба за Илку, а за остале је поништена. Суд вароши Београда усвојио је примедбе судија Касационог суда па је ослободио све остале оптужене, само је суђено Јелени Марковић за атентат. Касациони суд је 29. априла 1883. године одобрио пресуду Апелационог суда, којом је Илка осуђена због атентата на краља Милана.³⁴⁶

³⁴⁵ Исто. Куршум је погодио у ногу Марију, удовицу Ђоке Живковића, бившег бакалина из Лознице, која је због рањавања тражила 10 дуката као оштету.

³⁴⁶ ИАБ, Суд вароши Београда, Ф-40-1-883.

После изрицања пресуде, која је обављена 12. априла, Илка је враћена у управу Београда на чување и смештена је у једној соби жандармеријске касарне. Осуђена је на смрт, али је помилована од стране краља Милана па је смртна казна замењена двадестогодишњом робијом.³⁴⁷ Илку су стално убеђивали да тражи помиловање од краља Милана, али је то она упорно одбијала. Нарочито упоран у томе био је Таса Миленковић, члан београдске полиције. За њено помиловање залагао се и Милутин Гарашанин. У београдском затвору покушала је самоубиство маказама. После излечења упућена је у пожаревачки затвор на издржавање казне.

Убрзо после премештаја у пожаревачки затвор, 29. маја 1883. године, Илка Марковић је нађена мртва у својој ћелији. Истог дана Начелник окружја пожаревачког јавио је краљу Милану и Министру унутрашњих дела о њеној смрти. Одмах по пријему саопштења министар је наложио окружном начелнику да одреди једног полицијског чиновника и окружног лекара и да у друштву са судијом и управником затвора учини увиђај о смрти.³⁴⁸ После одговора окружног начелника да је окружни лекар Сава Димитријевић мишљења да Илка није могла да изврши самоубиство, за разлику од мишљења затворског лекара Јасњевског, који је тврдио да је Илка извршила самоубиство, министар је на предлог окружног начелника наложио да се узме мишљење још једног лекара и да се из комисије за увиђај искључи управник затвора. За трећег лекара је одређен Гонсијеровски, лекар из Београда.³⁴⁹

³⁴⁷ *Видело*, 4. мај 1883.

³⁴⁸ АС, ПО-к. 27-183.(Протокол краља Милана)

³⁴⁹ Исто.

Вест да је Јелена Марковић удављена у затвору истог дана је процурела у јавности. Неки Панта Живковић, абација из Београда, о томе је говорио већ 30. маја. Вест да је Илка убијена у затвору објављена је у новинама *U Piccolo*, а вест је послата из Земуна.³⁵⁰

Због разлике у мишљењима двојице лекара, Министарство правде је 16. јуна наложило санитетском одељењу да цео предмет преда лекарској комисији ради коначног утврђивања узрока смрти Јелене Марковић. Санитетско одељење је 16. јула доставило мишљење комисије полицијском одељењу, са издвојеним мишљењима двојице лекара.³⁵¹

³⁵⁰ АС, ПО-27-183.

³⁵¹ АС, ПФ, X, р-119/1883.

КРАЉЕВ АНЂЕО ЧУВАР

Рећи ћу једну-биће мало смела;
Илка није хтела!
Ја јој познајем голубије груди,
Познајем јој срце у несретних груди,
Познајем јој душу, кад јој срећа цвета,
-Јер срећа се никад није крити знала,
Познајем јој љубав према своме другу,
Познајем јој срећу-познајем јој тугу.
Та њена се душа од убиства гнуша,
Грози с` така дела,-Илка није хтела!
Болови су хтели-јади се отели-
Удовицу стисли, са ума је снели.
Та зар има свести на дну очајања!
Очајању горком дошло до пуцања.
Болови су крајњи увек без памети,
Болови су дигли тај самокрес клети.
И очај га само знао одапети.
Ал пре нег` што ће тане да излети,
На краља полети-
Удовица с` тебе наталијо сети:
„Шта зар ову душу, ову верну љубу,
„Шта зар овом чистом анђелском голубу
„Да с` отрују дани,
„Као што су моји горки, отровани!
„Не!”
Удовица скрену руку самокресну,
А тане фијукну, па у камен тресну.-
„Шта је, шта је с краљем?”-
„Није, није пао,
Анђео бранитељ његов га спасао.”
Анђео бранитељ-а ко је то био?
Анђео бранитељ ти си, Наталијо!
А тај исти анђ`о-њему је у Власти-
И несрећну Илку тај ће анђ`о спасти.

Јован Јовановић Змај³⁵²

³⁵² Милка Гргуrowa, *Атентаторка Илка*, Београд, 1911.

ЗАКЉУЧАК

Одређивање улоге и места Јеврема Марковића у историји Србије 19. века доста је сложено јер се његова активност испољавала кроз неколико целина. Мада су све оне биле повезане, поступци у реализацији били су различити, као и институције преко којих је требало остварити те целине. Уз то је и сама стварност Србије била комплексна. Привредна производња била је заостала. Нови владајући слој свој финансијски утицај црпео је из трговине, зеленаштва, производње пољопривредних производа. С друге стране, национална политика кретала се између жеља и стварности јер је међународни положај био одређен вазалношћу Србије према Турској и аспирацијама Аустрије, другог моћног суседа.

Својом активношћу Јеврем Марковић је доста допринео развоју политичког и националног покрета у Србији у 19. веку. Врло рано је био укључен у политички покрет, који је изнедрио идеје које су касније биле основ политичког програма Радикалне странке. Због свог раног формирања политичких идеја, значајно је утицао и на формирање политичких идеја свог брата Светозара Марковића. Врло брзо је уочио и однос органа власти према народу па се зато и његова политичка борба углавном односила на критику бирократског државног апарата. Из разноврсних утицаја Јеврем је попримио идеје о народном суверенитету, о уставности и парламентаризму, о грађанским правима и слободама, о слободи штампе, јавне речи.

Код Јеврема посебно је била присутна тежња да се нове идеје споје са српском традицијом, и то углавном оне идеје које су се односиле на ограничење неограничене владарева власти и на изградњу савремене државе. У свом политичком деловању Јеврем је иступао против сваког аутократског облика владавине, против угњетавања, бирократизма. Био је за поштовање народног суверенитета, за опште право гласа као начина да се оствари то начело. Јеврем је знао и да претера у истицању моралних својстава српског народа и других облика традиције, у истицању прошлости и патриотизма

Тадашње српско друштво није дозвољавало неке веће радикалне промене па се политичка борба сводила на скупштинску борбу. Јеврем није био борац за потпуне промене, већ је углавном нападао полицијско-бирократске појаве. У таквој борби Јеврем Марковић је имао значајну улогу. Његовим наступима, као и иступима његових истомишљеника у Народној скупштини, обележен је један значајан период парламентаризма у Србији. Укључивање у политички живот Србије постаје интензивније по повратку из пољског устанка. Своје политичке идеје изнео је у познатом програму, који је са групом истомишљеника сачинио 1871.

године, у време избора за Народну скупштину. Потписници су се углавном везивали за реформе у Србији, које су имале за циљ укидање целокупног бирократског система. Проблеми у држави били су уочени. Привредни развој био је спор док су државни трошкови расли. Решења за тај раскорак наложена су у смањењу плата и пензија, смањењу државног расхода за посланства, позориште, поједине школске установе, цркву. Програм је указивао и на политички систем и његов утицај на спутавање политичког и привредног напретка земље. Укидањем полицијско-бирократске државе, према програму, требало је јачати улогу Народне скупштине. Углавном се желело да се скупа бирократска држава замени сељачко-сопственичком, са формирањем самоуправних општина и срезова и демократизацијом целог друштва. Уласком у скупштину као посланик Јагодине, Јеврем се удружио са познатим опозиционарима: Адамом Богосављевићем, Ранком Тајсићем, Димитријем Катићем, Павлом Вуковићем и другим, и често се са њима борио за остваривање тачака из програма.

Истовремено са формирањем политичких ставова, Јеврем се укључује у национални покрет. У почетку се борио за остваривање панславистичких идеја због чега се и придружио пољским устаницима. Због лоших искустава из устанка, панславизам губи значај и његова активност се окреће искључиво националним питањима српског народа. Био је уверен да српски народ може срушити две моћне царевине и да оствари своје ослобођење и уједињење заједничким устанком свих народа на Балкану. У тој акцији српски народ имао би водећу улогу. У припремама за устанак активно се укључује 1871. године. Као представник омладине учествовао је у преговорима са српском владом и са одборима у Влашкој и Црној Гори. Једно време био је командант Бугарске легије, јединице која је формирана у Београду, а требало је да представља почетак стварања официрског кадра у Бугарској.

Трећа, можда најзначајнија активност Јеврема Марковића је његова војничка каријера. Војну школу завршио је као четврти у класи. Због учешћа у пољском устанку, напредовање у служби било је успорено па је крајем 60-их година дао оставку на војну службу. У првом делу своје војничке активности службовао је у Књажевцу, Београду, предавао је на Артиљеријској школи. Најзначајни део његове војничке каријере било је учешће у српско-турским ратовима. Из ратова је изашао као један од највише слављених српских официра. То ипак није спречило кнеза Милана, да на основу непроверених чињеница, уклони свог великог противника.

CONCLUSION

Defining the part and the place of Jevrem Markovic in 19th- century Serbia is rather complex because his activity was displayed through several totalities. Although they were all connected, the procedures in realization were different, as well as the institutions through which those totalities should have been realized. Besides, the Serbian reality was complex. Economic production was weak. The new ruling class obtained its financial influence from trade, usury and the production of agricultural products. On the other hand, the national politics varied between wishes and reality because the international position was determined by the vassal position of Serbia towards Turkey and aspiration of Austria, another powerful neighbour.

With his activity Jevrem contributed the development of political and national movement in 19th – century Serbia. He was included in the political movement that organized the ideas which were later the foundation of the political programme of the Radical Party. He also had a significant influence on the forming the ideas of his brother Svetozar Markovic. He noticed the relation between the authorities and the people, and that is the reason why his political effort was mainly concerned with criticizing the government's bureaucratic machinery. From various impacts Jevrem assumed the ideas of the national sovereignty, constitutionality and parliamentarism, civil rights and freedom, the freedom of the press, public speaking.

Jevrem was aiming to unite the new ideas with the Serbian tradition and mostly the ideas that referred to the limitation of the ruler's absolute power and the forming the contemporary state. In his political career Jevrem came out against every autocratic reign, against oppression, bureaucracy. He supported the national sovereignty and the general right to vote as an instrument for realizing that principle. Jevrem had a habit of going too far in the stressing the moral characteristic of the Serbian people and other forms of tradition, the past and the patriotism.

At that time the Serbian society didn't allow huge radical changes, therefore the political struggle was brought down to parliamentary effort. Jevrem didn't fight for the complete changes, but he mostly attacked the police-bureaucratic phenomenon. He had a significant part in such struggle. With their performances in the National assembly, Jevrem and like-minded people marked an important period of parliamentarism in Serbia. After the Polis rising, he became more involved in Serbian politics. He presented the political ideas in the well-known programme, which he composed with a group of like-minded people in 1871, in the election time for the National assembly. The signers were concerned with the reforms in Serbia, which had a goal to cancel the whole bureaucratic system. The problems of the state were noticed. The economic growth was slow, while the state expenses increased. The solutions for that clash were to reduce salaries, pensions, expenses of the state for embassy,

theatre, some school and church. The programme also pointed out the political system and its impact on the inhibitions of political and economic growth of the country. According to programme, canceling the police-bureaucratic state, should have made stronger the National assembly. The idea was to replace the expensive bureaucratic state with the agricultural one, to form autonomous boroughs and counties and to democratize the whole society. As the member of the parliament, he associated with Adam Bogosavljević, Ranko Tajić, Dimitrije Katić, Pavle Vukovic and others and they together fought for the fulfillment of the items from the programme.

At the same time with the forming of the political positions, Jevrem became the member of the national movement. At first he fought for the realization of pan-slavic ideas and that was the reason he joined the Polish rebels. Because of the bad experience from the rising, panslavism lost its meaning and the activity was directed only towards the national questions of Serbian people. He was convinced that Serbian people could have destroyed the two powerful empires and to accomplish the release and the unification with the mutual rising of all nations on the Balkan peninsula. Serbian people could have destroyed the two powerful empires and to accomplish the release and the unification with the mutual rising of all nations on the Balkan Peninsula. Serbian people in that action would have had the leading role. He became an active member in the preparations for the rising in 1871. As the youth representative, he took the part in the negotiations between the Serbian government and the boards in Vlaska. For a while, he was the commander of the Bulgarian legion, the unit which was formed in Belgrade and should have represented the beginning of the officer's cadre in Bulgaria.

The third and the most significant Jevrem's activity, was his military career. He finished the military school as the fourth in his class. Because of the participation in the Polish rising, advancement in the service was slow, so he resigned at the end of the 60's. He worked in Knjazevac, Belgrade and also taught in Artillery's school. The most significant part of his military career was the participation in the Serbian-Turkish wars. He was one of the most celebrated Serbian officers. But that didn't stop duke Milan to remove his grand opponent.

ИЗВОРИ

Архивска грађа

Архив Србије (АС), Начелство окружја јагодинског.
АС, Министарство унутрашњих дела;
АС, Министарство просвете;
АС, Министарство иностраних дела;
АС, Поклони и откупи;
АС, Министарство финансија;
АС, Народна скупштина;
Матица српска, Рукописно одељење;
Архив историјског института (АИИ), Збирка Јована Ристића;
АИИ, Дневник Павла Михаиловића;
Музеј града Београда;
Историјски архив Београда, Суд вароши Београда;
Архив САНУ;
ИАБ, Суд вароши Београда;

Новине и часописи

Наша књижевност, Београд;
Кораци, Крагујевац;
Српске новине, Београд;
Политика, Београд;
Народни гласник, Темишвар;
Раденик, Београд;
Пиротски зборник, Пирот;
Историјски часопис, Београд;
Историјски гласник, Београд;
Ослобођење, Крагујевац;
Старо ослобођење, Крагујевац;
Отаџбина, Београд;
Југословенски дневник, Суботица;
Београдски дневник, Београд;
Видовдан, Београд;
Дневни лист, Београд;
Јавност, Београд;

Ратник, Београд;
Самоуправа, Београд;
Видело, Београд;

Објављени извори

Споменица 50. годишњице Војне академије 1850-1900, Београд, 1900.
Савременици о Светозару Марковићу, Београд, 1976.
Календари са шематизмом кнежевине Србије;
Љубомир Дурковић-Јакшић, *Учешиће Јеврема Марковића у пољском устанку*, Зборник радова, САНУ, књ. 5, 1977.
Ђорђе Станковић, *Београд као политичко средиште Бугара пре једног века*, Зборник радова, Београд, 1976.
Светозар Марковић, *Целокупна дела*, Београд, 1981.
Славко Комадинић, *Писма Светозара и Јеврема Марковића о организовању устанка у Босни*, Савременик, бр. 5, 1957.
Јеремија Митровић, *Светозар Марковић у забелешкама Паје Михаиловића*, Зборник ИМС, бр. 11, 1972.
Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књ. 2, Последњи скупштински избори, Београд,
Зборник радова о Светозару Марковићу, Универзитетска библиотека, Београд, 1976.
Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд,
Врховна команда српске војске, *Рат Србије са Турском 1877-1878.*, Београд 1879.
Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, СКА, књ. LXXXIII, Београд, 1930.
Владимир Стојанчевић, *Политички погледи Јована Ристића*, књ. 28, Београд, 1981.
Илија Станојчић, *Два до сада непозната писма Светозара Марковића*, Огледи, Београд, 1953.
Удружена омладина српска и њено доба 1860-1875, *Грађа из Совјетских архива*, Матица српска.
Јован Мишковић, *Ратни дневник са Јавора*, Народни музеј Чачак, Чачак, 1996.
Михајло Марковић, *Моје успомене*, Београд, 1906.
Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, Београд, 1999.
Милан Пироћанац, *Белешке*, Београд, 2004.
Раша Милошевић, *Тимочка буна*, Београд,

Литература

- Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот и рад*, Београд, 1922.
Светислав Првановић, *Светозар Марковић, порекло и место рођења*, Зајечар, 1966.
Емило Цветић, *Споменици Јагодине*, књ. 2, Јагодина, 1910.
Живомир Спасић, *Светозар Марковић у Јагодини*, Јагодина, 1990.
Владимир Јовановић, *Успомене*, Београд,
Васо Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд, 1994.
Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенске питање*, Београд,
Растислав Петровић, *Адам Богосављевић*
Федор Никић, *Локална самоуправа у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1927.
Петар Опачић - Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд, 1981.
Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат*, књ. 2, Београд, 1907.
Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд, 1926.
Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, 1-3, Београд, 1923.
Јеврем Грујић, *Записи*, књ. 3, Београд, 1922.
Стојан Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 2, Београд, 1912.
Милка Гргурова, *Атентаторка Илка*, Београд, 1911.
Пера Тодоровић, *Српска ствар у старој Србији-успомене на краља Милана*, Београд, 1997.

Штампање ове публикације омогућили су:

Производња намештаја „ЕЛА” Д.О.О. Јагодина

Winner's Company, Јагодина
Предузеће за производњу, промет и прераду пилећег и ћурећег меса

Ј. П. „Стандард“, Јагодина

Скупштина општине Ћуприја

Скупштина општине Параћин

Скупштина општине Свилајнац

Скупштина општине Варварин

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32:929 Марковић Ј.

ЈОВАНОВИЋ, Добривоје
Јеврем Марковић : Испред свог времена /
Добривоје Јовановић – Јагодина : Историјски
архив, 2008 (Јагодина – Графика Трумпић). – 201 стр.:
илустр.; 25 см

Тираж 250. – Стр. 7-9: Рецензија / Живомир
Спасић. – Напомене и библиографске референце
уз текст. – Библиографија: стр. 174-176.

ISBN 978-86-87479-03-6

а) Марковић, Јеврем (1839-1878)
COBISS.SR-ID 152000012